

**O'zbekistan Respublikasi joqari ha'm orta arnawli
bilim ministrliqi**

**Berdaq atindag'i qaraqalpaq ma'mleketlik
universiteti**

**«O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan tariyxı»
kafedrası**

**Qaraqalpaqstan tariyxı
(Fakultetler aralıq Bakalavr bag'darı studentleri ushın)
pa'ni boyınsha**

l e k t s i y a t e k s t l e r i

No'kis - 2019

**Lektsiya tekstlerin du'ziwshi: tariyx ilimleri kandidatları
dots. J. Hakimniyazov, A. Qudiyarov,**

Pikir bildiriwshiler:

t.i.k. dots. J. Ha'kimniyazov, t.i.k.dots. A. Saribaev

**«O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan tariyxı» kafedrası ma'jilisinin'
2019-jil 20-iyun 11- bayanlaması menen tastıyqlawg'a usınıldı**

Kafedra bashg'ı: dotsent S.Saymanov

**Tariyx ha'm h'uqiq fakulteti oqıw – metodikalıq ken'esi ma'jilisinin' 2019-jil
19-iyun 9- bayanlaması menen tastıyqlawg'a usınıldı.**

Dekan _____ dotsent F.Qutlimuratov

**Universitettin' oqıw metodikalıq ken'esi ma'jilisinin' 7-iyun № 3 /5,2 2019- jil
6-bayanlaması menen tastıyqlandı.**

Ken'es bashg'ı _____ dotsent M. İbragimov

Қарақалпақстан тарийхы

Бул пәнде Қарақалпақстан тарийхы пәниниң предмети, теориялық методологиялық тийкарлары, әйемги хәм орта әсирлер тарийхы, Патша Россиясының басып алған дәуири, совет дәуириндеги қыйыншылықлар хәмде ғәрезсизлик дәуири үйрениледи. Қарақалпақ халқы үлкен тарийхый өтмишке ийе, оның тарийхый бетлери Орта Азия тарийхы менен тығыз байланыслы. Оның территориясы әйемги цивилизация орайларынан бири болып есапланады

1-tema QARAQALPAQSTAN TARIYXI pa'nine kirisiw.
Qaraqalpaqstan aymag'ı a'yyemgi ha'm orta a'sirlerdegi tsivilizatsiya
oraylarının' biri
JOBASI

1. Qaraqalpaqstan tariyxı pa'ni predmeti ha'm onı u'yreniw boyınsha derekler
2. Qubla Aral boylarındag'ı a'yyemgi adamlardıń izleri
3. Qubla ha'm Shıg'ıs Aral boylarındag'ı a'yyemgi qa'wimler
4. Qubla Aral boyı h'alıqlarının' Axemeniyler ha'm makedoniyalı basqıshlarg'a qarsı gu'resleri.
5. Qaraqalpaqstanda antik qalaların' payda bolıwı.
6. Qaraqalpaqstan jerindegi ma'deniyat. Ullı jipek jolı.

A'DEBİYATLAR`

1. Karimov İ.A. Tarixiy xotirasız kelajak yuq T. 1991.
2. Juraev N. Tariyx filosofiyası ha'm siyasat - «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 14-yanvar 1999- jil.
3. Kamalov S., Koshanov B.A. Problema istorii XX veka -O'zRIAQQBnın' «Xabarshı» jurnalı. 2006 N 2.
4. Sarıbaev Q. Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxın u'yreniw ha'm oqıtıwdag'ı geypara oylar. - «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 24- aprel 2003- jil.
5. Seytimbetov M. Tariyx-o'zligimizdi an'lawdın' negizi N. 2000.
6. O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha dereklerN. 2005.
7. Arxeologiya Priaralya. Vıpusk1-V. t. 1982-1992. Vıpusk VI. N. 2003.
8. Bijanov E.B. İstoriografiya pervobitnoy arxeologii priaralya N. 1991.
9. Jabbarov İ. İlimge bag'ishlang'an o'mir N. 1989.
10. Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxı. N.2003
11. Kamalov S., Xojaniyazov «. Qaraqalpaqstanda arxeologiyalıq izertlewler ha'm onın' na'tiyjeleri./Erkin Qaraqalpaqstan gazetası. 2007-j. 7-yanvar.
12. Mambetullaev M., Turebekov M. Qubla Aral boyı xalıqları tariyxınan N.2007.
13. O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha dereklerN.2005.
14. Yagodin V.N. Rannie kochevniki tsentralnoy Azii N. 2003.
15. Qilichev T. Kuh'na qalalar dieri T. 2003.

Qaraqalpaqstan xalıqları en' a'yyemgi xalıqlardan bolıp, olar jer ju'zilik ma'deniyatta o'zine ta'n ha'm qaytalap bolmaytug'm tariyxına iye. Xalqımızdın' tariyxının' betlerin ashıp qarasaq, biz onnan adamlar ushın, a'sirese jaslar ushın suw menen h'awa qanday kerek bolsa, tap sonday kerek bolg'an patriotlıq ha'm internatsionallıq, qah'armanlıq ha'm miynet su'yiwshilik, adamgershilik ha'm a'dep-

ikramlılıq, doslıq ha'm awızbirshilik, h'aqıyqatlıq ha'm miyrim-sha'pa'a'tlik, ma'deniyatlılıq ha'm kishipeyillilik ideyaların ko'remiz. Qullası, xalqımızdın' bay tariyxıy ta'jiriybesi h'a'zirgi ha'm keleshekтеgi sotsial-ekonomikalıq, siyasiy ha'm ma'deniy rawajlanıw wazıypaların durıs belgilew ha'm anıqlawda u'lken a'h'miyetke iye. Sonın' ushın da ata-babalarımız «O'tmishindi bil, h'esh bolmasa jeti atan'dı bil» dep na'siyat etken. Bul jaslar ushın qarız ha'm parız bolg'an.

Xalqımızdın' milliy o'zligin an'lawı barısında h'aqıyqıy tariyxın, muqaddes qa'driyatların, ata-babalarımızdın' miyrasların biliwge qızıg'ıwshılıg'ı ku'sheydi.

O'zlikti aqlaw, en' aldı menen o'tmishti u'yreniwden, tariyxqa za'ru'rlik seziwden baslanadı. h'aqıyqatında da, o'zin an'lap atırg'an, o'zin tu'sinip atırg'an h'a'r bir adam qanday shan'araqta du'nyag'a kelgeni, o'z a'wladlarının' kimler bolg'anın, ata-babalari neler menen shug'ıllang'anın ha'm qanday o'mir su'rgenin oylap bilip alıwg'a h'a'reket etedi. Olardın' pazıyletleri ha'm miyrasları menen maqtanıp jasaydı.

Biz o'tmishti tiklew, tariyxıy h'aqıyqatlıqtı o'z ornına qoyıw arqalı pikirlewimizdi bayıtamız, usı arqalı ja'miyetti jan'alaymız.

Biz watanımız tariyxı ha'm xalıqtın' o'tmishin u'yreniw arqalı bu'gingi ku'ni juwapkershilik sezimlerin qa'liplestiremiz. Rawajlanıwdın' jan'a da'wiri bosag'asında turg'anımızdı ha'm xalqımızdın' ullı kelesheğine tiykar salıwg'a juwapker ekenligimizdi, qatnasıg'ımızdın' bar ekenligin tu'sine baslaymız.

h'aqıyqıy tariyxtı biliw ja'miyetimizdın' h'a'rbir puxarasının', a'sirese jas a'wladtın' o'mirde o'z jolın tan'lap alıwına, bu'gingi turmısımızdın' qa'dirine jetiwine ha'm keleshegin anıqlap alıwına ja'rdem beredi.

Sonın' menen qatar, xalqımız tariyxın u'yreniwdegi a'h'miyetli wazıypalarımızdın' biri suverenli respublikamızda paraxatshılıqtı, adam h'uıqların ha'm xalıqlar erkinligin, olardın' sotsial-ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmıs abadanlıg'ın ta'miyinleytug'ın demokratiyalıq ja'miyet du'ziw ja'ne de usı ja'miyetti qorg'aytug'ın ha'm du'zetug'ın ku'shli demokratiyalıq h'uıqıy ma'mleket kerek ekenligin u'yreniwimiz kerek ha'm og'an o'z u'leslerimizdi qosıwımız tiyis boladı.

Sonın' ushında Prezident İslam Karimov «O'z tariyxın bilgen, onnan ruwxıy quwat alatug'ın xalıqtı jen'ip bolmaydı. Biz h'aqıyqıy tariyxımızdı tiklewimiz, xalqımızdı, milletimizdi mine usı tariyx penen qurallandıırıwımız za'ru'r. Tariyx penen qurallandıırıw, ja'ne bir ret qurallandıırıwımız za'ru'r» degen edi. Usı miynetinde jurt basshımız tariyxshı alımlarg'a xalıqtın' kelip shıg'ıwı ha'm ma'mleketshiliktin' qa'liplesiwi, onın' rawajlanıw basqışları h'aqqında ilimiy jaqtan da'liyillengen tariyxtı jaratıwdı baslı wazıypa etip qoydı. Sonlıqtanda Qaraqalpaqstan tariyxın u'yreniwde to'mendegi geypara ma'selelerge a'h'miyet beriw za'ru'rli.

Bunda xalqımız tariyxının' a'yyemgi ha'm orta a'sirlik da'wirin u'yreniwde bul xalıqtın' a'yyemgi xalıq ekenligin, jer ju'zilik ma'deniyattag'ı ornı, h'a'zirgi Orta Aziya ha'm Qazaqstan xalıqları menen a'yyemgi zamannan kiyatırg'an tuwısqanlıq birligi, tu'bi bir tuwısqan tu'rkiy xalıqlar ekenligi sanamızg'a enip ketiwi tiyis.

Qaraqalpaqlardıń etnogenezi, qaraqalpaq atamasının' kelip shıg'ıwı, ma'mleketshiliktin' qa'liplesiwi ma'selesinde ilimpazlar h'a'r qıylı pikirlerge iye ekenligi sır emes. Bizler h'a'zirgi ku'нге shekem qaraqalpaq xalqı XV-XVI a'sirlerde qa'liplesti,

qaraqalpaq ataması XVI a'sirden berli belgili, milliy ma'mleketshilik 1924-jılı payda boldı degen mag'lıwmatqa iye bolıp kelgenimiz ma'lim. Akademik S.Kamalov «Tu'rkiyalı Ziya Kurter qaraqalpaqlardıń tariyxı tuwralı maqalasında qaraqalpaqlar mong'ollar jawlap almastan burın, yag'nıy X-XI a'sirlerde xalıq bolıp qa'liplesken, V-VI a'sirlerde ma'mleketligine iye bolg'an» degen mag'lıwmatlardı ken' ju'rtshılıqqa ja'riya etti. Bul jan'a mag'lıwmatlar qaraqalpaqlar Oraylıq Aziyanın' en' a'yyemgi xalıqlarının' biri ekenligin, ma'mleketshilik tariyxının', ruwxıy ha'm tariyxıy miyraslarımızdın' erte da'wirge barıp taqalatug'ının ko'rsetedi.

Xalqımız tariyxına tag'ı bir anıqlıq beriletug'ın ma'sele, geypara tariyxıy a'debiyatlarda qaraqalpaqlardı ko'shpeli xalıqlar qatarında ko'rsetedi. Al qaraqalpaqlar ko'shpeli emes, al yarım otırıqshı xalıq bolg'an. Qaraqalpaqlardıń ko'ship qonıslasıwı tiykarınan suwg'arıp diyxansılıq etiw jag'daylarına ha'm jawgershilikke baylanıslı bolg'an. Bunı ata-babalarımız jasag'an jerlerdegi elege shekem saqlang'an tariyxıy estelikler da'lilleydi.

Xalqımızdın' sovet da'wiri tariyxı jan'adan izertlew ha'm u'yreniwdi talap etedi.

Bunday o'zinin' jan'asha u'yreniliw ha'm oqıtılıwın ku'tip atırg'an ma'seleler ma'deniyat tariyxında da bar. Tariyxıy ha'm basqada a'debiyatlarda Qaraqalpaqstanda revolyutsiyag'a shekemgi xalıq g'alaba sawatsız bolg'an, tek 0,2 protsenti g'ana sawatlı edi, dep jazılg'an. Biraq Qaraqalpaqstanda arapsha sawatlı adamlar ko'p bolg'an. Shımbay, Qon'ırat, Xojeli, Shabbaz ha'm basqa da qalalarda jaslar eski mekteplerde oqıg'an. a'sirese a'yyemgi zamanlardan berli ata-babalarımızdan miyras bolıp kiyatırg'an en' a'jayıp milliy bayramlarımız, u'rp-a'detlerimiz, da'stu'rlerimiz jog'alıp ketti. Endi olar suverenlik jag'dayda qayta tiklenip atır. Bulardıń a'h'miyetin bizler ma'deniyatımız tariyxın oqıtıwda esapqa alıwımız kerek boladı. Ulıwma Qaraqalpaqstan tariyxında basqada ma'selelerdi u'yrengende h'a'r bir zamannın' tariyxıy rawajlanıwının' o'zine ta'n baslı o'zgesheligine negizlenip u'yreniwimiz kerek.

Tariyxımızdag'ı «aq» ha'm «qara» daqlardı izertlewde keleshek tariyxshı ko'p izleniwi, arxivlik h'u'jjetler, ja'rdemshi tariyx pa'nleri dereklerinен paydalanıwı kerek. Tariyxıy dereklerde u'yreniwde a'yyemgi Gretsiya tariyxshısı Gerodottan baslap, bu'gingi ku'ni Qaraqalpaqstan Respublikası Oraylıq Ma'mleketlik Arxiv fondındag'ı h'u'jjetlerge tiykarlanıwı kerek.

Qaraqalpaqstan aymag'ı tariyxıy, arxeologiyalıq ha'm ma'deniy esteliklerge ju'da' bay. Bunı a'yyemgi da'wirden bizin' ku'nlerimizge shekem jetip kelgen jazba mag'lıwmatlar, ilimiy izertlewler juwmag'ı ko'rsetpekte. Sonlıqtan da Xorezm arxeologiyalıq, etnografiyalıq ekspeditsiyasının' ko'p jıllıq tabıslı jumısı na'tiyjesinde Xorezm aymag'ı «Orta Aziyanın' Egipeti» dep ta'n alıng'an. h'aqıyqatında Nil da'ryası Egipet xalqının' tariyxında qanday a'h'miyetke iye bolg'an bolsa, a'yyemgi Oks, yag'nıy a'miwda'rya Qubla Aral boyı xalıqlarının' tariyxında sonday a'h'miyetke iye.

Qaraqalpaqstan tariyxın u'yreniwde a'yyemgi jazba derekler u'lken a'h'miyetke iye.

Jazba derekler arasında en' a'yyemgi jazba dereklerin' birini Avesto bolıp esaplanadı. İlimiy ortalıqta b. e. sh. VI-V a'sirlerdegi Axemeniyler imperiyasının' ma'mleketlik dini bolg'an zoroastrizm da'slep Baktriyada, yamasa Xorezmde payda bolg'an degen pikirler bar. Ko'pshilik ilimpazlar Avestonın' watanı Qubla Aral boyı,

yag'niy Xorezm dep esaplaydı. Son'g'ı waqıtları tabılg'an onın' aqırg'ı bo'limi «Videvdattag'ı» Urvanı-Urgenish, Vurukshani-Aral, Arvididi-a'miwda'rya degen boljawlarda ushrasadı.

Avestanın' gimni «Mitre»de Orta Aziya territoriyasına tiyisli jerler eske alıng'an edi. «Ellerde jen'ipaz sarkardalar birneshe atlanıslarg'a shıqtı, ol jaqta biyik tawlar eteginde jaylawlar ko'p, sharwashılıqqa jaylı, bul jaqta teren' ko'lge shekem ken'islik bar. Sonday-aq Gerat, Merv, Sogd, Gava ha'm Xorezm» dep ko'rsetiledi. «Avesto»da ilimpa'n, turmıstın' ha'mme tarawları boyınsha jeterli mag'lıwmatlar bar.

Qubla Aral boyları h'aqqında Dariy I din' belgili Beh'ustun jazıwlarında, axemeniylerge g'a'rezli satraplıqlar arasında Xorezm atı da ushrasadı. a'yyemgi grek ha'm Rim tariyxshıları Gerodot, Ktesiy, Arrian, Kvint Kurtsin Ruf, Strabon ha'm tag'ı basqalardıń shıg'armalarında Qubla Aral boyları h'aqqında bah'alı mag'lıwmatlar ushrasadı.

Qubla Aral boylarının' a'yyemgi da'wirin u'yreniwde Abu Rayxan Beruniydin' shıg'armaları bah'alı derek bolıp esaplanadı. Onın' bah'alı shıg'armalarının' biri «a'yyemgi xalıqlardan qalg'an estelikler». Beruniydin' aytıwınsha Xorezm ma'deniyatı a'yyemgi ma'deniyatlardan bolıp, onın' tiykarı eramızdan aldın'g'ı XIII-a'sirge barıp taqaladı. Beruniy Xorezmiyler, Sog'diyler ha'm basqa xalıqlardıń bayramları, Xorezm kalendarı, h'.t.b. h'aqqında mag'lıwmatlar qaldırg'an.

Qubla Aral boyında 1937-jılı S.P.Tolstov basshılıg'ında Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiya qırıq jilg'a shamalas ilimiy izertlew jumısların alıp barıwları na'tiyjesinde xalqımızdın' a'yyemgi da'wirine tiyisli tariyxının' jan'a betlerin ashtı ha'm onı ja'h'a'ng'e tanıttı. Ma'selen, U'stirtegi Shaxpaxlı, Esen ha'm t. b. esteliklerdin' arxeolog E.Bijanov ta'repinen ashılıwı u'lkemizde adamzat balasının' a'yyemgi tas da'wirinen baslap jasap kiyatırg'anlıg'ın da'lilledi. Al, V.N.Yagodinnin' baslaması menen ashıl'g'an U'stirtegi «Sırlı aranlar» ja'h'a'n arxeologiyasında jan'a ashılıwlar qatarınan orın aldı. U'lken Aybu'yir qalasın izertlew waqtında M.Mambetullaev ta'repinen tabılg'an jazıwlar Orta Aziyadag'ı en' a'yyemgi jazıwlar qatarına jatadı. Usı ha'm basqada jergilikli ilimpazlardın' izertlewi na'tiyjesinde Qaraqalpaqstan tariyxı ja'nede bir ju'z eliw mın' jıldan aslamıraq da'wirge teren'lestirildi.

Bul izertlewler u'lkemizde a'yyemgi adamlardıń ma'deniy izleri en' a'yyemgi da'wirlerge barıp taqalatug'inlıg'ın da'lilledi.

Paleolit grek so'zi bolıp, a'yyemgi tas da'wiri (paleo-a'yyemgi, litos-tas) degen ma'nini bildirip, shama menen 800 mın' jıl burın baslanıp, 15-12 mın' jıl burın tamamlanadı. Paleolit u'sh basqıshqa bo'linedi` erte yamasa to'mengi, orta yamasa muste, son'g'ı yamasa joqarg'ı. To'mengi paleolit olduvey ha'm ashel da'wirine bo'linedi.

Oraylıq Aziya aymag'ınan to'mengi paleolit da'wirine jatatug'in adamlardıń su'yek qaldıqları ele ushrasqan joq. Biraq ayırım ilimpazlar to'mengi paleolit da'wirine jatatug'in Selu'ngir qonısınan tas qurallar menen birgelikte adamdikine uqsas su'yekler tabılg'anın aytadı. Al Qaraqalpaqstanda U'stirt ken'isliginen son'g'ı ashel da'wirinin' esteligi Esen ustaxanaları, Qaraqudıq qonısları Qaraqalpaqstan arxeologları ta'repinen ashılıp u'yrenilip, bul estelikler bunnan 150-50 mın' jılıqlarg'a tuwra keledi. Bul tabılg'an ma'kanlar, miynet qurallar Oraylıq Aziyada, sonın' ishinde Aral boylarında erte paleolit da'wirinde

adamlar ja'mlesip an'shılıq ha'm jıynawshılıq penen shug'ıllanıp, o'zlerinin' basnan adamzat ja'miyetinin' en' a'yyemgi basqıshların keshirgenin da'lilleydi. Bul ashılıwlar U'stirt ken'isliginde adamlar ta'repinen da'slepki qonıslarıw ha'm o'zlestiriwde birqatar ma'selelerdi sheshiwge mu'mkinshilik berip, Orta Aziya arxeologiyasında u'lken waqıya boldı.

Qubla Aral boylarında muste da'wirinin' esteliklerine U'stirttegi Esen e ustaxanası ha'm Qızılqumdag'ı Qızıl Nur, Lavlyakan ma'ka'n jayları kiredi. Al son'g'ı paleolit da'wirinin' esteliklerine Esen q ha'm Churıq 12 qonısları jatadı.

Qaraqalpaqstan arxeologları ta'repinen orta tas da'wiri, yag'nıy mezolit da'wirinin' estelikleri tabılıp u'yrenildi. Mezolit grek so'zi bolıp orta tas da'wiri, mezos-orta, litos-tas degendi an'latadı. Olarg'a Aydabol 16, 25, Aqtaylaq, Churuq, Qartpayqum ha'm Alan estelikleri jatadı. A.Awezova U'stirt ken'isliginde mezolit da'wirine tiyisli ma'kanlardan shıqqan zatlardı analiz qılıp, bul esteliklerdi Alan, Barlıbay, Bo'leksay, Aqtay, Aydabol, Qaraqudıq, Churuq toparlarına ajratqan. Al ayırım izertlewshilerdin' U'stirttegi Aydabol ma'kanlarınan tabıl'g'an miynet qurallarının' ko'pligin, h'a'rqiylılıg'ın ha'm o'zine ta'nligin esapqa alıp, o'z aldına ma'deniyatqa ajratıw mu'mkin dep esaplaydı.

Jan'a tas da'wirinen baslap Orta Aziya aymag'ında ma'deniy xojalıq payda bolıp, onın' tiykarg'ı bag'darların belgilep berdi. Bul da'wirde adamlardıń o'mirinde u'lken o'zgerisler boldı. Olar endi o'zlestiriwshi xojalıqtan o'ndiriwshi xojalıqqa, yag'nıy an'shılıq ha'm jıynawshılıqtan mal sharwashılıg'ı ha'm diyxanshılıqqa o'tedi. Bul da'wirde adamlardıń ja'ma'a'tlik turmısında, ku'ndelikli turmista paydalanatug'ın tas qurallarında biraz o'zgerisler ju'z berdi.

B.e.sh. 5-4 min'ınshı jıllıqlarda Qubla Aral boylarında jasag'an neolit qa'wimleri xojalıg'ının' baslı tarawı an'shılıq ha'm balıqshılıq bolg'an. Kelteminar ma'deniyatı S.P.Tolstov basshılıg'ındag'ı ekspeditsiya ta'repinen jaqsı u'yrenilgen. To'rtku'l rayonu aymag'ındag'ı Janbas qala-4 esteligi arxeologlar ta'repinen jaqsı izertlenip, Kelteminar ma'deniyatı h'aqqında jeterli mag'lıwmatlar beredi. S.P.Tolstovtın' pikirinshe olardıń u'ylerinde u'lken urıwlıq qa'wim xojalıg'ı jasadı, ortasha 100-125 adam bolg'an. Neolit da'wirindegi an'shılardıń ha'm balıqshılardıń ma'kanları Uzboy boylarınan, a'miwda'rya Sarıqamıs aldı deltasınan ha'm U'stirtte ha'm Qızılqumnın' Lavlyakan ha'm Besbulaq oypatlarınan tabıldı.

Kelteminar ma'deniyatı o'zinin' kelip shıg'ıwı boyınsha Kaspiy aldı mezolit ma'deniyatı menen baylanıslı. O'zinin' ayırım belgileri boyınsha Ural, Batis Sibir, Orta Aziyanın' tu'sligindegi h'a'tte İrannın' neolit da'wirindegi esteliklerinde uqsashılıg'ı bayqaladı.

Qubla Aral boylarında eneolit da'wirinin' estelikleri Aqshada'ryanın' boyında Qawınlı, Ta'jiqazg'an qudıg'ı ha'm Janbas qala a'tiraplarınan tabıl'g'an. Olardan tabıl'g'an miynet quralları ha'm buyım zatlardı tekserilgende, eneolit ma'deniyat estelikleri kelteminar ma'deniyatı tiykarında qa'lipleskeni anıqlandı.

Qola da'wirinde Aqshada'rya deltasının' aymag'ında eki arxeologiyalıq ma'deniyatı payda etken qa'wimler jasadı. Bular suwjarg'an ha'm tazabag'jap ma'deniyatı bolıp esaplanadı.

Tazabag'jap ma'deniyati b.e.sh. II-mın'ınshı jıllardın' ekinshi shereginen baslap b.e.sh. I mın'ınshı jıllardın' basına shekem Evraziyanın' sah'ralarında ken' taralg'an sah'ra qola ma'deniyatına jaqın. Aral boylarında jasag'an suwjarg'an ma'deniyati qa'wimlerin Tu'slik Ural, Orenburg dalalarınan kelgen Srub-Andronov ma'deniyatına iye qa'wimler kelip aralasadı. Bular jergilikli ma'deniyattı qabıllap, usı eki ma'deniyattın' aralasıwında jan'a Tazabag'jap ma'deniyati qa'liplesedi. Tazabag'jap ma'deniyatının' qonıslarının' bir bo'legi Qabatqala, Janbasqala ha'm Tesikqala a'tiraplarında jaylasqan.

Tazabag'jap qa'wimlerinde diyxansılıq penen qatar, mal sharwashılıg'ı rawajlang'an.

B.e.sh. II mın'ınshı jıllardın' aqırında I mın'ınshı jıllardın' basında diyxansılıq xojalıg'ı dawam etedi, jasalma suwg'arıw usılları quramalasadı, mıs, qola o'ndiriw ko'beyedi ha'm mal sharwashılıg'ı ku'sheyedi. Sharwashılıqtın' rawajlang'anı tuwralı qubla ha'm arqa deltalardag'ı qumlıqlardın' arasındag'ı jaylasqan ko'plegen ma'kan orınları gu'wa boladı. Bul waqıtları Qubla Aral boyında genetikalıq jaqtan o'z-ara jaqın Suwjarg'an, bir jag'ınan Tazabag'jap ma'deniyatına baylanıslı ha'm olardın' is ju'zinde dawamı bolg'an Amirabad ma'deniyati qa'liplesedi. Onın' Jekke-Parsan-2 qorg'anı aylanasında jaylasqan ma'kanlarınin' jıyındısı bah'alı mag'lıwmatlar beredi. Sonday-aq bul da'wirde Xorezm xalqı toqımashılıq penen de shug'ıllang'an. Qubla Aral boyında diyxansılıq rawajlanıwı menen u'lken seymyalıq ja'miyetlik sho'lkemlerde atanın' h'uıqıqı bekkemlenedi. O'nermentshiliktin' awıl xojalıg'ınan bo'liniwinin' en' da'slepki belgileri baslanadı. Sonday-aq usı da'wirde jeke menshiktin' ha'm sotsiallıq ten'sizliktin' rawajlanıwına qolaylı jag'daylar tuwdırıladı.

Son'g'ı qola a'sirinde Aral ten'izinin' Shıg'ıs ta'repinde ko'shpeli sak qa'wimlerinin' siyasiy awqamı payda boladı. Ko'shpelilerdin' tiykarg'ı ma'kanları a'miwda'ryanın' Aqshada'rya deltası menen Sırda'rya deltasının' bir-biri menen tutasqan aymag'ında ha'm İnkarda'rya boylarında jaylasqan. Arxeologiyalıq izertlew na'tiyjesinde tabılg'an balıqlardın' ha'm an'lardın' su'yeklerine qarag'anda olarda xojalıqtın' baslı tarawı mal sharwashılıg'ı menen qatar balıqshılıq ha'm an'shılıq bolg'an.

B.e.sh. VI-V a'sirlerde, orta temir da'wirinde Sırda'ryanın' to'mengi boylarındag'ı sak qa'wimleri Uyg'araq ha'm Ta'gissen go'ristanlıg'ında o'z tuwısqanların jerlewdi dawam etedi. Olardın' o'lini jerlew u'rip-a'detlerinde onnan burıng'ı waqıtlardag'ı da'stu'rlerdin' dawam etkenligi belgili. Qa'birlerge skif h'aywanatları stilinde islengen zatlar qosıp salıng'an. Qural-jaraqlarda ko'plep ushırasadı.

Tabılg'an zatlar Orta Aziyanın', sonın' ishinde, Aral boyı sak qa'wimlerinin' Aldın'g'ı Aziya xalıqlarının' ko'rkem o'nerinin' ayırım elementlerin Altay ha'm Tu'slik Sibir qa'wimlerine jetkeriwge baylanıstırıwshı regionda jasag'anınan derek beredi.

Ta'gissen ha'm Uyg'araq qa'birlerinen tabılg'an buyımlar Tu'slik Ural boylarındag'ı savramatlardın', Oraylıq Qazaqstandag'ı saklardın' ha'm basqada qon'sı regionlardag'ı sol da'wirdegi xalıqlardın' qa'birlerinen tabılg'an zatlarg'a ju'da' uqsaydı. a'sirese altınnan, qoladan, «skif h'aywanat stilinde» islengen a'jayıp zatları Aral boyı ko'shpeli qa'wimlerinin' Aralo-Kaspiy ten'iz aralıqları, Shıg'ıs Sibir ha'm Altay jerlerindeki skif qa'wimleri menen tıg'ız ekonomikalıq, ma'deniy baylanısta bolg'anın

ha'm etnikaliq jaqtan jaqinlig'in da'lilleydi. T.A.Trofimovanning' pikirinshe, sol waqitlarda da Aral boyi saklarinin' antropologiyaliq du'zilisinde mongoloidliq belgileri aniq seziledi.

S.P.Tolstov bul izertlewlerden juwmaq shig'arip, Xorezmda qola da'wirinin' aqirina kelip, a'miwda'ryanin' h'a'zirgi an'g'ari qa'liplesiw bosag'asında «Orta Aziya Venetsiyası» nın' xalqı tıg'ız jaylasqanlig'in atap ko'rsetedi.

Diyxanshılıq penen shug'illanıwshı xalıqlar menen ko'shpeli ha'm yarım ko'shpeli sah'ra qa'wimlerinin' arasında qatnaslar bolıp, bul olardıń ja'miyetlik rawajlanıwına, ma'deniy turmısına o'z ta'sirin tiygizgen. Bug'an misallardı saklardın' paytaxtı bolg'an Shirik-Rabat qalasının' qurılısında, apasiaklardın' esteliklerinde ushratıwg'a boladı. Sonın' na'tiyjesinde saklar tek mal sharwashılıg'ı g'ana emes, al jasalma suwg'arıw jolları menen diyxanshılıq, o'nermentshilik penen shug'ıllang'an. Olar qalalar salg'an. Jazba ha'm arxeologiyaliq mag'lıwmatlar ko'shpelilerdin' klasslıq ja'miyetlik du'ziminin' basqıshında turg'anın anıqladı.

Sırda'ryanın' to'mengi alabında, Jan'ada'rya boyında b.e.sh. VII-V a'sirlerde jasag'an ko'shpeli qa'wimlerin' estelikleri izertlengen. Son'g'ı jılları saklardın' to'beshik ta'rizli qa'biristanları Sultanwayıs tawının' u'stinen ha'm U'stirt ken'isliginin' Shıg'ıs jag'alarınan tabılıp u'yrenilgen.

Solay etip a'yyemgi ata-babalarımızdın' qolları menen islengen tas qurallar, bezeniw zatları, gu'lal ıdısları neolit da'wirindegi, qola da'wirine tiyisli bolg'an ma'kan jurtlardın' du'zilisleri, olardan tabılg'an h'a'r qıylı buyımlar, bul u'lkeni ma'kan etken a'yyemgi adamlar h'aqqında tariyxıy h'u'jjet bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaqstandag'ı Kelteminar ma'deniyatının' nusqası Janbas-4, Suw jarg'an ma'deniyatının' nusqası Bayram-qazg'an-2 ma'kan jurtlarınan, Tazabag'jap ma'deniyatınan, Qubla Aral, Shıg'ıs Aral a'tiraplarınan, Batis Aral ha'm U'stirt jazıqlıg'ınan tabılg'an buyımlar bizin' u'lkemizde a'yyemgi obshinalıq du'zim da'wirinde o'zine ta'n ko'rkem o'nerdin' rawajlang'anlıg'ın ko'rsetip tur.

Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı a'yyemgi zaman ma'kan jurtlarının' tabılıwı bul u'lkede erte da'wirlerde-aq adamlardın' tirishilik etkenligin tastıyqlaydı.

B.E.Sh. VI a'sirdin' ortalarında İranda du'zilgen Axemeniyler ma'mleketi Orta Aziya xalıqlarına qa'wip jıwg'ıza baslaydı.

B.E.Sh. 530-529-jılları Axemeniyler shah'ı Kir Orta Aziyag'a basqınshılıq urısın baslaydı. Gerodottın' mag'lıwmatı boyınsha da'slepki sawash massagetler menen bolg'an. Usı waqıtta massagetlerdi tumaris h'ayal patsha basqarg'an. Massagetler menen birlikte, olardıń awqamın'a kirgen saklar ha'm derbiklerde dushpang'a qarsı gu'reske shıg'adı. Jergilikli xalıq watan azatlıg'ı ushın qah'armanlarsha gu'resedi.

Axemeniyler basqa ma'mleketler menen sawashta bunday qarsılıqtı ko'rmegen edi. Strabonnın' aytıwına qarag'anda massagetlerdin' quramın'a xorezmiylerde kirgen. Massagetler Kir II nin' a'skerlerin urista jen'edi.

B.E.Sh. 330-327 jılları İskander Zulxarnayın jergilikli xalıqlardın' qarsılıq etiwine qaramastan Orta Aziyanın' ko'pshilik jerlerin jawlap aldı. Tek Xorezm o'z azatlıg'ın saqlap qaldı, h'a'tteki Orta Aziyadag'ı Makedon basqınshılarına qarsı h'a'reketlerdin' tiregi rolin atqaradı.

Sog'dianadag'ı ko'terilis qıyratılğ'annan son' onın' basshısı Spitamennin' Xorezimge baspana izlep keliwi bunın' da'lili bola aladı.

Xorezm patshası Farasman İskander Zulkarnayın menen awqam du'zip, Xorezimdi grek-makedonlardın' topılısınan qorg'ap qaladı. Grek-makedon jawlap alıwshılarına qarsı turg'an ekinshi bir qu'diretli ku'sh Aral a'tirapındag'ı ko'shpele qa'wimlerdin' Xorezm ta'repinde bolıwı, shaması Farasmannın' pozitsiyasın ku'sheytken. Xorezm İskander Zulkarnayın o'lgennen keyingi Selevka tusında o'z g'a'rezsizligin saqlap qalğ'an.

Arxeologiyalıq izertlewlerdin' ko'rsetiwinshe erte qalalardın' payda bolıwı eramızdan aldın'g'ı VII- VI a'sirlerge tuwrı keledi. Antik qalalar suw ag'ıp o'tken jag'alarda, ma'mlekettin' shegaralıq aymaqlarında, ekonomikalıq, administrativlik, ma'deniy ha'm a'skeriy oray sıpatında payda bolğ'an. Bul qalalardın' payda bolıwı ha'm rawajlanıwında suwg'arma diyxansılıqqa o'tiw, sawda ha'm o'nermentshiliktin' rawajlanıwı a'h'miyetli orın iyeleydi. Arxeologiyalıq mag'lıwmatlarg'a qarag'anda bul da'wirde u'lkemiz tariyxında ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmıs a'dewir jaqsı rawajlang'an da'wir bolıp, bul waqıtta qala qurılısında ken' rawajlang'an.

S.P.Tolstov basshılığ'ında Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiya ag'zaları, keyingi jıllarda Qaraqalpaqstanlı arxeologlarda bir neshe qalalarda tabıslı jumıs alıp bardı. Na'tiyjede tabılğ'an ha'm u'yrenilgen estelikler, olardan tabılğ'an buyımlar bul da'wirdegi qalalardın' qashan ha'm qanday maqsette qurılğ'anı, sol da'wirdin' sotsiallıq, ekonomikalıq ha'm siyasiy du'zimi, ma'deniyattı, xalıqtın' turmıs jag'dayı h't.b. h'aqqında mag'lıwmat beredi.

Bul qalalardın' ishinde bir qansha jaqsı u'yrenilgeni Janbasqala esteligi bolıp esaplanadı. İzertlew na'tiyjesinde qaladan erte da'wirdegi ko'plegen gu'lal ıdıslarının' sınaqları,metalldan islengen xojalıq buyımlar h't.b. zatlar tabılğ'an. Usı zatlardın' tiykarında esteliktin' b.e.sh.IV-a'sir eramızdın' I a'sirlerine ko'shtiyisli ekenligi anıqlandı. U'lken ko'shedegi eki ta'repke sozilğ'an kishi ko'shelerdin' boyında ma'h'a'llerdin' jayları jaylasqan. h'a'r- bir ma'h'a'lle h'a'r qıylı maydang'a iye bolıp 200 ge jaqın o'jirelerden ibarat. Ko'shenin' aqırındag'ı u'lken jaydın' arawlı o'jiresinde gerbishten sıpa ta'rizli o'rilgen tekshede o'shpeytug'ın ot janıp turg'an. Bul «ot xram»ında qala xalqı ja'miyetlik jıynalısların o'tkerip turg'an. Olarda otqa sıyınıw da'stu'rleri bolğ'an.

«Qoyqırılğ'an» qala bunnan eki yarım mın' jılğ'a shamalas waqıt burın salıng'an ja'h'a'n ma'deniyatında ko'rnekli esteliklerdin' biri. To'rtku'l qalasınan 22 km. arqashıg'ısta jaylasqan bul biybah'a g'a'ziyne a'yyemgi Grek ha'm Rim ma'deniyatının' du'rdanaları menen bir qatarda turadı.

Qala birinshi ret 1936-jılı anıqlanıp, 1952-1957-jıllarda tolıq arxeologiyalıq jaqtan qazıp izertlendi. İlimiy izertlewler da'wirinde estelikten tabılğ'an tabılmalar menen toplang'an mag'lıwmatlar arasında qalanın' atı jo'ninde birde da'rek ushıraspag'an. Sonın' ushında jergilikli xalıq ta'repinen qoyılğ'an «Qoyqırılğ'an» qala atı menen u'lkemizde belgili bolıp qoymay ja'h'a'n iliminde de solayınsha kirgizilgen. Qalanı qazıp izertlew na'tiyjesinde ko'plegen ko'rnekli ko'rkem- o'ner shıg'armaları, sonın' ishinde a'miwda'ryanın' to'mengi jag'alawındag'ı en' a'yyemgi Freska (sabawg'a salıng'an sırlı su'wret), mayda skulptura, patsha mo'rleri menen olardın' tan'baları, qarıw- jaraqar, gulal, tas ıdıslar, qola, temir, qımbat bah'alı taslardan islengen bezeniw buyımları tabıldı.

Olardın' arasında alımlardı ayrıqsha tan' qaldırǵ'an tabımlardıń birine ku'nın' biyikligin o'lshewge arnalǵ'an mu'yeshlik a'sbap- astrolebiyanın' tabılıwı menen astronomiyalıq a'sbaptı ornatiw ushın tırnaqtın' ashılıwı boldı. Estelikten tabılǵ'an maymıl statuetkası, Rim ma'deniyatına tiyisli shiyshe ıdıslar, Egipet fastaları «Qoyqırılǵ'an»qalanın' h'indistan, Egipet, Arqa Jer orta qalaları menen baylanısların ko'rsetedi.

Tokqala No'kisten 14 km. Arqa- batısta jaylasıp, ulıwma maydanı 8 gektar. Bul estelik birinshi ma'rte 194y-jılı S.P.Tolstov, keyin 1959-jılı A.V.Gudkova teksergen. Estelik b.e.sh. IV a'sirde payda bolıp, keyingi da'wirde de bul jerde turmıs dawam etken.

U'lken Aybu'yir qala Shomanaydan 41 km. arqa batısta jaylasıp, 1946-jılı tekserilip, b.e.sh. IV- eramızdın' I a'siri dep belgilengen. Estelikti teksergen M. Mambetullaev qalanın' payda bolıw tariyxın u'sh da'wirge bo'ledi. B.E.Sh.V-III a'sirler, eramızdın' I-IV ha'm XI a'irleri.

Ellik qala aymag'ındag'ı topıraq qala esteligi eramızdın' III a'sirinde payda bolıp, Xorezm shah'lar ma'mleketinin' paytaxtı bolǵ'an. Qalanın' gerbishlerinen 70 ke jaqın tamg'a tabıldı. Sonın' ishinde Qaraqalpaqlarda bolatug'ın tan'balı da bar. Bul fakt qalanı salıwǵ'a qaraqalpaqlardıń ata- babaların' da qatnasqanın ko'rsetedi. Saray arxivinin' h'u'jettleri o'zinin' ilimiy a'h'miyeti boyınsha u'lken. Saraydın' ju'zlegen o'jireleri qazıp u'yrenilip, olardıń ma'deniy qabatınan adam mu'sinlerinin' bo'lekleri, diywalǵ'a sızılǵ'an u'lken su'wretler, qural- jaraqar, bezeniw buyımları ha'm basqada xojalıq zatları tabıldı.

Bunnan basqada usı da'wirge tiyisli esteliklerden Tok qala, Ayazqala, Gaur qala, U'lken Gu'ldirsın, Shorsha h'.t.b. u'lkemiz tariyxının' og'ada bay ekenliginen derek beredi. B.E.Sh. III-II a'sirlerde Xorezm tili ha'm jazıw a'dewir da'rejede rawajlanadı. Bul tuwralı da'ryanın' on' ta'repindegi Qoy qırılǵ'an qala, Ayaz qala, Topıraqqala, Mizdaxkan, Tok qala ha'm shep ta'repindegi Ga'wir qala, U'lken Aybu'yir ha'm basqada esteliklerden tabılǵ'an jazba nusqalar mag'lıwmat beredi. İlimpazlardın' pikirinshe Xorezmde aramey h'a'ripleri tiykarında da'slepki jazıw b.e.sh. IV a'sirde payda bolǵ'an. U'lken Aybu'yir qalasınan tabılǵ'an xumnın' sırtına oyıp jazılǵ'an jazıw a'yyemgi Xorezmnin' ertedege jazıwı esaplanadı. Jazıw arxeologiyalıq ha'm palografiyalıq mag'lıwmatlar boyınsha b.e.sh. V-III a'sirlerge tyisli. Sonday-aq buring'ı miynetlerde Qoyqırılǵ'an qaladan tabılǵ'an jazıwlar tek g'ana Xorezmde emes, al h'a'tteki Orta Aziyada tabılǵ'an jazıwlardın' en' a'yyemgisi dep, ondag'ı tush penen jazıwda Xorezmde birinshi ret gezlesedi dep ko'rsetiledi. Topıraq qaladag'ı arxeologiyalıq qazıw waqtında taqtag'a ha'm terige qara sıya menen jazılǵ'an ju'zlegen jazba nusqalar tabılǵ'an. Olarda u'y iyelerinin' atları ha'm ol u'yde jasaytug'ın adamlardıń og'an qatnasları, xojalıq esapların' dizimleri h'.t.b. jazılǵ'an.

Bul da'uirde Xorezmde qurılıs usılları ha'm arxitektura joqarı da'rejede edi. Bug'an b.e.sh. IV a'sirde qurılǵ'an Qoyqırılǵ'an qala misal bolıp, ol ata- babalarımızdın' bunday a'jayıp arxitekturalıq qurılıs qurıw sheberligi ha'm bul iste ilimdege jetiskenliklerinen guwalıq beredi. Usı da'uirde Xorezmde mu'sinlerdi sog'ıw b.e.sh. IV a'sirlerden baslanıp, a'sirese h'ayal- qızlardın' u'lgisinde ko'ylek salıwǵ'an. Bul da'wirde o'lilerdi jerlew arnawlı qutiyag'a, yag'nıy assuarayg'a salıp jerlew ken' taralg'an. Ossuariylerge salıwǵ'an o'linin' su'yekleri da'stu'r boyınsha biyiklerge jirlengen. Olar Sutanuais tawının' tu'slik-

shıg'ıs ha'm batıs jıralarında, Qubataw janbawırında, u'lken Aybu'yir, Mizdaxkan, Tok qala h'.t.b. esteliklerde de belgili.O'z da'uirdégi diniy isenimlerde otqa tabınıwshılıq belgili orın tutqan. Otqa tabınıwshılıq orınları Janbas qala, U'lken Aybu'yir h'.t.b. orınlarda ashılıp u'yrenilgen. Bul xramlarda ka'ramatlı ot arnawlı o'jirelerde saqlang'an.

Sonday-aq bul da'uirlerde qalalar rawajlanıwı menen, jan'a qalalarda payda boladı. Qalalardıń sanitariyalıq jag'ına kewil bo'linedi. Tok qala, Topıraq qalada kanalizatsiya qurıladı. Qalalar basqarıw, ma'deniy ha'm sawda oraylarına aylanadı. Ullı jipek jolı xalqımız tariyxında ha'm bu'gingi ku'nde u'lken a'h'miyetke iye. Xalıqlar arasındag'ı qarım- qatnas tek g'ana sawda ha'm elshilik qatnasta bolıp qoymay, al xalqımızdı ma'deniy ha'm ruwxıy jaqtan da rawajlandırıwshı bolıp ta xızmet atqaradı. Sonlıqtanda bu'gingi ku'ni Ullı jipek jolı o'tken jollardı izertlew, sol tiykarda elimizdi elede rawajlandırıwǵa a'h'miyet berilmekte. Prezidentimiz İ.A. Karimov Shveytsariyanın' Altendorf qalasında O'zbekstan sawda u'yin ashıw waqtında so'ylegen so'zinde «Bizın' ma'mleketimiz arqalı, onın' Samarqand, Buxara, Xiywa, Tashkent, Ferg'ana sıyaqlı go'zzal qalaları arqalı ullı jipek jolı o'tken. Bul jol Aziya menen Evropa ortasında isenimli ma'deniy ha'm sawda ko'piri bolıp xızmet qılǵ'an. h'a'zir biz usı a'yyemgi jipek jolın tiklew ha'm onı zamanago'y mazmun menen toltırıw ushin pu'tin ku'sh g'ayratımızdı sarıplap atırmız» degen edi. h'aqıyqatında da burıng'ı jipek jolı o'tken jollar tiykarında salınıp atırǵ'an Qon'ırat avtomobil jolının', Nawayı - U'shqudıq - No'kis temir jolının' qurılıwı respublikamızdın' qon'sı ma'mleketler menen qarım qatnasın elede rawajlandıradı.

Qaraqalpaqstan jerinen «Ullı jipek jolının'» o'tkenine baylanıslı 1989, 1991-jılları Respublikamız arqalı BMSHTın' YuNESKO sho'lkemi ta'repinen sho'lkemlestirilgen, ja'h'a'nın' 24 ma'mleketin' wa'killeri bar ekspeditsiya o'tti. Olar Ayaz qala, Janbas qala, Topıraq qala, Mizdaxkan sıyaqlı a'jayıp esteliklerimiz benen tanıstı.

1937-jıldan baslap u'lkemizde izertlew jumısın ju'rgizgen Xorezm ekspeditsiyası batıs penen shıg'ıstı baylanstırıp kelgen «Ullı jipek jolı» u'lkemiz arqalı o'tkenin da'liylep berdi. Jipek jolı kesispesinde jaylasqan Xorezm sawda baylanısında Aral ha'm Kaspiy a'tirapların Shıg'ıs Evropa menen baylanıstırıwshı bul bag'darda Orta Aziyanın' «da'rwazası» xızmetin atqarg'an. Povoljya ha'm Aral a'tirapların sharwa-diyxanshılıq o'nimlerin almaslawda Xorezm da'lda'lıshılıq rolin atqarıp, sonın' ta'sirinde bul jerde iri o'nermentshilik orayları bolǵ'an Kyat, Urgench ha'm basqada qalalar rawajlang'an. Topıraq qala, Ga'uir qalalardan tabılǵ'an shıg'ıs ellerinen a'kelingen jipek gezlemenin' bo'lekleri, u'lkemizdin' xalıq- aralıq sawda da «Ullı jipek jolı» nın' tarmaqları o'tkennin' da'liyli boladı. Demek Aral boyı xalıqları 8-IV a'sirlerde İndiya, Qıtay, İran, Kavkaz ha'm Kushan patshalıǵ'ı qarawındag'ı eller menen ma'deniy sawda baylanısında bolǵ'an. a'sirese Yaksart alabındag'ı U'stirt jag'alarındag'ı ko'shpele qa'wimler menen o'nermentshilik, awıl xojalıq o'nimlerine mal sharwashılıq o'nimlerin almastırıp sawda jasag'an. Bulardı baylanıstırıwshı jollardıń biri Buxaradan arqa - batısqa, Qızıl kum arqalı o'tip Qorg'ansha, Shımbay, Xojeli ha'm Qon'ırat qalaları arqalı U'stirtke o'tip, qon'sı aymaqlar menen baylanısqan. Sonın' menen birge bul da'wirde sawda menen shug'ıllanıwshı sawdagerlerge u'lken a'h'miyet berilgen. Sebebi olar bir neshe tildi, milletlerdin' u'rip-a'detlerin, turmıs ta'jriybelerin teren' tu'singen h'adal insanlar bolǵ'an.

Olar tek g'ana sawdager g'ana emes, al o'z zamaninin' en' abirayli adamı, elshilik qatnastdaalıp barıp, ilim- ma'deniyat taratiwshida bolıp esaplanadı. Sonlıqtanda jaslardı jas waqtınan shet tildi biliwge, sawda islerinin' a'dislerin biliwge ta'rbiyalap barg'an.

2-Tema Qaraqalpaq xalqının' etnogenezi, etnik qa'liplesiwi ha'm ertedegi ma'mleketshiligi, onın' rawajlanıw basqışları

JOBASI

1. Qaraqalpaqlardıń kelip shıg'ıwı h'aqqındag'ı tariyxıy derekler.
2. Qubla Aral qaraqalpaqlardıń a'yyemgi ata ma'kanı.
3. IX-XII a'sirlerdegi etnikalıq protseslerdin' qaraqalpaq xalqının' qa'liplesiwine ta'siri.
4. Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qa'liplesiwiniń keyingi da'wiri. (XIII-XVI a'a'.)
5. Erte ma'mleketshiliktin' payda bolıw jag'dayları.
6. Qaraqalpaqstan aymag'ındag'ı en' a'yyemgi ma'mleketler ha'm ma'mleketshiliktin' rawajlanıw da'wirleri.
7. En' a'yyemgi ma'mleketlerdin' sotsial-ekonomikalıq turmısı.
8. Zoroastrizm dini. Avesta

A'DEBİYATLAR

1. Karimov. I Tarih'iy xotirasız kelajak ywk T. 1991
2. Berdaq shejire N.1993
3. Kamalov. S Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qa'liplesiwi ha'm ma'mleketliginiń tariyxınan. N. 2001
4. Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxı N.2003
5. Ma'mbetov. K. Qaraqalpaqlar tariyxı N.1993
6. Ma'mbetov. K. Qaraqalpaqlar shejiresi N.1993
7. Ma'mbetov. K. Tariyx to'ркиneri N.1999
8. Ma'mbetullaev. M., Turebekov. M. Qubla aral boyı xalıqları tariyxınan
9. Baynıyazov Q. h'a'kim ata-Sulayman Baqırğ'aniy-bizin' ullı jerlesimiz. N.1997
10. Esbergenov X., Esbergenova T. X., Seytmuratova G. Nawrız-xalqımızdın' milliy bayramı. N.1991.
11. Kamalov Q., Yusupov O. Qaraqalpaq xalqının' ruwxıy ag'artıwshılıg'ı tariyxında al-Kerderi miyrasınıń tutqan ornı. Qaraqalpaqstan mug'allimi. 1999. 1-2.
12. Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxı N. 2003
13. Qıdırniyazov M. Sh. Xorezmniń orta a'sip arxeologiyası boyınsha jazba derekler ha'm izertlewler. N. 1995.
14. Mambetullaev M., Turebekov M. Qubla Aral boyı xalıqları tariyxınan. t.88.1997
15. O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıqları tariyxı boyınsha derekler. N. 1994
16. Xojaniyazov @., Yusupov O. Qaraqalpaqstandag'ı muxaddes orınlar. N.1994.
17. Dospanov O. T. Jampıqqala-Orta a'sirler esteligi. N.1992
18. Esbergenov X. Qon'ırat tariyxıy ha'm ma'deniy estelikleri. N.1994.
19. Qıdırniyazov M. Sh. Altın Orda da'wirindegi tu'slik Aral boyı ma'deniyatı N.1993

Ha'r bir xalıqtın' o'zinin' tariyxı bar. Sonlıqtanda g'a'resizlikke eriskennen keyingi da'wirde qaraqalpaq xalqının' da kelip shıg'ıw tariyxı, ata jurtın anıqlawg'a qızıg'ıwshılıg'ı artpaqta.

Ha'r bir xalıqtın' kelip shıg'ıw tariyxın izertlewde arxeologiya, etnologiya, antropologiya, lingvistika, toponimika ha'm basqada pa'nler boyınsha qa'niyge ilimpazlar menen birlikte arnawlı islewdi talap etedi. Usı tiykarda qaraqalpaq xalqının' kelip shıg'ıwı h'aqqındag'ı ma'sele, ilimpazlardı XIX a'sirdin' birinshi yarımın'an baslap-aq qızıqtıra baslag'an. 1818-jılı Chernie klubokilerdin' atı qaraqalpaq atamasını baylanıslı degen pikiridi rus tariyxshısı N.M.Karamzin ayttı. Bunday pikir N.İ.Berezinnin', V.Tizengawzennin' miynetlerinde de bar. Akademik V.V.Bortold ha'm tyurkolog İ.A.Faleev, M.A.Chaplichka qara bo'rikliler atamasın qaraqalpaq atı menen baylanıstırıwg'a ele aytarlıqtay material joq degen juwmaqqa kelgen edi. Ko'pshilik ilimpazlar xalıqtın', sonın' ishinde qaraqalpaqlardıń kelip shıg'ıwın etnonimlerdin' uqsaslıg'ına tiykarlanıp sheshiwge h'a'reket etken. Xovoros ha'm P.Rıchkovlar qaraqalpaqlarda nog'aylar dep, al T.Miller man'g'ıtlar, N.A.Aristov pechenegler, akademik İ. Giorgiy qaraqalpaqlardı qara qıpshaqlar dedi. Tariyxshı P.P. İvanovtın' pikirinshe qaraqalpaqlar sırda'ryanın' orta ha'm to'mengi alabında, Aral a'tirapında burınnan jasap kiyatır' an jergilikli qa'wimlerdin' tiykarında payda bolg'an.

Qaraqalpaq etnogenezin u'yreniwde S.P.Tolstovtın' basshılıg'ındag'ı Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspiditsiyası, a'sirese usı ekspiditsiya quramın'dag'ı T.A.Jdanko basshılıq etken qaraqalpaq etnografiyalıq otryadı u'lken u'les qostı. Bulardan tisqari tariyxshı akademik S.K.Kamalov, arxeologlar V.N.Yagodin, G.A.Fedorov-Davidov, M. Mambetullaev, antropolog Yarxo, T.K.Xodja-ev, N.Rısnazarov, etnograflar L.S.Tolstova, X.E.Esbergenov, A.S.Marozova, tilshi a'debiyatshılardan Baskakov, D.S.Nasirov, U.X.Xamidov, K.Mambetovlardın' jazg'an miynetleri, Berdaq shayırdın' «Shejiresi» u'lken a'h'miyetke iye.

Keyingi waqıtta xalıqtın' kelip shıg'ıw tariyxın u'yreniwde onın' atı menen emes, al ma'deniyatı arqalı u'yreniwge a'h'miyet berilmekte. Usı ko'z-qarastan qarag'anda joqarıdag'ı ilimlerdin' belgili izertlewshileri jan'a ilimiy izertlewlerinin' juwmaqların baspa so'zde jariyaladı. Olardan akademik S.K.Kamalovtın', etnograf X.Esbergenovtın', a'debiyatshı K. Mambetovtın', arxeolog-lar, M.Mambetullaev, M.Turebekovlardın' miynetlerin atap o'tiwge boladı.

Bulardın' ko'rsetiwinshe Qaraqalpaq xalqı Oraylıq Aziyadag'ı en' eski xalıqlardıń biri bolıp, h'a'zirgi jasap atır' an jeri, yag'nıy a'miwda'ryanın' to'mengi ag'ımı, h'a'zirgi Qaraqalpaqstan Respublikasının' jaylasqan jeri. Olardıń ata-babalarının' payda bolıwı bizin' eramızg'a deyingi V-a'sirlerde Aral a'miwda'rya boylarında jasag'an sak ha'm massaget qa'wimlerine barıp taqaladı. Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qa'liplesiwine deyin, olar tu'rli da'wirlerdi basının keshiredi ha'm tu'rli at penen ataladı. Bizin' eramızdın' III a'sirlerinde apasiyaklar dep atalsa, VII-XI a'sirlerde pechenegler dep ataladı. XI-XII a'sirlerde Qubla Aral boylarında xalıq bolıp qa'liplesip h'a'zirgi o'zinin' qaraqalpaq degen atı menen atala baslaydı. Shıg'ıs tilindegi ha'm Batis evropa xalıqlarının' XII-XIII a'sirlerge tiyisli dereklerinde olar qa'wmi kulaxi siyah', chernie kluboki yag'nıy tu'rkiyshe qaraqalpaqlar degen at penen belgili boladı.

Qaraqalpaqlar da'slep bir neshe qa'wimlerdin' quramin'an ibarat bolıp, a'yyemgi zamanlardan baslap-aq qa'liplese baslag'an. Olardın' en' eski ata-babaları bizin' eramızdan buring'ı birinshi a'sirde Araldın' qubla boylarında jasag'an massaget qa'wimleri. Massagetlerdin' qaraqalpaqlardın' etnogenezine baylanısı olardın' da'stu'rlerinde, u'rp-a'detlerinde bu'gingi ku'nge shekem seziledi. Massagetlerdin' sıyın' an en' baslı qudayı quyash bolg'an. Massagetlerdin' patshası Tomaris Axamaniyler dinastiyasının' patshası Kirge «Massagetlerdin' a'mengeri quyash atınan ant etemen, men sizdey ashko'z qanxorg'a qan ishkizemen» dep, onın' menen sawashqa tu'sken. Quyashqa, ayg'a, otqa sıyınıw burın tu'rk xalıqlarında, sonın' ishinde qaraqalpaqlarg'a ta'n bolg'an. Ottan atlatıw, ot penen alaslaw, oshaqqa suw to'ktirmew, «ot ag'ası», «oshaq bası», «oshaqtan ot so'nbesin» degen so'zler erteden kiyatır' an da'stu'rlerdi an'latadı.

Massagetlerdin' o'zi bir qansha qa'wimlerden ibarat bolg'an. Solardın' ishinde apasiaklar qa'wimi, qaraqalpaqlardın' tiykarın salıwda u'lken rol atqarg'an. Apasiaklardın' xajalıq turmısı, matriarxatlıq yag'nıy analıq da'stu'ri qaraqalpaqlardın' eski ata-babalarının' turmısı menen sa'ykes keledi. Bul T.A.Jdankonın' pikirinshe qaraqalpaqlardın' «Qırq qız» da'stanında jaqsı ko'rinedi. Sonlıqtan akademik S.Kamalovtin' pikirinshe apasiaklar qaraqalpaqlardın' birinshi atı dep ko'rsetedi.

Apasiaklardın' belgileri,-izleri a'miwda'rya boylarındag'ı a'yyemge zamanlarda salıng'an imaratlardan da tabılg'an. Ma'selen, bizin' eramızdın' II-III a'sirlerinde salıng'an Ellikqala rayonında jaylasqan Topıraq qalanı salıwg'a ko'plegen qa'wimler qatnasıp, h'a'r bir qa'wim o'zleri quyg'an gerbishke o'z tamg'aların basqan. Olardın' arasında qaraqalpaq urıwların' tamg'aları da ushırasadı.

Apasiaklardın' tiykarında VII-VIII a'sirlerde a'miwda'rya boyında pechenegler awqamı payda boladı. Pecheneglerdin' xojalıq turmısı da qaraqalpaqlardın' xojalıq turmısına sa'ykes keledi. Sonlıqtanda pecheneglerdin' payda bolıwı qaraqalpaqlardın' xalıq bolıp qa'liplesiwindegi ekinshi basqısh bolıp, pecheneg degen so'zdi qaraqalpaqlardın' ekinshi atı dewge boladı.

IX a'sirdin' aqırında, pechenegler awqamın'ın' jerleri a'miwda'ryanın' to'mengi jag'man, Aral boylarınan batisqa qaray Oral ha'm Volga boylarına deyingi aralıqlardı o'z ishine alg'an.

Belgili tariyxshılar S.P.Tolstov, P.P.İvanov ha'm T.A.Jdankolardın' pikirinshe Aral boyındag'ı pechenegler o'zlerinin' ta'g'dirin usı jerdegi og'ızlar menen baylanıstırıp, qaraqalpaq xalqının' qa'liplesiwinin' en' son'g'ı etapına tiykar bolg'an. Demek Qaraqalpaqlardın' en' son'g'ı birotala xalıq bolıp qa'liplesiwı de usı Aral ha'm a'miwda'rya boylarında boladı. Shıg'ıs pecheneglerdin' «Qaraqalpaq» degen atamag'a iye bolıwı da usı da'wirge tuwra keledi. XI a'sirdin' birinshi yarımında Aral boylarındag'ı shıg'ıs pecheneglerdin' jerlerine Sibir ha'm İrtısh ta'repinen qıpshaqlar kelip aralasadı. S.P.Tolstovtin' pikiri boyınsha shıg'ıs pecheneglerdi olardın' bas kiyimine qaray, «Qaraqalpaqlar» dep birinshi gezekte qıpshaqlar atag'an. Berdaqtın' shejiresinde de «Ma'liktin' ulı razı h'aq, jaslıg'ında qoydı g'ulpaq, kiygen eken qaraqalpaq, sonnan qalpaq bolg'an eken» degen qatarlar bar. Demek qaraqalpaqlar o'zinin' h'a'zirgi atamasın o'zlerinin' ata jurtında Aral ha'm a'miwda'rya boylarında XI a'sirlerde-aq alg'an. Buni akademik S.Kamalov ta'repinen jariyalang'an tu'rkiyalı ilimpaz Ziya Kurterdin' 1974-jılı

shıqqan «qaraqalpaq» atamasındag'ı kitabının' tiykarg'ı juwmag'ında da'liyleydi. Sonday-aq rus jilnamaları, shıg'ıs avtorlarının' shejirelerinde de so'z etiledi. Usı jerde sonı da aytıp o'tiw kerek arxeologlar M.Mambetullaev ha'm M.Turebekovlardın' birgeliktegi miynetinde «qara bo'riklilerdin' qaraqalpaq etnonimine esitiliwi jag'ınan usas bolıwına qarap, olardan qaraqalpaq atı kelip shıqtı dewge bolmaydı», «Qaraqalpaqlardı, olardıń bas kiyiminin' tu'rine qarap ataldı dep aytıw bizin'she durısqa kelmeydi»dep ko'rsetedi. Sonday-aq qara so'zi h'aqqında unamlı ha'm unamsız ma'niste qollanilatug'ınlıg'ın misallar tiykarında aytadı. Al a'debiyatshı K.Ma'mbetovtıń miynetinde «qara» degen so'z xalıqtın' a'piwayılıg'ına qarap berilse kerek yamasa qayg'ını bildiredi degen qatarlardı oqıymız. Al tariyxshı G.A.Xidoyatovtıń «Mening jonajon tarixim» atlı miynetinde «qara»-xalıq degendi bildiredi. Demek, bizin'she bul ma'seleler elede teren'irek, arnawlı izertlewdi talap etedi.

Shıg'ıs pecheneglerdin' yag'nıy qaraqalpaqlardıń ko'pshilik bo'legi Aral boylarında a'miwda'ryanın' to'mengi jag'ında jasaydı ha'm xorezm xalıqları menen birge XI-XIV a'sirlerde bolıp o'tken siyasiy waqıyalarg'a belsene qatnasadı. 1211-1214 jıllardag'ı Shın'g'ısxannın' Xarezmge topılıwı barlıq Aral ha'm a'miwda'rya, Sırda'rya boylarındag'ı ellerdi apatshılıqqa ushrattı. Sonın' menen birge Qubla Aral boylarındag'ı suwg'arıw tarawları buzıldı. Aral suwının' to'menlep ketiwi, Qubla Aral boylarının' h'awa-rayın, ekalogiyalıq jag'dayın awırlatıp, ondag'ı tirishilikke jaman ta'sirin tiygizgen.Usı sebepli, XIII-XIV a'sirlerde qaraqalpaqlar Araldın' qubla ta'repinen ha'm a'miwda'ryanın' to'mengi jag'ınan ko'ship ketiwge ma'jbu'r bolg'an.

Qaraqalpaqlar XV a'sirdin' ekinshi yarımın'an XVI a'sirdin' ekinshi yarımın'a deyin Nog'ay xanlıg'ının' quramında boladı. Qaraqalpaqlardıń an'ızlarında Aral,a'miwda'rya boylarında ha'm Nog'aylar menen birge jasag'anlıg'ı tuwralı da a'n'gime etiledi. Qaraqalpaq folklorında Edil (volga), Jayıq(oral), belgili Nog'ay xanları ha'm mirzaları Edige, Orısbıy, Ormanbet biylerge baylanıslı jırlar ha'm ertekler ko'p ushrasadı. Usı da'uirde, yag'nıy XV-XVI a'sirde Qaraqalpaq ulısı du'ziledi. XV-XVI a'sirlerdin' arasında Qaraqalpaqlardıń tili ha'm ma'deniyatının' tiykarg'ı belgileri qa'liplesedi. Antropologiya ilimi de Xorezm oazisinde Jeyxun ha'm Seyxun alaplarında Qaraqalpaqlardıń qa'lipleskenin tastıyqlaydı. Antropolog A.İ.Yarxonın' mag'lıwmatlarında qaraqalpaqlar Orta Aziyadan uzaq territoriyada emes, al og'an jaqın jerde Orta Aziyanın' basqa xalıqları qa'liplesken sol etnikalıq ha'm rasalıq ortalıqta payda bolg'anlıg'ın ko'remiz.

XVI a'sirdin' ekinshi yarımın'da Nog'ay xanlıg'ında u'lken apatshılıqlar ju'z bere baslaydı. Usı jag'daylarg'a baylanıslı qaraqalpaqlar Nog'ay xanlıg'ınan Sırda'rya boylarına ko'ship keledi. B.A.Axmedov qaraqalpaqlardıń 1578 ha'm 1582-jılları Buxara xanlıg'ındag'ı siyasiy gu'reslerge belsene qatnasqanlıg'ın ko'rsetedi.

Sırda'rya boylarındag'ı qaraqalpaqlardıń XVI a'sirdin' ekinshi yarımın'an, XVIII a'sirdin' ekinshi yarımın'a deyin Araldın' ku'n shıg'ıs jag'alarından Sırda'ryanı boylap Tu'rkıstan qalasına deyingi ortalıqta jaylasqan.

XVIII a'sirdin' ekinshi yarımın'an baslap, Sırda'rya boyında jasawshı qaraqalpaqlar da a'miwda'rya boylarına kele baslaydı.

Solay etip juwmaqlap aytqanda qaraqalpaqlardıń a'yyemgi zamanlardan berli, yag'niy bizin' eramızdan buring'ı ekinshi a'sirden, bizin' eramızdın' XVI a'sirine deyin jasag'an ata jurtı, h'a'zirgi ku'ngi jasap atırg'an jerleri, yag'niy a'miwda'rya ha'm Aral boyları bolg'an. Olar usı jerde xalıq bolıp qa'liplesken.

Prezidentimiz İ.A.Karimov «Tarixiy xotirasiz kelajak ywq» miynetinde «O'zbek ma'mleketshiligi qashan payda bolg'an qandayw tariyxıy basqışlardı basıp o'ttiw» degen sorawdı qoyg'an edi. Bul tariyxshı ilimpazlardın' aldında sheshiliwi tiyis u'lken wazıypalardıń biri bolıp esaplanadı. Usının' na'tiyjesinde ma'mleketshilik tariyxına baylanıslı da'slepki ko'lemli miynetlerdin' biri Azamat Ziening «wzbek davlatshiligi tarixi» atlı miyneti jariqqa shıg'ıp, bunda en' a'yyemgi da'wirde Rossiya basqınshılıg'ına shekemgi da'wirdegi o'zbek ma'mleketshiligin' payda bolıw ha'm rawajlanıw basqışların ko'rsetip berdi. O'z gezeginde Qaraqalpaqstanlı ilimpazlar da, Akademik S.Kamalov. X.Naimov h'.t.b Qaraqalpaqstan aymag'ında ha'm qaraqalpaqlardıń ma'mleketshiligi h'aqqında o'z pikirlerin baspa so'zde ja'riyaladı.

Xorezm ma'mleketshilik tariyxının' bu'gingi ku'ni 2700 jıllıq tariyxqa iye ekenligi belgili. Xorezm eli degende h'a'zirgi Qaraqalpaqstan Respublikasının' aymag'ında a'yyemgi da'wirde bir tutas aymaq ekenligin tu'sinsek, bul aymaqta ma'mleketshiliktin' payda bolıw tariyxı og'ada teren'de ekenliginin' guwası bolamız. Bul h'aqqında bir qansha tariyxıy mag'lıwmatlar bar.

Suwg'arıp egiletug'in diyxanshılıqtın' rawajlanıwı, qubladağ'ı rawajlang'an otırıqshı diyxanshılıq ha'm payda bolıp atırg'an qalalardıń turmısı menen qarım-qatnaslardın' o'siwi, xalıqtın' sotsiallıq qatlamlarg'a bo'liniwi Qaraqalpaqstandag'ı qola da'wirinin' aqırında Qubla Aral a'tirapındag'ı ma'mlekettin' payda bolıwına jag'day du'zdi.

Bizin' eramızg'a shekemgi VII-V a'sirlerde Qubla Aral a'tiraplarında jasap atırg'an xalıqlardıń ja'miyetlik, ekonomikalıq ha'm ma'deniy turmısında tu'pkilikli o'zgerisler boldı. Xalıq xojalıg'ında suwg'arıw tez pa't penen rawajlandı. Temirdi eritiw o'zlestirildi, qurallardıń temirden islengen jan'a tu'rleri adamlardıń turmısında qollana basladı.

Qubla Aral a'tirapı xalıqları jan'a da'wirge-ma'mlekettin' qa'liplesiwinin' erterektegi formalarınin' ha'm ja'miyetlik rawajlanıwdın' klasslıq qatnasıqlarınin' do'retiw da'wirine qa'dem qoydı.

B.E.Sh VI-a'sirdin' ortalarında İranda du'zilgen axameniylar ma'mleketi Orta Aziya xalıqlarına qa'wip tuwg'ızdı. Olardıń patshası Kir II waqtında massagetler u'stine atlanıs jasaydı. Biraq Tumaris basshılıg'ındag'ı massagetler Kirdi o'ltirip, onın' a'skerlerin sawashta jen'edi. Strabonnın' aytıwına qarag'anda massagetlerdin' quramın'a Xorezmliler de kirgen. Olar ulıwma dushpang'a qarsı massagetler menen xorezmliler de birge gu'resken.

Axameniylar patshalıg'ı B.E.Sh IV a'sirdin' song'ı shereginde İskender Zulxarnaynnın' armiyasının' topılısınan qulaydı. B.E.Sh V a'sirdin' aqırı IV a'sirlerde da'slep saklar, son' Xorezm o'z g'a'rezsizligine erisedi. İskender Zulxarnaynnın' Shıg'ıs ellerine atlanısı ha'm Greko-makedon patshalarınin' Aziyanı basqarg'an jıllarında da Xorezm o'z g'a'rezsizligin saqlap turadı. B.E.Sh 329-jılı İskender qıstı o'tkerip atırg'an Baktr qalasına Xorezm patshası Farasman 60 min' atlı a'skerleri menen kelip «Doslıq»

ha'm «a'skeriy awqam» du'zgenligi belgili. Na'tiyjede Farasman Xorezmdi grekomakedonlardin' topilisinan qorg'ap qaladi. h'a'tteki Farasman Orta Aziya xalqlarinnin' greklerge qarsi ko'terilislerin qollag'an. Strabonnin' mag'liwmatı boyınsha Sog'dianadag'ı u'lken azatlıq ko'terilisinin' basshısı Spitamen baspana izlep Xorezmge qashadı.

Xorezm o'zinin' arqa ha'm arqa shıg'ıs shegaralarında, sarıqamıs boylarında, U'stirt ken'isliginde jasag'an ko'shpeldi sarmat qa'wimleri menen de baylanısta bolg'an. Xorezm ma'mleketi B.E.Sh IV-II a'sirlerde ko'shpelililerdi o'z qa'wenderligine aladı.

B.E.Sh II a'sirdegi Aral boyı xalqlarinnin' tariyxında Kangyuy dep atalg'an ko'shpelililerdin' birlespesi a'h'miyetli orın tutqan. Jazba dereklerde Kangyuy ku'shli ma'mleketlik birlespe dep ko'rsetiledi. Kangyuy ma'mleketlik birlespesine bir qansha iyelikler menen qatar, Sogda ha'm Xorezm de qarag'an.

B.E I-IV a'sirlerde Orta Aziya xalqlarinnin' tariyxı Kushan da'wiri menen baylanıslı. Kushan patshalarinnin' mıs tengeleri Xorezm esteliklerinde jiye ushrasadı. Olar Ayazqala janındag'ı h'a'wlıden ha'm Topıraqqala, Qıyat, Qumbız to'be esteliklerinen tabıldı. Kushan patshalarinnin' ten'geleri Xorezmde qayta basıladı. Biraq bul Kushan tengelerinin' tabılıwı Xorezmnin' Kushanlar ma'mleketine siyasiy jaqtan g'a'rezli bolg'anlıg'ın da'liyilemeydi.

Qaraqalpaqstannın' a'yyemgi xalqlarinnin' turmısında qul iyelewshilik qatnasları u'lken orın iyelegen bolsa da, o'ndiriste ayırıqsha awıl xojalıg'ında qullarg'a qarag'anda ja'ma'a'ttin' erkin ag'zaları jetekshilik orında boldı.

IV-VIII a'sirlerde Qaraqalpaqstannın' h'a'zirgi aymag'ının' bir bo'legi jergilikli xorezmli dinastiya ta'repinen du'zilgen ha'm X a'sirge deyin u'stemlik su'rgen afrigidler ma'mleketine qarashlı bolg'an. Beruniydin' atap ko'rsetiwine qarag'anda 304-305 jıllar Xorezmde h'a'kimiyat basına Afrig shıg'ıp, ol o'z atı menen atag'an jan'a dinastiyag'a tiykar saladı. Bul h'aqqında «Beruniy o'zinin' o'tken a'wladlardan qalg'an estelikler», degen shıg'armasında eske tu'sirip etedi.

Afrigidler ma'mleketi Orta Aziyada feodallıq qatnasıqlardın' ju'zege keliw, qudiretli Kushan imperiyasının' qulaw ha'm qıyralıw, eftalitlerdin' ha'm tu'rklerdin', en' son'ında arablardın' u'stemligi birinen son' biri almasıp turg'an qıyan-keski da'wirde o'mir su'rıdi. Ko'shpelilerdin' atlanısları, h'a'kimiyat ushın qanlı sawashlar etnikalıq quramı boyınsha h'a'r qıylı bolg'an xalıqtın' ayırım toparlarinnin' bir-biri menen aralasıp ketiwinin' tezlesiwine alıp keldi.

VII -a'sirdin' ortalarında Orta Aziyada Arablar payda bolg'an waqıtta Xorezm bir qatar kishigirim g'a'rezsiz iyeliklerge bo'lingen edi. Olardın' h'a'r biri qaladan ha'm onın' a'tirapındag'ı awıllardan ibarat bolıp, bir-birinen g'a'rezsiz jasag'an. Xorezmde bul waqıtları o'z-ara urıslar menen ja'njeller orın aladı. Ma'mleket awıllıq wa'layatlardın' birlespesinen quralg'an. Awıllarg'a iri jer iyeleri-diyxanlar ha'm h'a'kimler basshılıq etken. Olar afrigidler dinastiyasının' h'a'kimligin moyınlamawg'a h'a'reket etedi. VIII-a'sirde Xorezm wa'layatı eki h'a'kimshilikke bo'linedi. Birinshisi paytaxtı Qıyat bolg'an qubla, onı afrigidler dinastısı wa'killer basqaradı. Ekinshisi Arqa Xorezm, onı arablar qoyg'an h'a'kimler basqarıp, olar U'rgenishte jaylasadı.

728-jılı Kerderdegi arablardın' siyasatına qarsı bolg'an ko'terilisti tu'rk h'a'kimleri quwatlag'an ha'm ja'rdem bergen. Bul arablardın' siyasatın Qubla aral boyı xalıqlarının' da'slep moyınlamag'anlıg'ın da'liylleydi.

Arab geografi İbn-Xordadbek 826-827-jılları arab xalifatın xaradj (salıq) to'lep turg'an wa'layatlardı ayta kelip, Xorezm ha'm Kerder bo'lek dizimde turg'anın jazadı. Demek, VIII-IX-a'sir basında Kerder o'z aldına g'a'rezsiz wa'layat bolg'an. Ga'rezsiz Kerder wa'layatının' h'a'kimi Xusraw 721-jılg'a shekem o'z atınan ten'ge basıp shıg'aradı. Xusraw ten'gesi VIII-a'sirdegi Xorezm shaxı Azkatsvar-Chegannın' ten'ge pulları menen birge ushrasadı. Bul ten'geler Kerderlilerdin' sotsial ekonomikalıq jaqтан rawajlang'anın, qala bazarlarında aqsha aylanısının' o'skenin ko'rsetedi.

Biz qaraqalpaq xalqının' xalıq bolıp qa'liplesiwın h'a'zirgi ku'nge shekem XV-XVI a'sirderde qa'liplesti, al milliy ma'mleketshiligi 1924-jılı payda boldı dep keldik. Akademik S.Kamalov «Ziya Kurter qaraqalpaqlardıń erte teriyxı h'aqqında» degen maqalasında turkiyalı ilimpaz Ziya Kurter o'zinin' «Qaraqalpaq» degen kitabında tiykarınan to'mendegishe juwmaqqa keledi, Qaraqalpaqlar o'zinin' ma'mleketshiligine V a'sirden baslap XIX a'sirdin' ekinshi yarımın'a shekem iye boldı. Qaraqalpaqlardı arabsha «Qara qıtaylılar» dep atadı. Qara qıtaylılar ma'mleketin (1140-121e) kitap avtorı Qaraqalpaqlardıki dep ko'rsetedi. Bul jan'a mag'lıwmatlar qaraqalpaqlardıń onın' ma'mletshilik tariyxının' erte da'wirden baslanatug'ının derek beredi.

XIV a'sirde 60-80- jılları Qubla Aral boyındag'ı Qon'ırat elatının' biyleri ma'rtebeli bolg'an. Olar Altın Orda yamasa Josı ulısınin' xanları menen sıylasıqlı mu'na'sibette bolg'an. Olar na'tiyjede a'miwda'ryanın' to'mengi boyındag'ı g'a'rezsiz elat Qon'ıratlı suwpılar dinastiyası payda bolg'an.

Qaraqalpaqlar XVI a'sirden baslap g'a'rezsizlik ushın gu'resip, Musabiy a'wladlarınan xan tikleydi. Bunın' en' itibarlısı Jayıq boyında qaraqalpaq xanlıg'ın du'ziw ushın h'a'reket etken Ormanbet biy boldı. Xalıq awzında bul batır ha'm dana adam h'aqqında tu'rli an'ızlar saqlang'an.

Qaraqalpaqlar bunnan keyinde Tu'rkstanda , Xorezmdе xanına iye boldı. Biraq bul da'wirler elede jeterli izertlengen emes.

XIII a'sirdin' ekinshi yarımın'a deyingi qaraqalpaqlar a'miwda'ryanın' quyar jerinde jasaydı. Olardıń o'zin-o'zi basqarıw sisteması yag'nıy ma'mleketi boladı. Qaraqalpaqlar Xorezm ma'mleketinen yarım g'a'rezli bolıp, onın' xalqı menen tıg'ız ekonomikalıq ha'm siyasiy baylanısta jasaydı. Biraq Shın'g'ısxan Xorezmdi jawlap alıwının' ha'm a'miwda'ryanın' suw sistemasın buzıp onı Sarıqamıs ha'm Uzboy ta'repine ag'ızıp jibergenlikten Qaraqalpaqtın' jerleri suwsız qaladı. a'miwda'ryanın' quyar jerleri qurıp, olar h'a'r ta'repke ko'shiwge ma'jbu'r boladı. Olardıń ko'pshiligi XIV-XVII a'sirlerde da'slep Volga son' Sırda'rya boylarında jasaydı. Usı da'wirlerde de olar qaraqalpaq atı menen o'zin-o'zi basqarıw ta'rtibi yag'nıy ma'mleketshiligin saqlaydı. XVI- a'sirdin' ayag'ında a'miwda'rya o'zinin' eski an'g'arına qaytıp ag'ıp Aralg'a quyadı. Sol waqıtlardan baslap qaraqalpaqlar h'a'r ta'repten o'zlerinin' burıng'ı jaylasqan jerlerine qaytıp kele baslaydı. XVII-XVIII a'sirlerde bul jerde qaraqalpaqlar qon'ıratlı o'zbekler menen birge Aral ma'mleketin qurap, Xiywa xanlıg'ınan g'a'rezsiz bolıp jasaydı. Bul ma'mleket shıg'ıs U'stirten baslap, Sırda'ryanın' to'mengi ag'ısına deyingi

aralıqtı o'z ishine aladı. Onın' orayı da'slep Qon'irat qalası keyin Shaxtemir (Shimbay) qalası boladı. XIX a'sirdin' basında Xiywa xanlıg'ı Qubla Aral xalıqların jawlap alıp birotala o'zine bag'ındıradı. Sonın' ushın qaraqalpaqlar XIX a'sirde biykar etilgen ma'mleketshiligin tiklew ushın h'a'reket etedi. Bul waqıyada olardıń ishinen eki u'iken shaxs ko'zge tu'sedi, olar Aydos biy ha'm Ernazar biy. Xiywa xanı Muxammed Raximxan (1806-1825) qaraqalpaqlardıń talap etiwı boyınsha 1810-jıllardan baslap, olarg'a o'zlerin-o'zleri basqarıw ta'rtibin ornatıp, eldin' basshısı etip Aydos biydi qoyadı. Ol qaraqalpaqlardı 1825-jılg'a deyin, yag'nıy Muxammed Raximxan qazalang'ang'a deyin basqarıp, yarım xan sıpatında ma'mleketlik ta'rtip ornatadı. Al keyin Allaqulı (1825-1842), Muxammed Aminxanda (1854-1855) qaraqalpaqlarg'a ma'mleketshilik h'uqıqın bermeydi. Sol sebepten qaraqalpaqlardıń narazılıg'ı ku'sheydi ha'm 1854-1855-jılları Xiywa xanına qarsı ko'terilis kelip shıg'adı. Ko'terilis qaraqalpaqlar menen birge a'miwda'ryanın' quyar jerinde turatug'ın o'zbekler, qazaqlar qatnasadı. Ko'terilistin' maqseti Xiywa xanlıg'ınan bo'linip, o'z aldına ma'mleket qurıwdan ibarat boladı. Ko'terilis da'slep 1855-jılı jen'isli bolıp, olar o'z aldına xanlıq du'zip o'z aldına Zarlıq to'reni xan etip ko'teredi. Ol xanlıqtın' oraylıq qalası, h'a'zirgi Kegeyli qalasının' batısında jaylasqan Jan'a qala boladı. Bul xanlıq 1857-jıldın' mart aylarına deyin o'mir su'redi. Xiywa xanı Seyd Muxammed xanlıqtı tarqatıp, Zarlıq to'reni Xiywada o'ltiredi. Ne degen menen Seyd Muxammed xan qaraqalpaqlarda ma'mleketlik yag'nıy o'zlerin o'zleri basqarıw sistemasın ornatiwg'a ma'jbu'r boladı. 1850-jıldan baslap olar ushın biylerden joqarı turatug'ın bir Ag'abiy, eki Beglerbegi, to'rt Atalıq lawazımları belgilendi. Ag'abiy en' joqrag'ı lawazım bolıp, barlıq qaraqalpaqlardı basqaratug'ın a'mel sanaladı. Endi qaraqalpaqlardıń a'meldarları o'z ma'selelerin o'zleri sheshetug'ın boldı. Bunday xalıqtın' o'zin-o'zi basqarıw ta'rtibi, yag'nıy ma'mleketshiligi 1873-jılg'a deyin, Xiywa xanlıg'ın orıs patshalıg'ı jawlap alg'ang'a deyin dawam etedi.

Sonın' menen birge qaraqalpaqlardı basqarıw boyınsha engizilgen bul jan'a ta'rtip ha'm bul lawazımlarg'a tek qaraqalpaqlardı qoyıw, olarda ma'mleketshilikti, o'zlerin-o'zleri basqarıwshılıqtı saqlap qalıwg'a xan ma'jbu'r bolg'an.

Qaraqalpaqlardı 1855-1857 ha'm 1858-1859 jıllardag'ı xalıq azatlıq gu'resleri Qaraqalpaqstan xalıqlarının' tariyxında u'iken a'h'miyetke iye. Bular, birinshiden qaraqalpaq, o'zbek, qazaq, tu'rkmén xalıqlarının' doslıg'ının' h'aqıyqıy tuwısqanlıg'ının' tamirları og'ada teren'de jatqanlıg'ının', qıyınshılıq jag'dayda ha'mme waqıt azatlıq ushın birge gu'res ju'rgizetug'inlig'ının' guwası bolıp esaplanadı. Ekinshi jag'ınan olar Qaraqalpaqstan jerinde g'a'rezsiz a'dil ko'p milletli ma'mleket ushın gu'reske ha'mme waqıt awızbirshilik penen birge shıg'ıp turg'anların' guwası bolıp esaplanadı. U'shinshi jag'ınan olar qaraqalpaqlardıń ha'mme waqıt ko'p milletli ma'mleket bolg'anlıg'ın ha'm sonday ma'mleket ushın gu'res ju'rgizgenligin bildiredi. Bul tariyxıy waqıyalar olardıń o'z watanına, g'a'rezsiz O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstang'a bolg'an su'yiwshiligin bekkemlewge xızmet etedi.

XX a'sirdin' birinshi shereginde Amangeldi, Ernazar Alako'zdin' obrazları qaraqalpaqlardıń ishinen xalıqtın' g'amı ushın jan bergen Allayar Dosnazarov, İbraim Bekimbetov, Ko'ptilew Nurmuxamedov, Qasım a'wezov qusag'an azamatlardı keltirip shıg'ardı. 1924-jılı Allayar Dosnazarovtın' basshılıg'ında xalıqtın' qattı talap etiwinin'

na'tiyjesinde sovet h'u'kimeti qaraqalpaqlardıń ma'mleket-shiligini qayta tiklewge ma'jbu'r boldı. Ol Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblastı sıpatında du'zildi. Qaraqalpaq xalqınıń ma'mleketshiligi qaytadan tiklendi.

Usı jerde sonı da aytıp o'tiw kerek tariyx ilimlerinin' kandidati, dotsent X. Naimov 1992-jılı-aq qaraqalpaq ma'mleketi XVIII-XIX-XX a'sirlerde de o'zinin' basqarıw qurılısına, basshı ha'meldarlarına iye boldı. Solay eken qaraqalpaqlardıń 1917-jılǵa shekem o'z ma'mleketi bolmag'an degen pikir pu'tkilley nadurıs dep ko'rsetken edi.

O'zbekstan Respublikasınıń prezidenti İ. A. Karimov 1997-jılı 17-iyulde No'kiste bolıp o'tken Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Joqarg'ı Ken'esinin' XII sessiyasında shıǵıp so'ylegen so'zinde «g'a'rezsizlikke baylanıslı qaraqalpaq xalqı ko'plegen ruwxıy baylıqların qayta tiklew mu'mkinshiligine iye boldı. a'dillik ha'm ten'lik, erkinlik ha'm g'a'rezsizlik ushın gu'resken qaraqalpaq xalqınıń ma'rt, jalınlı perzentleri Ernazar Alako'z, Allayar Dosnazarov sıyaqlı xalıq qah'armanlarının' a'rmanları ha'm niyetleri a'melge astı» dep atap ko'rsetken edi.

Qaraqalpaq xalqınıń ma'mleketshiligi bu'gin o'zinin' burın tariyxta ko'rilmegen da'rejesine jetip otır. Qaraqalpaqstan O'zbekstan quramındaǵı suverenli, demokratiyalı respublika statusına iye.

Prezidentimiz İ. Karimov «Tarixiy xotirasız kelajak yuq» miynetinde en' a'yyemgi qol jazbamız Avestonın' payda bolg'anına e000 jil boldı. Avesto bul a'yyemgi u'lkede ullı ma'mleket, ullı ruwxıylıq, ullı ma'deniyat bolg'anınan guwalıq beriwshi tariyxıy h'u'jjetdur, onı h'esh kim biykar ete almaydı dep joqarı bah'alag'an edi. h'aqıyqatında da Avesto bu'gingi ku'n O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıqlarınıń a'yyemgi tariyxın u'yreniwde da'slepki jazba derek bolıp esaplanadı.

İlimpazlar arasında Zoroastrizm dininin' payda bolg'an aymag'ı h'aqqında h'a'r qıylı pikirler bar. Zoroastrizm da'slep Baktriyada yamasa Xorezmde payda bolg'an, son' ol basqa jerlerge tarqag'an degen pikirler bar. h'a'tteki zoroastrizmnin' karamatlı kitabı Avestonın' watanı Qubla Aral boyı dep te ju'rgiziledi. Son'g'ı waqıtları tabılǵan onın' aqırǵı bo'limi «Videvdattag'ı» Urvani-U'rgenish, Vurukshani-Aral, Arvididi-a'miwda'rya degen boljawlar da ushrasadı. Lekin ilimde bul ma'selenin' qanday o'zinin' sheshimin tabıwına qaramastan, b.e.sh. IV a'sirlerde arablardın' jawlap alıwına shekemgi aralıqta Qubla Aral boylarında zoroastrizm diniy da'stu'rlenin' u'stemlik etkenligi ilimde ken'nen ma'lim.

Qaraqalpaqstannın' a'yyemgi xalıqlarınıń turmısında qul iyelewshilik qatnasıqlar u'lken orındı iyelesede, o'ndiriste, a'sirese awıl-xojalıǵında ja'ma'a'ttin' ag'zaları jetekshilik orında boladı. Bul jag'day V-VI a'sirlerde feodallıq qatnasıqlardıń qa'liplesiwine ha'm ekanomikalıq jaqtan ja'miyettin' alg'a ilgerilewine mu'kinshilik tuwdıradı. Suwg'arıw tarawları jetistrilgen. Bul jag'daylar miynetkesh diyxanlardın' atızlardı jaqsı islewine, egislik maydanların ken'eytiwine mu'mkinshilik bergen. Jazba mag'lıwmatlardın' bolmawına baylanıslı eldegi feodallıq qatnasıqlardıń qa'liplesiwinin' anıq jolların ko'rsetiw qıyın, biraq awıllıq ja'ma'a'tlerdin' qatlamlanıwı baslı orındı tutqan. Ja'miyette sotsiallıq jaqtan jikke bo'liniwshilik kelip shıǵıwı tiykarında burıng'ı awıl qa'wimlerinin' ıdırawı na'tiyjesinde olardıń bir bo'limi g'a'rezli puxaralar yag'mıy kediverler qatlamin'a aylandı. Ekinshi jaqtan feodallıq o'ndiris qatnasıqlarınıń o'siwi

menen iri jer iyeleri diyxan, yag'ny u'stem klass wa'killeri payda boldı. VII-VIII a'sirlerde Xorezmde diyxanshılıq elatları u'lken qanallardın' tarmaqları bolıp jaylasqan. Diyxan yag'ny u'stem klass wa'killerinin' h'a'wlileri kanal jag'alarına jaqın jaylasıp, suwg'arıw tarawların qadag'alap otırg'an. h'a'wlilerdin' bunday jaylasıwı ja'miyette awıl qa'wimlerinin' sotsial-ekonomikalıq qatlamlarg'a bo'lingenligin ha'm olardın' ishinen iri jerlerge iye bolg'an diyxan feodaldın' bo'linip shıqqanlıg'ınan derek beredi. Xorezmde ja'miyettin' tiykarın erkli dara xojalıqlar tutqan.

Bul da'wirdegi qalalardag'ı o'nermentshliktin' rawajlanıwı sawda baylanısınin' rawajlanıwına alıp keledi. Qubla Aral boyı qalaları Qıyat, Xiywa, Xazarasp ka'rwın jolları arqalı Merv-Buxara-Samarqand-Shash-İspidjan (Sayram) ha'm shıg'ıs turkistan qalaları menen baylanıadı. Turkler mal sharwashlıg'ı, an'shılıq, o'nermentshilik, sawda menen shug'ıllang'an. VI-VII a'sirlerde turk jazıwları ha'm tili ken' taraladı. Aral a'trapındag'ı xalıqlardın' turkler menen aralasıwı, bul jerdegi xalıqlardın' qa'liplesiwine, tilinin' turklesiwine, antropologiyalıq jaqtan mongollasıwına sebebshi bolg'an. VII-a'cirdin' ortalarında Orta Aziyada arablar payda bolg'an waqıtta Xorezm bir qatar kishigirim g'a'rezsiz iyeliklerge bo'lingen edi. Bul jawlap alıwshılar ushın qolay payıt edi. Biraq arablardın' Orta Aziyag'a atlanısınin' da'slepki da'wiri, jergilikli h'u'kimdarlardın' ku'sh-qudretin sinap ko'riw, a'skeriy, ekanomikalıq, siyasiy jaylasıwın baqlaw retinde boladı. Solıqtanda u'n'9-jilg'ı al- Axnaf bashılıg'ındag'ı arablardın' Xorezmnin' paytaxtı Qıyatqa atlanısı na'tiyjesiz tamamlandı. Biraq bunnan keyingi Xorasan h'a'kimi Ubaydulla İbn Ziyad bashılıg'ındag'ı atlanıstan keyin, Xorezmilerden 400000 dirxem to'lewdi talap etedi. Al Xorezmdgi Xurzod basshılıg'ındag'ı ko'terilis, arablardın' Xorezmdi jawlap alıwına mu'mkinshilik jasap beredi. 710-712 jılı Xorezmshax Chagan arab a'sker basshısı Kuteyba menen tınıshlıq kelisimin du'zip, arablarg'a 10.000 qaramal mug'darında baj to'leydi. Usılayınsha Xorezm o'z g'a'rezsizligin jog'altıp arablardın' u'stemligin ta'n aladı. Kuteyba Xorezmge patsha etip Chagandı tayarlaydı. Biraq Kutayba ketiwi menen, Xorezm xalqı satqın Chagandı h'a'kimiyattan aladı. Bug'an juwap retinde Kutayba o'z inisi Abdallaqtı ko'p a'sker menen Xorezmge jiberedi. Ol Xorezmge kelip ko'terilishilerdi qatan' jazalaydı.

Arablar basıp alg'an wa'layatlardın' puxaralarına islam dinin engiziw siyasatın alıp bardı. Na'tiyjede, Qubla Aral boyı xalıqları islam dinin qabıl etti. Sonday- aq diyxanshılıq o'niminin' bir bo'legin alatug'm jer salıg'ı (xaradj) ha'm islamdı qabıl etpegen adamlar ushın jan salıg'ı (Djizya) ornatladı. Usınday u'stemlikke qarsı 728-jılı kerder jerinde arablarg'a qarsı ko'terilis kelip shıqqan. Ko'terilisti tu'rk qa'wimleride quwatlap ha'm ja'rdem bergen. Keyingi waqıttag'ı tariyxshı ilimpazlardın' izertlewi boyınsha VII-VIII a'sirlerge tiyisli Ku'yik qaladag'ı o'rtenip jang'an ku'l, temir qaldıqlarına qarag'anda Ku'yik qalada arablardın' jawlap alıwına qarsı ko'terilisti orayı bolg'an bolıwı kerek dep ko'rsetedi. VIII a'sirdin' aqırlarında g'ana Aral boylarında jag'day biraz jaqsılanıp, jergilikli xalıq islam dinin qabıl etedi.

VI-VIII a'sirlerde Qaraqalpaqstannın' h'a'zirgi aymag'ının' bir bo'legi jergilikli xorezmli dinastiya ta'repinen du'zilgen ha'm X a'sirge deyin u'stemlik su'rgen Afrigidler ma'mleketine qarashlı bolg'an. Bul ma'mleket o'z atamasına tiykar salg'an Afrigtın' atı menen baylanıslı.

Afrigidler ma'mleketi Orta Aziyada feodallıq qatnasıqlardıń ju'zege keliw, qu'dretli Kushan imperiyasınıń qulaw ha'm qıyralıw, Eftalitlerdin', turiklerdin', en' son'ında arablardın' u'stemligi birinen son' biri almasıp turg'an qıyan- kesli da'wirde o'mir su'rdi. Afrigitler ma'deniyatı jergilikli xallıqa Xorezm do'geresinde ko'shpeli qa'wimlerdin' aralasıwı na'tiyjesinde qa'liplesedi. IV- V a'sirlerde o'z aldına bekinisli qonıslar payda boladı. Bul awıllıq ja'ma'a'tlerdin' qatlamlanıwınan da'rek beredi. Usı da'wirdegi Xorezmnin' o'zin qorshag'an qa'wimler menen o'z-ara qatnasıqların bildiretug'in tariyxıy esteliklerge Baraq tam (IV-V) qonısı kiredi. Baraq tam qonısı Qaraqalpaqstannın' Taxtako'pir rayonında jaylasg'an. Baraq tam ha'm onın' a'tirapındag'ı estelikler, Araldın' shıg'ıs ta'repinde ko'shpeli ha'm yarım ko'shpeli qa'wimler ta'repinen salıng'an. Beruniy qalasının' qasındag'ı kishi Sim- Ata ha'm u'lken Sim-Ata qorg'anları Afrigidler zamanındag'ı Xorezmnin' paytaxtı bolg'an Qıyat qalasının' a'trapındag'ı awıllar bolg'an. Orta a'sirde Kat qalasının' maydanı 500 gektardan kem bolmag'an, ol u'sh bo'limnen turıp, h'a'zirgi Beruniy qalasının' qubla batısında, a'miwda'ryag'a jaqın jaylasqan. Qalada u'lken meshit, medrese, minaret, ka'rwan saray, u'lken bazar, turmexana bolg'an. 700 jıl dawamın'da orta a'sirdegi Xorezmnin' paytaxtı bolg'an Kat qalasın 994-jılı a'miwda'ryanın' degishi alıp suwg'a ketken. Xa'sirdin' aqırında ko'lemi 45 gektar bolg'an Kat qayta tiklenedi. 995-jılg'a shekem qubla Xorezmnin' orayı boladı. Afrigidler zamanında xorezmde u'lken qalalar ko'p bolmag'an. Ko'pshilik jag'daylarda sol da'wirdegi qorg'anlar qalalarg'a aylang'an. Qaraqalpaqstan tariyxında kerder ma'deniyatının' ornı u'lken. Biraq Kerderlilerdin' kelip shıg'ıwı h'aqqında jeterli mag'lıwmatlar az. İzertlewlerdin' tiykarında Kerder ma'deniyatı eki da'wirge bo'linedi. Birinshisine VII-a'sirdin' aqırı VIII a'sirdin' ortaları jatadı. Bul da'wirdin' esteliklerine Tokqala, Ga'wirqala, Ku'yıqqala, Qırıq jigitqala, Qırantaw, h'aywanqala, Qorg'ansha Bag'dadlar kiredi. Al ekinshi da'wirge VIII a'sirdin' aqırı-XI a'sidin' birinshi yarımın' o'z ishine aladı. Bul da'wrdegi esteliklerge Darsan (Tokqala), Kerder (h'aywanqala), Mizdakxannın' joqarg'ı ma'deniy qatlamları, Vardarag' (Qırantaw) Darıqala Ko'kshe qalalar kiredi. Kerderlerdin' birinshi da'wirindegi materiallıq ma'deniyatında Sırda'rya alabındag'ı, Shash oazisindegi ha'm Qarataw esteligindegi turk qa'wimlerinin' ma'deniyatına uqsas bolıp keledi. Al ekinshi da'wirde Xorezmlerdin' ma'deniyatının' ta'siri bar. Kerder wa'layatı xalıqları shıg'ıs İnan tillerine derek Xorezm ha'm turk tillerinde so'ylegen. Kerderliler VIII-a'sirlerden baslap oguzlerge, XI-XII a'sirlerde qıpshaqlarg'a aralasadı. Kerderlerdin' xojalıg'ının' baslı tarawında diyxansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, o'nermenshilik ha'm sawda menen shug'ıllang'an. Orta a'sirlerde Kerder qalaları arqalı o'tken sawda jolı qalalardıń o'siwine jaqday tuwg'ızdı. Qala xalqı tek xojalıq buyımların o'ndirip g'ana qoymastan, a'tirapındag'ı elatlar ha'm ko'shpeli qa'wimler menen ekanomikalıq ha'm ma'deniy baylanısta bolg'an. Xorezmnin' U'rgensh ha'm Qıyat qalalarınan shıqqan guzar ka'rwan jolları Mizdakxan, Darsan, Kerder, Ku'yıqqala, Qorg'ansha arqalı, Araldın' shıg'ıs jag'aları menen Sırda'ryanı boylap o'tetug'in «Ullı jipek jolı» na tutasqan. Na'tijede Kerder wa'layatı Fergana, Buxara, Taraz, Ograr menen sawda baylanısında bolg'an. Mizdakxannan Tan imperiyası da'wrindegi Qıtay ten'ge pulının' tabılıwı, sırt ellerden kelgen taw xrustalınan islengen monshaqlardıń ushırasıwı Kerder qalalarının' xalıq-aralıq sawda baylanısta bolg'anın

da'liyleydi. Erte Afrigidler da'wirindegi esteliklerde, ko'plep gezlesetug'in gu'lalshiliq buyimlardin' sapasi antik da'wrine qarag'anda bir qansha to'menleydi. Bul da'wrdegi o'nermentshlik buyimlarindag'i usillarda Sirda'rya elatindag'i jasag'an jeti asarlardın', ko'shpeli turk qa'wimlerinin' ta'sirinin' bolg'anlig'in ko'rsetedi. Jekke parsan, Qırıq qızqala, Topıraqqala, Shax Sanemqala esteliklerinin' IV-V a'sirge jatatug'in ma'deniý qatlamın'an tabılg'an zatlar bug'an misal bola aladı.

VII-VIII a'sirlerde jazıw, tariyx, a'debiyat, astranomiya, matematika ha'm arxitekturalıq qurlıslar rawajlanadı. Xorezm ma'deniýatının' jaqsı o'skenin Bu'rkitqaladan, Tesikqalalardan tabılg'an diyxan-aristokrat mo'rleri ha'm Xorezm h'a'kimlerinin' ten'geleri tolıqtıradı. Erte orta a'sirlerge tiyisli eski Xorezm jazıwları Tokqala, Mizdaxkan, Jekke parsan ha'm Qumbızto'be esteliklerinen tabıldı. qa'biristanlıqlardan tabılg'an adam su'yegin salıp jerlengen qutıshalarda (assuariyalarda) a'yyemgi xorezm tilinde tush penen jazılg'an 100 den aslam, Qumbız to'beden, jekke parsannan tabılg'an gu'lal ıdıslarının' sırtına jazılg'an ha'm afrigid ten'gelerindegi jazıwlar bah'alı mag'lıwmat beredi. Bul jazıwlar Aral boyı xalıqlarının' jıl sanawı h'.t.b. h'aqqında mag'lıwmat beredi. Biraq Arablardın' basqınshılıg'ı Orta Aziya xalıqlarının' ekanomikasına ha'm ma'deniýatına ornı tolmas da'rejede zıyan keltiredi. Eski Xorezm jazıwın bilgen sawatlı adamlar, ilimpazlar joq etilip, sabaqlıqlar menen ilimiy kitaplar, a'debiyatlar menen shejreler o'rtep jiberiledi. Usı da'wirde Kerderlerdin' ma'deniýatı Qaraqalpaqstan tariyxının' erte orta a'sir da'wirlerin u'yreniwde u'lken a'h'miyetke iye.

Keyingi waqıttag'ı izertlewlerdin' na'tiyjesinde M. Ma'mbetullaev basshılıg'ında Kerder qalasında X-XI a'sirlerge jatatug'in monshanın' ornı tabıldı. «Monsha» jayının' diywal ha'm polları pisken gerbishten qalanıp islengen ha'm ol oshaq arqalı qızg'an.

Turaq jaylar o'z-ara pisken gerbishten to'selgen ayaq jollar menen baylanısqa. Bunnan mın' jıl burın, Qaraqalpaqlardın' ata-babaları bolg'an Kerderler o'z qalasının' tazalıg'ın usılay uslag'an.

Kerderlerdin' VII-XI a'sirlerdegi gu'lal ıdısları, Jeti suw, Shash, Xorezm o'nermetshilerinin' gu'lal ıdıslarınada ju'da' uqsas. IX-a'sirden baslap o'nermentshiler gu'lal ıdıslardı islewdirin' jıltır (glazur) etip sırlaw usılın oylap tabadı. Na'tiyjede keramikanın' sanı ha'm sapası artadı.

Kerder qala xalqı gu'lalshılıqtan basqa temirshilik, zergershilik, toqımashılıq ha'm shishe islew o'nermentshligi menen shug'ıllang'an.

Kerderler islam dinin qabıl etkenshe, olarg'a qon'sı Xorezmlilerdin' aralasıwı menen olardan Zoroastrizm dinin qabıl etken.

Biraq o'zlerinin' burınnan aspan «ta'n'irisine» otqa, umay anag'a, h'aywanlardın' «ka'ramatına», ata babalarının' ruwxına sıyınıwın dawam etken. Arxeolog M. Mambetullaev professor M. Pogodinnin' «Zoroastrizimnin' o'miri» atlı miynetlerinde İran tilles qa'wimlerinde, otqa sıyınıwshı xalıqlardı «Kardar» payg'ambar obrızı ken' taralg'anın jazg'anlig'in aytadı. Usı ha'm basqada ilimpazlardın' pikirine qaray «Kardar-Kerder payg'ambar watanı Qubla Aral, Quwanda'rya Jeyxunda'rya alabı bolsa kerek degen o'z pikirin ko'rsetedi. Kerderlilerdin' baslı bayramlarının' biri jan'a jıl nawrız bolg'an. Jan'a jıldın' keliwi menen Qubla Aral boylarında qoshqar urıstırıw, bellesip gu'resiw, arqan tutıw, at shaptırıw, ilaq oyınların, qoraz urıstırıw oyınları burın Gretsiyada

o'tkerilgen Olimpiya o'yinlarina ha'm a'yyemgi Rimdegi Gladiatlardın' urıslarına usap ketken. Sonday-aq IX-X a'sirlerde tu'slik Aral boyı qala xalıqlarının' arasında shaxmat o'yını ken' taraladı.

VIII a'sir Xorezm ushın awır sınaqlar da'wiri boldı. Arablardın' basqınshılıg'ına qarsı ko'terilisler bolıp turdı. a'sirese Aral boyı xalıqları 712- 728-jılları tu'rk qa'wimleri menen birigip arablarg'a qarsı u'lken ko'terilislerge qatnastı. Bunday ko'terilisler jen'iliwine qaramastan, arab xalifatlıg'ının' h'a'lsirewine alıp keldi. Na'tiyjede IX-a'sirden baslap Orta Aziyada jergilikli u'stem toparlar eldi basqarıwdı o'z qolına ala basladı.

IX-X a'sirde, Samaniyeler tusında Xorezm eki wa'layatqa bo'lingen. Orayı Qıyat qalası bolg'an a'miwda'ryanın' to'mengi on' jag'alıg'ındag'ı jerlerde Afrigidler dinastiyasının' a'wladları Xorezm shaxlar basqarg'an. Al a'miwda'ryanın' shep jag'alıg'ı, paytaxtı Gurganj bolg'an arqa Xorezmdi Samaniyeler qoyg'an a'mirler basqarg'an. Usı da'wirde Aral a'tirapının' Shıg'ıs bo'legindegi, a'miwda'ryanın' quyarlıg'ında Kerder wa'layatı jaylasqan. Onın' paytaxtı Kerder dep atalıp, ol h'a'zirgi h'aywanqala bolıp esplanadı.

A'miwda'rya deltasının' to'mengi jag'ındag'ı jerler, ten'iz a'tirapları Xalijan dep atalg'an. Bul h'aqqında IX-X a'sirlerdegi geograflar İbn Rusta, Al İstaxriy, sonday-aq V.V.Bartold, Ya.G.G'ulomovlar o'z pikirlerin aytqan.

Xalıqtın' tiykarg'ı bo'limi diyxanshılıq ha'm mal sharwashılıg'ı menen shug'ıllang'an. IX a'sirlerde Qubla Aral boylarında, sonın' ishinde Xorezmdedi diyxanshılıqtı shıg'ırlar menen jer suwg'arıw ken' taraladı. Qıyat, Gurganj, Ullı Gu'ldirsın, Mizdakxan ha'm basqada qalalardın' a'tirapındag'ı jerler bag'shılıq, ju'zingershilik ha'm basqada egin tu'rleri ken' taralg'an.

IX-XI a'sirlerde Qubla Aral boyındag'ı Shoraxan, Gurganj, Kerder, Mizdakxan, Qıyat h'.t.b. o'nermentshiligi ha'm sawda jaqsı rawajlang'an qalalar qatarına kiredi.

Sol da'wirdegi rawajlang'an qalalardın' qatarına Mizdakxan kiredi. Mizdakxan a'tirapında 1200 mın' qorg'an feodal qa'wimleri bolıp, diyxanshılıq rawajlang'an. Usı da'wirdegi paytaxt qala Qıyat bolıp, X a'sirdin' aqırında qalanın' bir bo'limin degish alıp ketedi. Qalada ko'plegen sawda bazarları, medreseler, minar, meshitler bolg'an. Qıyat qalasının' arqa shıg'ısında Gauxara kanalının' tarmaqları boylap IX-XI a'sirlerge jatatug'm ko'plegen h'a'wliler ha'm awıllıq elatlar bolg'an. Olarg'a Gu'ldirsın, Qabatqala, Narinjan ha'm basqa estelikler jatadı. Usı da'wirlerde kerderler ha'm onın' qalaları, usı aymaqtın' ekonomikalıq turmısında u'lken orın iyelegen.

Qubla Aral boyları Oraylıq Aziyadan ha'm Shıg'ıs Evropa ellerine baratug'm sawda jollarının' kesispesinde jaylasıp, onnan h'a'r ta'repleme paydalang'an.

Qubla Aral wa'layatınan Edil boylarına baratug'm sawda jolları son'g'ı XII-XIV a'sirlerde ken' paydalanılg'an. Joldın' boylarında qudıqlar, ka'rwan saraylar, pochta baylanısları islep turg'an.

Xorezmnin' arqa-shıg'ıstag'ı Sırda'ryanın' to'mengi alabındag'ı elatlarg'a ha'm oguzlardın' paytaxtı Yangikentke baratug'm jollardın' a'h'miyeti u'lken bolg'an. Gurganjden o'tetug'm jol Mizdakxan, Darsan ha'm Kerder arqalı Araldın' Shıg'ısı menen Sırda'rya alabınan Shıg'ıs ellerine baratug'm «Ullı jipek jolı»na qosılg'an.

Orta a'sirlerde Xorezmning siyosiy ha'm ekonomikalik turmishida, oning Xazarlar ha'm Aral boyi ko'shpeli sah'ra qa'wimlari menen baylanislari a'h'miyetli orin tutqan. Jazba dereklerde Xazar xaliqlari quramin'da ko'plegen ko'shpeli tu'rk qa'wimlari ha'm Xorezmliler jasag'an.

Tu'rk qag'anati idrag'annan keyin Tu'rkistanning ken' sah'ralarida ko'shpeli ha'm yarim ko'shpeli qa'wimlerinin siyosiy birlespeleri qa'liplese baslaydi. Sirda'ryaning orta ha'm to'mengi alabinda IX-XI a'sirlerde oguzlarning ku'sheyip, rawajlang'an waqtinda, oning quramin'a Aral-Kaspiy aralig'indagi jergilikli tu'rk qa'wimlari, Jeti suw, Sibir aymaqlarindagi ko'shpeli ko'plegen qa'wimler qosiladi.

Oguzlar diyxanshiliq, mal sharwashiliq, baliqshiliq, o'nermentshilik ha'm an'shiliq penen shug'illang'an.

IX-XI a'sirlerde Qubla Aral boyindagi U'stirtin' Shig'is jag'asindagi Qiyajol, Qarawimbet, Puljay, Ketenqala, Janpiqqala, Qulanli ha'm basqa da jan'a ma'kan jaylar ko'shpeli oguz qa'wimlari menen sawda jasaw oraylarina aylanadi. Bul qalalarda ha'm elatlarda ko'shpeli tu'rk qa'wimlari qonis basip, Xorezm elati menen aralasad. Oguz qa'wimlari qaraqalpaq, qazaq, bashqurt, tu'rkmen ha'm o'zbek xaliqlarining qa'liplesiwine qatnasadi. Oguzlardi ruslar «torklar» dep atag'an.

Pecheneg qa'wimlerinin awqami Oguz qa'wimlari awqami menen bir waqitta qon'siliq jag'dayda qa'liplesken. Pechenegler tu'rklesken sak-massaget ha'm sarmat-alan qa'wimlerinin a'wladlari bolg'an. X a'sirde pecheneglarning atali ruwlari kangar dep atalg'an. Pechenegler diyxanshiliq ha'm mal sharwashilig'i menen shug'illang'an. Pecheneklarning qalalari da bolip, olar «qata» dep atalg'an. Bul termin a'yyemgi Xorezmning «qat»-qala degen atamasina sa'ykes keledi. Xorezmning a'yyemgi paytaxti Qiyat qalasining ati usi «qat» so'zinen kelip shiqqan.

IX-X a'sirlerde pechenekler urislar sebepli eki bo'linip ketedi. Bir bo'limi batissqa qaray ketedi. Al Aral a'tirapinda qalg'an shig'is topari burining aymaqlarinda jasap qalg'an. Al bir bo'limi oguzler menen aralasad. Aral a'tirapinda oguzler menen tigi'iz baylanista bolg'an pechenegler qaraqalpaqlarning qa'liplesiwinde tiykarg'i orindi iyeleydi.

XI a'sirde Qimaq qag'anati qulag'annan son' Sirda'rya alabinda siyosiy-a'skeriy biylik qipshaqlarga o'tedi. Olar Aral-Kaspiy aralig'indagi oguzlerdi ısırip, Aral boylarına h'a'kimlik etedi. XI a'sirdin' ortasında İrtishtan Dnestrge shekemgi u'lken ken'islikte tariyxıy-geografıyalıq Deshti Qipshaq awqamı du'ziledi. Olar XI a'sirdin' II yarımında Rus, Vizantiya ha'm Vengriya shegaralarına shekem barıp qonıslasadi.

Qipshaqlardi rus jilnamalarında Polovetsler, al Batıs Evropalıq dereklerde Komanlar dep atag'an. Qipshaqlarning xojalig'ında baslı tarawdı sharwashiliq iyelegen. Sonday-aq diyxanshiliq, baliqshiliq ha'm an'shiliq penen de shug'illang'an. Qipshaqlar Xorezm, Sogd elleri menen ma'deniy ha'm sawda baylanısında bolg'an. Aral-Kaspiy aralig'ında, a'miwda'rya ha'm Sirda'rya alabında jasag'an qipshaqlar ha'm olarning etnosiyasiy birligine kirgen tu'rk tilles qa'wimler qaraqalpaqlarning xaliq bolıp qa'liplesiwine qatnasadi.

«Qara bo'rikliler», yag'inıy qaraqalpaqlar X a'sirde o'zlerinin watani bolg'an a'miwda'rya boylarında oguz, pecheneg qa'wimlerinin qosılıwının na'tiyjesinde payda bolg'an xaliq. «Qara bo'rikliler»din' ko'pshilik bo'limi Kiev Rusige ko'ship ketip, rus

jilnamalarında XII a'sirden baslap «Qara-bo'rikliler» yag'ınıy «Chernie klobuki» dep atalg'an. P.P.İvanovtın' jazg'anına qarag'anda XI-XII a'sirlerdegi «qaraqalpaq» ataması, Kiev Rusının' shegeralarına qaray ko'ship ketpey qalg'an, qıpshaqlar kelgennen keyin Volga menen a'miwda'rya aralıg'ında jasap qalg'an ha'm qıpshaq qa'wimleri awqamın'a kirgen shıg'ıç pecheneg qa'wimlerine qollanılğ'an.

XIV a'sirdegi tariyxshı En-Nuveyridin' shıg'armasında qıpshaqlardıń 11 qa'wimnin' atı keltirilgen. Sonın' ishinde «qara bo'rikliler» de bar.

IX-X a'sirlerde Xorezmda qa'liplesken feodallıq qatnaslar XIII a'sirdin' baslarında gu'llenip rawajlanadı. U'lken oraylasqan ma'mlekettin' qa'liplesiw ekonomikanın', diyxansılıqtın', o'nermentshiliktin' ha'm xalıq-aralıq qatnaslardın' tez rawajlanıwına alıp keledi. Feodallıq du'zimnin' qa'liplesiw da'wirinde buring'ı afrigiylar waqtındag'ı qorg'anlardan o'zgeshe, jan'a tu'rdegi qurılıslarg'a iye awıllıq elatlar payda boladı. Usı da'wirdegi qurılıslardıń biri a'miwda'ryanın' on' ta'repindegi Qabatqala bolıp tarmaqları ko'p ha'm xalıq tıg'ız jasag'an ma'deniy diyxansılıq orayı bolg'an. Sonday-aq bul da'wirdegi puxaralardıń turaq jayları uzın qorg'an diywallar menen qorshalmag'an.

XI-XIII a'sirlerdin' basında qalalardıń sanı ha'm olarda jasaytug'ın xalıqtın' sanı o'sedi. Orta a'sir qalalarına ta'n na'rse, oraylıq ko'shelerdin' kesikken jerlerinde meshit yamasa ja'miyetlik u'lken jaylar jaylasadı. Qalalardıń o'siwinin' tiykarg'ı sebebi o'ndiriwshi ku'shlerdin' rawajlanıwı, awıl xojalıg'ının' rawajlanıwı menen onnan o'nermentshiliktin' bo'linip shıg'ıwı ha'm xalıq-aralıq sawdanın' o'siwı bolıp esaplanadı.

IX-XIII a'sirde Qubla Aral boylarında ilim, ma'deniyat rawajlanadı. Bul jerden ja'h'a'n ma'deniyatına, ilimine, a'debiyatına, ruwxıy miyraslardı bayıtıwda ayrıqsha ornı bar tulg'alar o'sip shıqtı.

Olardıń qatarına algebra iliminin' tiykarın salıwshı al-Xorezimiyy (790-847), ja'h'a'n iliminin' ullı wa'kili a'biw Rayxan Beruniyy (973-1048), XII a'sirde jasag'an. a'biw Mafoxir Al-Kerderi, XIII a'sirde jasag'an al İmadi Al Kerderi bolıp, olar Kerder wa'layatınan shıg'ıp jaslarg'a ustazlıq etiwde, musulman a'dep tanıwı ma'selesinde danıshpan ustazlar bolg'an.

Ja'ne bir mag'lıwmatlarda al-Ma'rwazi, al-Kerderi XI-XII a'sirdin' basında jasag'an, Kerder wa'layatınan shıqqan, bul alım Bag'dad, Damask qalalarına barıp, oqıp bilim alg'an, sawatlı alım bolg'an. Sonday-aq Kerderden tabılğ'an h'a'r tu'rli formadag'ı shiysheden o'lshew suyıqlıqlardı saqlaw ushın islengen ıdıslar, qalada ximiyalıq ta'jiriyye o'tkergeyin, shıpakerlik islerinin' jaqsı jolg'a qoyılğ'anınan derek beredi. Demek Kerder qalası usı da'wirdegi belgili ma'deniy oraylardın' biri bolg'an. Bunnan usqarı ruwxıy ma'deniyattın' iri wa'killeri h'a'kim ata Sulayman Baqırg'aniyy (XII), Na'jimaddin Qubra (XII-XIII) h'.t.b. belgili.

Mamun ibn Mamun tusında Urgenchte «Mamun akademiyası» du'zilip, onda Qıyat qalasında tuwılğ'an, belgili ilimpaz a'biw Rayxan Beruniyydin' a'tirapına Xorezmshax ta'repinen h'a'r qıylı ellerden shaqırılğ'an ilimpazlar ja'mlesedi. Beruniyy ko'plegen tillerdi bilgen o'z zamanının' ozıq oylı adamı bolg'an. Ol 150 den aslam ilimiy kitaplar jazg'an. Beruniyy «O'tken a'wladlardın' estelikleri»-degen miynetinde xalqımızdıń tariyxına, ma'deniyatına, u'rp-a'detine, xojalıq isleri, astronomiya, matematika, geografiya, filosofiya, til ha'm a'debiyat, fizika, meditsinag'a baylanıslı ma'selelerdi bir-biri menen

tıg'ız baylanısta izertlegen, og'ada bah'alı bay miyras qaldırg'an. Danışpan babamız sonın' menen birge a'yyemgi Egipt, tu'rk, Sogdianlar, Xorezmiyer, arab ha'm evreylerdin' jıl esabın salıstırıp izertlew arqalı da waqıt kalendarının' kelip shıg'ıwı dereklerin anıqlag'an. Solay etip, Beruniy h'a'r bir xalıqtın' jer sharayatın, kelip shıg'ıw tariyxın salıstıra otırıp xalıqtın', 290 otırıqshı jer atamasın, 1400 ataqlı adamlardın' atların tilge aladı. Orta a'sirlerde jasag'an Yaqut Merv qalasının' meshitlerinin' birindegi h'u'jjetlerdin' ishinde Beruniydin' 60 bettegi ilimiy miynetlerinin' dizimin ko'rgenligin jazadı. XIX a'sirdin' ortalarında İrakta du'zilgen h'u'jjetlerde onın' 27 ilimiy miynetinin' dizimi saqlang'an. Mamun akademiyasının' za'ru'rigin Xorezmshax Mamun tu'sinip, Beruniy menen so'yleskeninde «İlim bul en' h'u'rmetli taraw, og'an ha'mme talaban, ilim ha'mmesinen joqarı ha'm onnan joqarı h'esh na'rse joq» dep aytqan.

Jazba dereklerge qarag'anda Qubla Aral boyları ha'mme waqıtta ilim menen shug'ıllanıwshı adamlardın' ha'm danışpanlardın' jıynalatug'ın ha'm xalıq-aralıq ka'rwınlıq toqtaytug'ın Oraylıq Aziyada en' iri wa'layat bolg'an. Qubla Aral boylarında bilim alg'an ko'plegen ilimpazlar Shıg'ıs musulman ellerinde oqıtıwshılıq, ustazlıq etip, sha'kirtler tayarlag'an.

Usı da'wirge kelip Xorezmshaxlar ma'mleketinin' ishki siyasiy ha'm ekonomikalıq turmısının' awırlıg'ı, o'z-ara qarama-qarsılıqlardın' ku'sheyiwı, Shın'g'ısxan basshılıg'ındag'ı mongol a'skerlerinin' basıp kiriwine mu'mkinshilik tuwdıradı. 1219-jılı mong'ollar otıradı, 1220-jılı Buxaranı, Samarqandı iyeleydi. Al 1221-jılı ma'mleket paytaxtı U'rgench qalası y ayg'a sozilg'an qamaldan son' qıyratıladı. Arab tariyxshılarının' mag'lıwmatı boyınsha U'rgenchti qorg'awshılar qattı qarsılıq ko'rsetken. Erkekler, h'ayallar ha'm balalar tınımsız urıstı, son'ınan mong'ollar qalanı qorg'an qashını ashıp jiberip, suwg'a aldırıp keyin g'ana qalanı birotala iyelep, aman qalg'anlardı o'ltirtti deydi. Bunday qarsılıq h'a'reketleri Qubla Aral boylarındag'ı h'a'r bir qalada dawam etken. Ku'lge aylang'an ma'deniy qatlamlar Xiywa, Xazarasp, Mizdaxkan, Gu'ldirsın ha'm Qabatqala esteliklerinde de ushrasadı. Xojeli qalasındag'ı Ga'wirqalada jasag'an xalıq mong'ollar shabıwılınan son' qalanı taslap ketiwge ma'jbu'r boladı.

Dushpang'a qatan' qarsılıq ko'rsetken ma'rtlershe watan ushın gu'resken Xorezmshaxın' balası Jalaladdin boldı. Ol uzaq waqıt gu'res ju'rgizip, biraq o'zi qa'legen jen'iske erise almay 1231-jılı o'ltiriledi.

Sonlıqtanda O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin' qararı menen Jalaladdin Manguberdinin' 800 jıllıg'ı ko'terin'kilik ruwxında belgilenip o'tildi. Usı qararg'a muwapıq U'rgenich qalasında Jalaladdin Manguberdinin' memoriallıq kompleksi salındı. Onın' atındag'ı orden sho'lkemlestirildi.

Jalaladdin Manguberdinin' 800 jıllıq yubeleyine bag'ıshlang'an saltanatlı ma'resimde Prezidentimiz İslam Karimov shıg'ıp so'ylep` «Jalaladdin Manguberdi -o'z watanın qorg'awshı, ma'rt sa'rka'rda ha'm ma'mleketlik isker, Spitamen, Muqanna, Najmiddin Qubra, a'mir Temur cıyaqlı tariyxta o'shpes iz qaldırg'an bizin' xalqımızdın' milliy qah'armanı. Ol bizin' azatlıg'ımızg'a ha'm g'a'rezsizligimizge qol sug'ajaq bolg'an h'a'r qanday jawız ku'shke qarsı turıwg'a ha'm sheshiwshi soqqı beriwge bizlerdin' tayar turg'anlıg'ımızdın' da'lili ha'm simvoly bolıp tabıladı» dep ko'rsetken edi.

Mongollardın' Xorezmdi jawlap alıwının' na'tiyjeleri awır aqıbetlerge alıp keledi. Xojalıqtın' rawajlanıwı u'ziliske tu'sedi, Qabatqala oazisindegi qalalar ha'm awıllar qarabaqanalarg'a aylanadı. Xalıqtın' sanı azayıp ketedi. Ko'plegen jerlerde tirishilik toqtap, tek Mizdaxkan, Jampıqqala, Qıyat ha'm Narinjan elatlarında az mug'darda xalıq jasaydı. a'miwda'rya o'z an'g'arın o'zgartip Sarıqamis ko'line barıp quyadı.

Shın'g'ısxannın' o'liminen keyin Qubla Aral boyları Shag'atay ha'm Joshıxan ulıslarına o'tedi. Qubla Xorezm qalaları Qıyat, Xiywa, Xazarasp Shag'atay ulısına, arqa Xorezm qalaları U'rgensh, Mizdaxkan, Kerder Joshı ulısına qaraydı.

Qubla Aral boyları Altın Ordanın' quramın'a o'tiwi menen, XIII a'sirdin' ekinshi yarımın'an baslap onın' ekonomikası ha'm qalalar turmısı jaqsılana baslaydı. Eldin' suwg'arıw tarawları burıng'ı qa'ddinde bolmasa da qayta tiklene baslaydı. O'nermentshilik, diyxansılıq ha'm sawda qatnasları tiklenip, rawajlanıp baradı.

Jan'a qalalar payda boladı. XIII-XIV a'sirlerdegi Aral boyındag'ı iri qalalardın' biri Mizdaxkan bolg'an. Al Makdisidin' mag'lıwmatı boyınsha Mizdaxkan qalası «12 min'nan aslam awıllardın' orayı bolg'an.» Bul jerde sawda jaqsı rawajlanadı. a'sirese Mizdaxkan qalasının' o'siwi, Aral boyı jerlerinin' Altın Orda quramın'da bolg'an waqtında ku'sheydi. 1349-jılı Xorezm h'a'kimi Qutlıq Temurdın' qolı qoyılg'an, Sulayman Xaddadiydin' waqımnamasında Mizdaxkan ha'm Bag'dat (h'a'zirgi Qarao'zek rayonında) aralıg'ındag'ı jerlerde, ko'plegen kanallar, diyxansılıqtı rawajlandırıw arqalı da'n o'nimlerin o'ndirgeni h'aqqında ayıladı. Mizdaxkan biyikliginde Ga'wirqala, Nazlımıxan sulıw maxbarası, Jummart qassab, Qırıq-shopan, Xalfe Erejep, Juma meshiti, Shamun-nabi mazarı ha'm tag'ı basqada ja'miyetlik qurılıslar jaylasqan.

Nazlımıxan sulıw Orta Aziya arxitekturasının' du'rdanaları bolg'an İsmayıl Samani, Xoja Axmed Yassawiy, Gur a'mir, Biybixanım, To'rebek xanım, Muxammed Tekesh, Maxmud Paxlavanlar menen bir qatarda turatug'ın arxitekturalıq a'jayıp estelik.

Mizdaxkan-arxeologiyalıq kompleksi pu'tkil awqamlıq, Evroaziyalıq tariyxıy a'h'miyetke iye estelik retinde esapqa alıng'an edi. Sonlıqtanda Mizdaxkan kompleksine g'amxorlıq jasaw, olardı qayta tiklew boyınsha respublika h'u'kimetinin' 1979-jılı, 1990-jılı qararlar qabil etken edi. Egerde usı qararlar tolıq iske asıp, bul jerdegi arxitekturalıq estelikler qayta tiklense, u'lkemizdin' orta a'sirlerdegi bay tariyxıy miyrasın saqlap qalamız. Ol xalqımızdın' tariyxın elede ken'nen taratıwda xızmet ete beredi.

Al a'miwda'ryanın' on' ta'repinde Qıyatqala, Qabatqala, Na'rinjanqala, Jampıqqala, Bag'datqalalarda usı da'wirde xalıq jasag'an. Usı qalalardın' biri Jampıq-qala tas o'nimlerin qayta islew orayı bolg'an. Qala Altın Orda da'wirinin' o'nermentshilik orayı bolıp qalmay, sawda ka'rwanları u'stinen o'tetug'ın iri qala orayı da bolıp esaplanadı. h'indistannın' ha'm İrannın' tastan jasalg'an h'a'r qıylı ıdısları menen ten'gelerinin' tabılıwı bunın' gu'wası. Qalada kanalizatsiyalar bolg'an. Monsha xızmeti jaqsı jolg'a qoyılg'an. Qala a'tirapında awıl xojalıg'ı jaqsı jolg'a qoyılg'an. Bul jerde paxtashılıq penen bag'shılıq ken' rawajlang'an. Qala atamasının' kelip shıg'ıwına qarasaq xalıq arasında eki boljaw qaysar patsha Yampuk atı menen, ekinshi boljaw Jampıqqala taw bawırına jaylasqanlıg'ı, alıstan qarag'anda qıyalap ko'rinip turatug'inlıg'ı sebepli Jampıqqala dep atalg'an bolıwı mu'mkin.

Usı da'wirdegi iri oraylardın' biri Qıyat bolıp, ol a'miwda'rya jag'alawlarınan Mavrennaxrg'a baratug'ın sawda jollarının' boyında jaylasqan. 1340-jılı Qyat arqalı Buxara ta'repke o'tken İbn-Battuta «Kat du'nyadag'ı en' sulıw qalalardın' biri» dep jazadı. Kat qalasında turmıs XVII-a'sirge shekem dawam etedi. Qalada gu'lalshılıq, temirshilik, toqmashılıq qol o'nermentshiligi rawajlang'an. Kat qalası ka'rwan jolları menen Xorezmdi Buxara, Samarqand qalaları ha'm Sırda'rya boyı ko'shpeli elleri menen baylanıstırg'an. XIII-XVI a'sirlerde qala aymag'ında ayırım puxaralıq ha'm monumental qurılıslar bolg'an.

Al a'mir Temur o'zinin' 1388-jılı U'rgenshke jasag'an besinshi ju'risinde Bagdat da'ryası (Bagdat qalası) arqalı o'tken. Bagdat qalası XI-XIII a'sirdegi ko'shpeli ha'm otırıqshı xalıqlardın' shegarasında jaylasqan, sawda-o'nermentshilik ha'm basqarıw oraylarının' biri bolg'an.

XIII-XV a'sirde Qubla Aral boylarında ilimnin', ma'deniyattın' rawajlang'anlıg'ı h'aqqında arxeologiyalıq mag'lıwmatlar ha'm tariyxshılar, a'debiyatshılar ta'repinen izertlenip atırg'an tariyxıy jazba shıg'armalar bah'alı mag'lıwmatlar beredi. Sonday-aq materiallıq ma'deniyatı da rawajlang'an. Olarg'a ko'rkem etip salıng'an arxitekturalıq qurılıslar minar, ka'rwan saraylar, gu'lalshılıq o'nimlerinin' u'lgileri h'.t.b. Mizdaxkan ha'm Jampıq qala esteliklerinde paxta ha'm ju'n gezlemelerinin' u'lgileri tabılg'an. Paxtanın' Jeyxun eteklerinde a'yyemnen o'ndirilgenligin joqarı bah'alap akademik V.V.Bartold bılay deydi «Orta Aziyada, a'sirese, Zarafshan ha'm a'miwda'rya boylarında h'esh qashan paxta o'ndiriw ha'm paxta gezlemelerin tayarlaw u'ziliske tu'sken emes. Al etnograflardın' pikirinshe U'stirttegi «Qorg'ansha» qalası XIII-XIV a'sirlerdin' esteligi bolıwı menen birge bul qalanın' arxitekturasında jergilikli xalıqtın' o'nerleri sa'wlelengen. Sonday-aq «Qorg'ansha» qalasınan tabılg'an gu'lal zatları gu'ze, qum, badiya tabaq sınıqlarına qarag'anda bul zatlar jergilikli ılaydan, jergilikli qumbızshılar ta'repinen islengeni bayqaladı. Qorg'ansha qalası qaraqalpaq xalqının' «Qoblan» da'stanında a'miwda'ryanın' to'mengi alabındag'ı a'yyemgi ha'm iri qalalardın' biri retinde ga'p etiledi. Jaslardın' o'ner sırların u'yreniw ornı, a'dep-ikramlılıqtı o'z sanalarına sin'iriw, ta'lim-ta'rbiya mekteplerinin' biri bolg'an. Milliylıktin' tamırları qa'liplesken, saqlang'an ha'm atadan-balag'a o'tetug'ın orınlardın' biri usınday otırıqlı elatlı orınlar qala, qorg'an bolıp esaplang'an.

Usınday esteliklerdin' biri Shımbaydan tabılg'an mramor plitası bolıp esaplanadı. Ol parsı jazıwında jazılıp 48 kupletten ibarat. Bunı ilimpazlardın' pikirinshe eki ko'z-qaras, biri XV a'sirge, al ekinshisi XVIII a'sirge tiyisli dep ko'rsetpekte. Bul aymaqta qanshadan-qansha ullı insanlar du'nyag'a kelgen. Olardın' arasında ja'h'a'n ilimin, a'debiyatın, ma'deniyatın ha'm ruwxıy miyrasların bayıtıwda ayırıqsha ornı bar tulg'alar o'sip shıqqan. Olardan Sulay-man Xadadiy Museviy, Abdallax An Narinjaniy, Seyd Ata, Al-Kerderi h'.t.b. bar.

XV-a'sirdin' aqırı, XVI a'sirdin' basında jasag'an belgili tariyxshılardın' biri O'temis h'ajı bolıp esaplanadı. O'temis h'ajı h'aqqındag'ı en' da'slepki mag'lıwmat belgili rus shıg'ıs izertlewshisi B.P.Yudin ta'repinen berilgen. Ol tapqan O'temis h'ajının' «Shın'g'ısname» tariyxıy shıg'armasının' qol jazbası, XIII-XVI a'sirdegi Aral boyları xalıqlarının' tariyxın izertlewde ullı g'a'ziyne bolıp esaplanadı.

O'temis h'aji XV a'sirdin' aqırı, XVI a'sirdin' bas gezinde Jan'ada'rya boyında payda bolg'an.O'temis o'zinin' qaysı millettin' adamı ekeni h'aqqında da tolıq mag'lıwmatlar bermeydi. Ol o'zin` «Men Qıtay, Qıpshaqlar arasınan shıqqan ta'lib-ilm iyesimen» deydi. Qıtay, Qıpshaq qa'wim atamaları qaraqalpaq, qazaq ha'm ko'shpeli o'zbekler arasında da bar. Bul boyınsha izertlew jumısın ju'rgizgen belgili a'debiyatshı alım K.Ma'mbetov,O'temis h'ajının' bul miynetin XV-XVI a'sirdegi qaraqalpaqlar tariyxı ushın da en' xarakterli h'u'jjet dep esaplaydı.

Soday-aq XII a'sirde jasag'an Ebd al-Gafur bin Lukman bin Muxamed a'biw Mafoxir Al-Kerderi, XIII a'sirde jasag'an Muxammed bin Muxammed bin a'bdi-as Sattar al İmadi Al Kerderi, XIV a'sirde jasag'an Muxammed Mubarak Shax ibn Muxammed Shayx Al Kerderi ha'm Maxmud bin a'liy Shayıx As Saray, Munsha ua Al Bulgariy, Molla ua Al Kerderi, XVa'sirde jasag'an Muxammed Xafız addin Muxammed bin Shah'ab Al Kerderi. Bul atı atalg'an bes danıshpannın' miyneti, atı, ullı danıshpan ekenligi endi g'ana belgili bolmaqta.

Prezidentimiz İslam Karimovtın' «h'a'r bir millet o'z ata-babaların eslew, olardıń h'u'rmetin jayına qoyıwg'a umtıladı» dep aytqan so'zin basshılıqqa ala otırıp, a'ziz babalarımızdı h'u'rmetlew, olardıń miynetlerin u'yreniwge umtılamız.

Turkiya ma'mleketi Stambul meshiti kitapxanasında Maxmud bin a'liy Al Kerderidin' qol jazbası saqlanadı. Bul altın miyrastı izertlegen tyurklog Z.U.Togan pikirinshe Al Kerderi miyneti Xorezm elatınan alıp kelingен dep boljag'an. Qazanlı yurist B.A.Yafarov «Naxsh-al Faradis» miynettin' musılmanlar h'u'qiq tanıwında ornı ayrıqsha ekenin jazadı. Ol Al Kerderi watanı-Qubla Aral boyı, Xorezmdegi Kerder sha'h'a'ri bolg'an dep moyınlaydı.

Maxmud bin a'liy Al Kerderi miyrası Aral boyı ha'm Edil boyı xalıqlarının' ruwxıy miyraslarının' jıynag'ı, bunda bir neshe rawayatlar, gu'rrin' ha'm h'a'disler toplang'an, olardı oqıg'anda qaraqalpaq folklorının' eski jazba nusqası bar ekenine, ullı alım Al-Kerderi jazıp qaldırg'anına maqtanısh sezimde bolamız.

Al Kerderi o'zinin' do'retpeşi menen musılman a'dep-ikramlılıg'ı, jaqsılıq ha'm jamanlıq h'aqqında tu'siniklerde ruwxıy ag'artıwshılıq sufizm u'giti jolında o'z u'lesin qostı.

Al Kerderi,O'temis h'aji h'.t.b. danıshpanlarımızdın' miyrasları qaraqalpaq a'debiyatı ha'm ma'deniyatı, ruwxıy ag'artıwshılıqta, ta'lim ta'rbiya tariyxında o'z ornın tabıwı tiyis. Bul qaraqalpaq a'debiyatı ha'm tariyxın elede teren'nen izertlewge mu'mkinshilik tuwdırıp beredi.

3-tema Qaraqalpaqlardın' sotsiallıq-ekonomikalıq, ma'deniy ha'm siyasiy awh'alı (XVI-XIX a'sirdin' ekinshi yarımı).

Jobası

1. XVI-XVIII a'sirdegi qaraqalpaqlardın' jasag'an aymaqları ha'm siyasiy jag'dayları.
2. Qaraqalpaqlardın' XVI-XVIII a'sirlerdegi ma'mleketligi tuwralı.
3. Qaraqalpaqlardın' qon'sı xalıqlar menen qarım qatnasları h'aqqında.
4. XVIII a'sirde qaraqalpaqlardın' Xiywa menen qatnasıqları.
5. Qaraqalpaqlar Xiywa xanlıg'ında (1810-1873)
6. Xiywa-Rossiya qatnasıqları.

A'debiyatlar.

1. Esbergenov X. Xoshniyazov.J. Etnograficheskie motivı v karakalpakskom folklöre T.1988
2. Kamalov S. Qaraqalpaqlardın' xalıq bolıp qa'liplesiwı ha'm onın' ma'mleketliginin' tariyxınan N.2001
3. Kamalov C, Ubbiniyazov J, Qoshanov A.K. İz istorii vzaimootnoshenii karakalpakov s drugimi narodami Sredney Azii i Kazakstana v XVII-nachale XX vv.T.1988
4. Ma'mbetov K. Tariyx to'rkinleri N.1999
5. Tlew muratov.M. Qaraqalpaqlardın' tuwısqan xalıqlar menen ma'deniy baylanısları. N.1989
6. Tlew muratov.M. İstoricheskie i kulturnie svyazi karakalpakov s Rossiey i Bashkiriye v XVIII-nachale XX vv.N.1993
7. Yusupov.O.J. Ja'nibek batır,Maman batır,Murat sheyx a'ziyz baba,Qazaqbek biy atalıq, Xojamurat ha'm To'remurat suwpılar yamasa maylı shen'gel o'tmishinen derekler. N. 1993
8. Berdaq Amangeldi N. 1993
9. Kamalov S Ernazara Alako'z xalıq batır N.1993.
10. Qaraqalpaqstannın' jan'a tariyxı N. 2003

Qaraqalpaqlardın' xalıq bolıp qa'liplesiw tariyxına na'zer salıp qarasaq, olardın' Qubla Aral boyları menen tig'ız baylanısta ekenligin ko'remiz. Biraq tariyxıy mag'lıwmatlar usı da'wirde Qubla Aral a'tirapınan tısqarında qaraqalpaqlardın' jasag'anlıg'ı h'aqqında guwalıq beredi. Olar ayırım tariyxıy waqıyalarg'a baylanıslı, atap aytqanda siyasiy qarama-qarsılıqlar, jawgershilikler, suwsızlıq ha'm tag'ı basqada sebeplerge baylanıslı ko'shiwge ma'jbu'r bolg'an. Tariyxshı M.Tilew muratov, J.Berdievlar qaraqalpaqlardın' usı da'wirde jasag'an jerlerine qaray Arallı qaraqalpaqlar,

Baysın qaraqalpaqları, Volga boyı qaraqalpaqları, Tu'rkstan qaraqalpaqları dep ataw mu'mkin dep ko'rsetedi.

Qaraqalpaqlardıń Qubla Aral a'tiraplarında burınnan jasaytuǵınıń h'aq-qında folklorlıq shıǵarmalar, tariyxıy izertlewler juwmag'ı mag'lıwmat beredi.

XVI a'sirdin' ekinshi yarımında a'miwda'ryanın' suwı eski an'g'arına qayıtıp keliwine baylanıslı qaraqalpaqlardıń Aral a'tirapınan ko'ship ketken toparlarınan' bir bo'limi o'zinin' buring'ı watanına qayta aylanıp kele baslag'an. Sonın' menen birge usı da'wirde qaraqalpaqlardıń tag'ı bir bo'limi h'a'zirgi Surxanda'rya wa'layatı aymag'ındag'ı Baysın taw a'tirapında jasag'an.

Qaraqalpaqlar XIV a'sir aqırlarınan XVI a'sirdin' ekinshi yarımında deyin Nog'ay xanlıǵının' quramında boladı. Nog'ay xanlıǵında man'g'ıtlar quramında jasag'an qaraqalpaqlar diyxansılıq ha'm sharwashılıq penen shug'ıllang'an.

Qaraqalpaq folklorında Edil(volga), Jayıq(oral), belgili Nog'ay xanları ha'm mirzaları Edige, Orısbıy, Ormanbet biylerge baylanıslı jırlar ha'm ertekler ko'p ushrasadı.

XV-XVI a'cirlerdin' arasında nog'aylar awqamın'ın' ishinde qaraqalpaqlardıń tili ha'm ma'deniyatın' tiykarg'ı belgileri qa'liplesedi.

XVI a'sirdin' ortalarında Rossiyanın' Astraxan ha'm Qazan xanlıqların jawlap alıwı, sonday-aq nog'ay mirzalarınan' arasındag'ı o'z-ara tartıslar xanlıqtın' siyasiy ha'm ekanomikalıq jaqtan to'menlep ketiwine alıp keldi. Na'tiyjede xanlıqtag'ı ko'pshilik xalıqlar sonın' ishinde qaraqalpaqlar XVI a'sirde Sırda'rya boylarına qaray ko'shken.

XVI a'cirin' ekinshi yarımında Edil boylarında, nog'ay xanlıǵında qaraqalpaqlardıń tiykarg'ı bo'legi o'zlerinin' buring'ı ata-jurtı a'miwda'rya boylarına bara almay, Sırda'rya boylarına keledi. Sebebi bul da'wirde a'miwda'ryanın' to'mengi jag'ında suwsızlıq edi. Bul jag'day XVII a'sirdin' baslarına deyin dawam etedi.

Sırda'rya boylarında qaraqalpaqlar XVI a'sirdin' ekinshi yarımında, XVIII a'sirdin' ekinshi yarımında deyin Araldın' ku'n shıǵıs jag'alarından Sırda'ryanı boylap Tu'rkstan qalasına deyingi aralıqta jaylasqan.

Belgili tariyxshı ilimpaz B.A.Axmedovtıń miynetinde qaraqalpaqlardıń 1578-1582 jılları Buxara xanlıǵında siyasiy gu'reslerge belsene qatnasqanlıǵın ko'rsetedi. Akademik S.Kamalov jil sa'nesine, yag'nıy 1578- jıldın' u'lken a'h'miyetke iye ekenligin ko'rsetedi. Ol birinshi jag'man qaraqalpaqlardıń Nog'ay xanlıǵınan, ondag'ı 1557-1558 jıllardag'ı waqıyalardan son', keshikpey Sırda'rya boylarına kelgenligin ko'rsetedi. Ekinshi jag'man, ol P.P.İvanovtıń Qaraqalpaqlar o'z atı menen shıǵıs dereklerinde 1598-jıldan burın ushraspaydı degen 60 jılday dawam etken pikirine o'zgeris kirgizedi. Bul tariyx ilimindegi u'lken jan'alıq. Ba'lkim, qaraqalpaqlar ol sa'nelerden buring'ı jıllarg'a tiyisli shıǵıs dereklerinde de ushrasıp qalıwı mu'mkin.

U'shinshiden, bul derek Sırda'rya boyında, ayırım qaraqalpaqlardıń Buxara xanlıǵının' qol astında bolg'anlıǵın ko'rsetedi.

Qaraqalpaqlar XVI a'sirdin' ekinshi yarımında baslap qazaqlardıń Kishi ju'z, Orta ju'zinin' xanlarına siyasiy jaqtan g'a'rezli bolg'an. Olarg'a salıq to'lep turg'an. Usı da'wirde de qaraqalpaqlar o'zlerinin' ma'mleketine, xanlıǵına iye bolg'an. Tariyxıy derekler boyınsha 1694-jılı Ta'wke xannın' balalarınan' biri Tabarchuk Sultan xan bolg'an. Sonday-aq usı da'wirde xan ken'esin basqarg'an Sasaq biy degen ma'mleket basshısı

bolg'an. Ol turan xalqın basqarıwda islam dininin' qag'ıydaların tiykar etip alg'an «Jeti jarg'ını» (ata zan'ın) jazıp, olardıń bas redaktori bolıp, 1684-jılı xan ken'esinde bekittirip ra'smiy tu'rde Turan eline usıng'an adam.

1709-jılı Tabarchuk Sultannın' balası G'ayıp sultan degen qaraqalpaqlarǵ'a xan bolg'an 1720-jılları Qaraqalpaqlardıń xanı İshmuxamed degen bolg'an. Qaraqalpaqlardıń oraylıq qalası Sırda'rya boyında jaylasqan Jankent qalası edi.

Al usı da'wirde qubla Aral boylarında da qaraqalpaq xanları bolg'an. Bul xanlardıń birazı o'zlerin arallı-qon'ırat dep atag'an. Ma'selen. 1700-1706 jıllar arasında Aral xanı bolıp atalg'an Sha'niyaz xan. Al bunnan keyingi Muwsa xan (1706-1712) Qaraqalpaq xanı sıpatında ma'lim. Biraq usı jılı Dawqara boyına ko'ship kelgen Eshim Muxammed Sultan o'zin qaraqalpaqlardıń xanı etip saylawdı o'tingen ha'm 1724-jılǵ'a shekem biyg'a'rez xan sıpatında h'a'reket etken. Bul da'wirde qaraqalpaq xanlıǵ'ı ekew bolg'an degen sheshimge kelemiz. Biri Tu'rkstan qaraqalpaqları xanlıǵ'ı bolsa,ekinshisi a'miwda'ryanın' to'menindegi jaylasqan qaraqalpaq xanlıǵ'ı bolıp esaplanadı.

XVIII a'sirde qaraqalpaqlardıń G'ayıp xannan basqa Maman batır,Orazaq batır,Murat sheyx degen u'lken basshıları bolg'an.

Qaraqalpaqlar XVII a'sirde Xarezmege kelgen ko'shpeleli o'zbekler menen birge Xiywa xanlıǵ'ının' arqa jag'ında Aral ma'mleketin du'zedi. Onın' orayı da'slep h'a'zirgi Qon'ırat qalası boladı.Onnan son' Shımbay(Shaxtemir) qalası boladı.Arallı qaraqalpaqlar ha'm o'zbekler XIX a'sirdin' baslarına deyin o'zleri-o'zlerin basqarıp h'iywa xanlarınan g'a'rezsiz jasag'an.

1747-1810 jıllar ishinde Jan'ada'rya qaraqalpaqları menen arallı o'zbekler ha'm qaraqalpaqlar arasında og'ada tıǵ'ız siyasiy, ekanomikalıq baylanıs ornaydı. h'a'tte olar birigip ketip a'miwda'ryanın' to'mengi jag'ı menen Jan'ada'ryanın' arası qaraqalpaq eli dep ataladı. Bul eki topar Aral ma'mleketi dep atalg'an bir xanlıqqa birigedi. Olar 1750-1770 jılları Qazaq, Buxara, h'iywa xanlarınan' shabıwilların tabıslı tu'rde qaytarıp turadı. Bul da'wirlerde qaraqalpaqlardıń arasında da Shaxtemir xannan basqa Maman biy, Orınbiy biy, Begis, Mırjıq, Esengeldi, Aydos biy, Arallı o'zbeklerde To're biy degen ataqlı basshıları bolg'an.

Qaraqalpaqlar o'z aldına qon'sı eller menen sawda-satıq jumısların ju'rgizgen. 1700-jılı Aral xanı Shaxniyazdın' elshisi Dostek Baxadır Rossiya menen baylanıs jasawǵ'a h'a'reket etedi. 1721-jılı İshmuxamed xan Rossiyag'a mın' tu'yeden ibarat ka'rwan jiberedi. Qaraqalpaqlar a'sirese bashqurtlar menen tıǵ'ız baylanısta bolg'an.

Qaraqalpaqlardıń qon'sı xalıqlar menen sawda-satıq, ma'deniy baylanısları h'aqqında belgili ilimpazlar S.Kamalov, M.Nurmuxamedov, M.Tilewmuratov, h'.t.basqalardıń miynetlerinde ken' sa'wlelengen.

Qaraqalpaqlardıń o'z aldına xalıq sıpatında tolıq qa'lipleskennnen keyingi da'wirleri tariyx iliminde tolıq izertlengen dep qarap bolmaydı.

Xalıqtın' XIX-XX a'sirdegi tariyxıy jag'dayları a'dewir izertlengen. Al XVII- XVIII a'sirdegi qaraqalpaqlar tariyxı tu'rkstan, Buxara ha'm Xorezm tariyxı menen aralasıdı.

XVII-a'sirden XVIII-a'sirdin' ortasına deyingi qaraqalpaqlar sırda'ryanın' orta ha'm to'mengi ag'ısına tiyisli jerlerdi jaylag'an. Olar kishi ju'z qazaqları menen jaqın qon'sı bolıp turg'an ha'm ekanomikalıq ja'ne siyasiy jaqtan olardıń xanlarınan g'a'rezli bolg'an.

Qaraqalpaqlar qazaq xanlarına jılma-jıl da'nley salıq to'lep turıwg'a, atlı a'sker jıynap beriwge, o'zlerinin' jerinen o'tetug'in ka'rwanlardan baji pul jıynap berip turıwg'a ma'jbu'r edi.

Sawdanın' rawajlanıwı na'tiyjesinde XVIII-a'sirdin' birinshi shereginde qaraqalpaqlardıń Buxara ha'm Xiywa menen baylanısı ku'sheye baslaydı. Bashqurtlar menen tıg'ız baylanıs du'zgen. Bul baylanıstı ornatiwg'a sebep birinshiden, ekonomikalıq rawajlanıwı Rossiya menen qatnasıqtı jaqsılawdı talap etken, ekinshiden, bul waqıtları qaraqalpaqlar o'zlerinin' qon'sıları qazaqlarday jon'g'arlardıń topılısının' qa'wpi astında tur edi. Sonlıqtan olar Rossiyadan ja'rdem ku'tti. Ekinshi jag'ınan Rossiya imperiyasında qaraqalpaqlar menen qatnasıq ornatiwg'a talaplandı. O'ytkeni 1715-1716-jılları Petr 1 Sırda'ryag'a ekspeditsiya jiberip, onda qalay altın o'ndirilip atırg'anlıg'ı menen qızıqtı. Onnan tısqarı orıslardıń Orta Aziyag'a baratug'in ka'rwan jolları qaraqalpaqlardıń jaylag'an jerlerinden o'tetug'in edi. Sonlıqtan qa'rwanlardıń qa'wipsizligin saqlaw ushın rus h'u'kimeti qaraqalpaqlar menen baylanıstı.

1721-jılı qaraqalpaqlarg'a Ufa dvoryanı D.T.Vershinin jiberiledi. 1722-jılı qaraqalpaqlardıń xanı Eshmuxammed Petr 1 ge jarlıq jiberedi. Bunda o'z-ara qarım-qatnastı jaqsılawdı maqset etken edi.

Qaraqalpaqlardıń orıslar menen bekkemlenip kiyatırg'an bul baylanısına 1723-jılǵı jong'arlardıń topılısı u'lken zıyan tiygizedi.

Qaraqalpaqlardıń bir bo'legi qazaqlar menen birge Sırda'ryanın' joqarı ta'repine, al olardıń tiykarg'ı bo'legi Sırda'ryanın' to'mengi etegine Aral ten'izine karay ketti. Usılayınsha qaraqalpaqlar «Joqarg'a» ha'm «to'mengi» bolıp ekige bo'lindi. «Joqarg'ı» qaraqalpaqlar jong'arlardıń qol astına tu'sti. «To'mengiler» 1743-jılǵa deyin, bir qansha bo'legi 1762-jılǵa deyin kishi ju'zden g'a'rezli boldı.

Jong'arlardıń 1723-jılǵı topılısı qazaq ha'm qaraqalpaqlardıń ekonomikalıq ha'm siyasiy jag'dayına jaman ta'sirin tiygizdi. Sonın' menen birge, ol qaraqalpaqlardıń XVIII a'sirdin' basında payda bolıp kiyatırg'an milliy birigiwshilikke umtılwın bosan'lastırıp jiberdi.

Bul qıyınshılıqlardan shıg'ıw ushın qaraqalpaq ha'm qazaqlar Rossiya menen baylanıstı qaytadan tiklewge h'a'reket etedi. Na'tiyjede 1724-jılı, 1725-jılı, 1726-jılı qaraqalpaqlar ha'm qazaqlar Rossiya menen baylanıstı ornatiw ushın so'ylesiwler ju'rgizdi. Usıg'an baylanıslı 1731-jılı patsha h'u'kimeti Abulxayırg'a o'zinin' elshisi Mambet-mırza Tevkelevtı jiberedi. Na'tiyjede qazaq ha'm qaraqalpaqlar Rossiya puqaralıg'ına o'tedi. Sonday-aq 1732-jılı Orazaq batırdın' h'a'reketi menen, Aral wa'layatının' xanı Shaxtemir ha'm onın' xalqıda rus puqarashılıg'in qabıl etedi.

1734-jıldın' basında qazaq ha'm qaraqalpaq elshileri Peterburgtag'ı imperator sarayında qabıl etiledi. Puqaralıqqa qabıl etilgenligi h'aqqındag'ı jarlıqlar qazaqlardıń xanı Abılxayırg'a ha'm qaraqalpaqlardıń ol waqıttag'ı xanı Qayıp xang'a jiberiledi.

Qaraqalpaqlardıń ha'm qazaqlardıń Rossiya qaramag'ına o'tiwi olardıń jerine İran shaxı Na'dirdin' topılıwınan qutqardı.

1741-jılı Elizaveta Petrovnanın' patsha bolıwına baylanıslı qaraqalpaqlardan qaytadan ant alıwdı sho'lkemlestiriw ma'selesı alda turdı. Usıg'an baylanıslı 1742-jıldın' sentyabrında Gladıshev qaraqalpaqlarg'a kelip so'ylesiwler ju'rgizedi. Na'tiyjede 1743-

jıldın' avgustında Maman biy basshılıg'ındag'ı elshiler imperator ta'repinen qabıl etilip, onda rus puqarashılıg'ına o'tkenligi aytiladı. Usıg'an baylanışlı qaraqalpaqlar salıqtı patsha h'u'kimetine to'lew kerek edi. Biraq bug'an qazaq xanı ko'nbeğenlikten qaraqalpaqlarg'a shabıwıl jasaydı.

Patsha h'u'kimeti qaraqalpaqlardı qorg'ayman degen o'z wa'desin orınlamadı. Ol h'a'tte qaraqalpaq ha'm qazaq basshıların jarastırıwg'ada talaplanbadı.

Qaraqalpaqlar Sırda'ryanın' boylarında jaylasıp, diyqanshılıq, mal sharwashılıg'ı ha'm baliqshılıq penen shug'ıllang'an. Qaraqalpaqlardıń diyqanshılıqtı jaqsı biletug'ını h'aqqında 1740-jılı usı jerde bolg'an Gladishevta, 1950-60-jıllarda izertlew ju'rgizgen S.P.Tolstovta bah'alı mag'lıwmatlar beredi.

Qaraqalpaqlardıń diyqanshılıq rayonları Sırda'ryanın' to'mengi bo'legin, onın' ten'izge quyar jerine deyin ha'm Quwan, Jan'a da'ryalardıń alapların o'z ishine alg'an.

Qaraqalpaqlar qısta qıslawda otırıp, ba'h'a'r keliwi menen jazlawg'a egislik jerlerdin' yamasa malg'a qolaylı qamışlı ko'llerdin' basına ko'ship barıp otırg'an. Jazı menen diyqanshılıq penen shug'ıllanıp gu'zde g'a'llelerdi ha'm mallarg'a ot jıynap alg'annan son' qıslawg'a ko'shken. Qıslawda ko'p u'yer toplanıp, shabıwıldan qorg'anıw ushın toplanıp u'yerdin' sırtınan topıraqtan qorg'an etip shıqqan. Bunı qaraqalpaqlar qala yamasa qorg'ansha dep atag'an.

Qaraqalpaqlardıń xojalıg'ında o'nermentshilik, an'shılıq, sawda menen de shug'ıllang'an. Olar birinshi gezekte qazaqlar menen sawda etip turg'an. Qaraqalpaqlar Buxaranın' qazaqlar menen sawda islewinde da'lda'lshi rolin atqardı. Olar o'zleri Buxara, Xiywa ha'm Arallılar menen tikkeley sawda ju'rgizedi. Qaraqalpaq sawdagerleri rus qalalarına barıp turg'an.

Abılxayır xannın' qaraqalpaqlarg'a topılısı, olardıń Jan'ada'rya boylarına o'tiwin tezletti. 1746-1747-jıllardıń qısında qaraqalpaqlar tag'ı da Orta ju'zdin' sultanı Abılaydın' topılısına ushıraydı.

XVIII a'sirdin' 60-jıllarında Sultan Eralının' qarawındag'ı kazaq feodalları qaraqalpaqlarg'a jiyi-jiyi topılıs jasap turdı.

Usı topılıslardıń saldarınan qaraqalpaqlar birotola Sırda'ryanın' boyların taslap, Jan'ada'rya boylarına o'tiwge ma'jbu'r boldı.

Qaraqalpaqlardıń Jan'ada'ryadag'ı jerlerdi o'zlestiriwi og'ada qıyın sha'rayatlarda o'tti. Bir jag'ınan tınımsız jawgershilik, ekinshi jag'ınan burın o'zlestirmegen tın' jerler, diyqanshılıqtı alıp barıw ushın u'lken qıyınshılıq tuwdırdı. Olardıń Jan'ada'ryadag'ı suwg'arıw qurılıslarının' qaldıqların S.P.Tolstov qaraqalpaqlardıń ata-babalarının' miynette qah'armanlıqlarının' og'ada ullı guwası dep atadı.

Qaraqalpaqlardıń Jan'ada'ryada jasag'an da'wirinde azmazda bolsa o'z aldına ekonomikalıq ha'm siyasiy jaqtan h'esh kimnen g'a'rezsiz jasadı.

Jan'ada'ryada qaraqalpaqlar birinshi gezekte o'zlerinin' XVIII-a'sirdin' baslarınan berli baylanışlı bolg'an arallılar menen qatnastı jaqsıladı. Qaraqalpaqlar Arallılar menen awqamlasıp qazaq xanlarınada, Xiywa xanlarınada qarsı gu'res ju'rgizdi ha'm XIX-a'sir baslarına deyin o'z g'a'rezsizliklerin saqlap keldi.

XVIII-a'sirdin' ekinshi yarımınan XIX-a'sirdin' baslarına deyin qaraqalpaqlardıń jerleri Quwanda'rya ha'm Jan'ada'rya basseynin o'z ishine aldı.

Usı da'wirlerde de qaraqalpaqlardıń qazaqlar ha'm o'zbekler menen ma'deniy baylanısları u'zilmegen.

Xiywa h'u'kimetine bir neshe ma'rtebe qarsı shıqtı. 1714-jılı Arallılar Xiywa xanı Yadgar xang'a qarsı ko'terilis jasap og'an bag'ınbay, Aralg'a ja'rdemge kelgen qaraqalpaqlardıń xanı Eshmuxammedge ant iship bag'ing'an. 1728-jılı arallılar, qaraqalpaqlar Xiywa xanı Sherg'azı xang'a (1715-1728) qarsı ko'terilis jasap, Sherg'azıxan usı ko'teriliste o'ltiriledi.

Sonlıqtan Xiywa xanları ha'mme waqıt qaraqalpaqlardı bag'ındırıw ushın birinshi gezekte onıń awqamı arallılardı bag'ındırıwdı ko'zde tutqan. Bir neshe a'sirler dawamında arallılar ta'g'diyirdin' awır sınaqların qaraqalpaq xalqı menen birge bo'lisken. Xiywa xanlarına qarsı qaraqalpaq xalqının' qaysı bir h'a'reketleri bolmasın og'an arallılardıń qatnaspay qalg'an jeri joq.

XVIII-a'sirdin' birinshi yarımının' aqırında Xiywa xanlığ'ında siyasiy jag'day birden o'zgeredi. O'zbek ha'm tu'rkmén basshıları arasındag'ı u'zliksiz urıslar eldi teren' bu'lgınshilikke ha'm xan h'u'kimetinin' dag'darısına alıp keldi.

XVIII-a'sirdin' 60-jıllarında Qon'ırat qa'wiminen shıqqan Muxammed-A'min inaq ko'zge ko'rinip, h'u'kimetti o'z qolına alıp, xanlıqta oraylastırıw siyasatın ju'rgizedi.

Muxammed A'min inaq Xiywa h'u'kimetin bekkemlew menen birge, xanlıqtın', qanday bir sebepler menen bag'ınbay ju'rgen shegarasındag'ı xalıqlardı da Xiyaa'g'a bag'ındırıw ushın u'lken h'a'reket etti. Ol en' aldı menen Xorezmnin' arqasında jaylasqan arallılar menen qaraqalpaqlardı bag'ındırıwg'a o'tedi. Ol ko'p wa'de berip ayırım xalıqqa ku'shli qa'wim baslıqların o'z ta'repine o'tkeriwge urınadı.

Muxammed A'min inaq o'lgennen keyin Muxammed Raxim xan (1806-1825) waqtında, yag'nıy 1806-jıldan baslap A'miwda'rya boylarında jasawshı qaraqalpaqlardı bag'ındırıw ushın ku'shli shabıwıllardı baslaydı. Bunda ol topılıstı qaraqalpaqlarg'a da, arallılarg'a da ten'nen alıp baradı. Ol waqıtları arallılardıń basında To'remurat suwpı turıp, ol o'zi o'lgenge deyin Muxammed Raximge qarsı gu'res ju'rgizedi. 1810-jıldın' ishinde Muxammed Raxim xan eki ma'rtebe A'miwda'ryanın' shep ta'repinde jasawshı qaraqalpaqlarg'a topılıs jasadı. Usı eki atlanısında Xiywa xanı A'miwda'rya boylarında jasaytug'ın barlıq qaraqalpaqlardı birotala bag'ındırdı. Endi xannın' aldındag'ı wazıypa Jan'ada'ryadag'ı qaraqalpaqlardı jawlap alıwdan ibarat boldı. 1810-jılı A'miwda'ryadag'ı qaraqalpaqlardı bag'ındırıp bolg'annan keyin Muxammed Raxim xan 1811-jılı u'lken ku'sh penen Qon'ıratı jawlap aldı ha'm barlıq arallılardı bag'ındırdı. Solay etip Xiywa xanı qaraqalpaqlar menen arallılardıń g'a'rezsizligine tıyım saldı. Sonın' ushın qaraqalpaqlar XIX a'sirde biykar etilgen ma'mleketshiligin tiklew ushın h'a'reket etedi. Bul waqıyada olardıń ishinen eki u'lken shaxs ko'zge tu'sedi, olar Aydos biy ha'm Ernazar biy. Xiywa xanı Muxammed Raximxan (1806-1825) qaraqalpaqlardıń talap etiwı boyınsha 1810-jıllardan baslap, olarg'a o'zlerin-o'zleri basqarıw ta'rtibin ornatıp, eldin' basshısı etip Aydos biydi qoyadı. Ol qaraqalpaqlardı 1825-jılǵa deyin, yag'nıy Muxammed Raximxan qazalang'ang'a deyin basqarıp, yarım xan sıpatında ma'mleketlik ta'rtip ornatadı. Al keyin Allaqulı (1825-1842), Muxammed Aminxanda (1842-1855) qaraqalpaqlarg'a ma'mleketshilik h'u'ıqın bermeydi. Sol sebepten qaraqalpaqlardıń narazılıg'ı ku'sheydi ha'm 1855-1856-jılları Xiywa xanına qarsı ko'terilis kelip shıg'adı.

Ko'teriliske qaraqalpaqlar menen birge A'miwda'ryanın' quyar jerinde turatug'ın o'zbekler, qazaqlar qatnasadı. Ko'terilistin' maqseti Xiywa xanlig'ınan bo'linip, o'z aldına ma'mleket qurıwdan ibarat boladı. Ko'terilis da'slep 1855-jılı jen'isli bolıp, olar o'z aldına xanlıq du'zip o'z aldına Zarlıq to'reni xan etip ko'teredi. Ol xanlıqtın' oraylıq qalası, h'a'zirgi Kegeyli qalasının' batısında jaylasqan Jan'a qala boladı. Bul xanlıq 1856-jıldın' mart aylarına deyin o'mir su'redi. Xiywa xanı Seyd Muxammed xanlıqtı tarqatıp, Zarlıq to'reni Xiywada o'ltiredi. Ne degen menen Seyd Muxammed xan qaraqalpaqlarda ma'mleketlik yag'nıy o'zlerin o'zleri basqarıw sistemasın ornatiwg'a ma'jbu'r boladı. 1859-jıldan baslap olar ushın biylerden joqarı turatug'ın bir Ag'abiy, eki Beglerbegi, to'rt Atalıq lawazımları belgilendi. Ag'abiy en' joqrag'ı lawazım bolıp, barlıq qaraqalpaqlardı basqaratug'ın a'mel sanaladı. Endi qaraqalpaqlardıń a'meldarları o'z ma'selelerin o'zleri sheshetug'ın boldı. Bunday xalıqtın' o'zin-o'zi basqarıw ta'rtibi, yag'nıy ma'mleketshiligi 1873-jilg'a deyin, Xiywa xanlig'ın orıs patshalıg'ı jawlap alg'ang'a deyin dawam etedi. Sonın' menen birge qaraqalpaqlardı basqarıw boyınsha engizilgen bul jan'a ta'rtip ha'm bul lawazımlarg'a tek qaraqalpaqlardı qoyıw, olarda ma'mleketshilikti, o'zlerin-o'zleri basqarıwshılıqtı saqlap qalıwg'a xan ma'jbu'r bolg'an.

Qaraqalpaqlardı 1855-1856 ha'm 1858-1859 jıllardag'ı xalıq azatlıq gu'resleri Qaraqalpaqstan xalıqlarının' tariyxında u'lken a'h'miyetke iye. Bular, birinshiden qaraqalpaq, o'zbek, qazaq, tu'rkmén xalıqlarının' doslıg'ının' h'aqıyqıy tuwısqanlıg'ının' tamırları og'ada teren'de jatqanlıg'ının', qıyınshılıq jag'dayda ha'mme waqıt azatlıq ushın birge gu'res ju'rgizetug'ınlıg'ının' guwası bolıp esaplanadı. Ekinshi jag'ınan olar Qaraqalpaqstan jerinde g'a'rezsiz a'dil ko'p milletli ma'mleket ushın gu'reske ha'mme waqıt awızbirshilik penen birge shıg'ıp turg'anların' guwası bolıp esaplanadı. U'shinshi jag'ınan olar qaraqalpaqlardıń ha'mme waqıt ko'p milletli ma'mleket bolg'anlıg'ın ha'm sonday ma'mleket ushın gu'res ju'rgizgenligin bildiredi.

Qaraqalpaqlardıń XIX-a'sirdegi ja'miyetlik du'ziminin' tiykarı XVIII-a'sirge uqsap, feodallıq qatnasıqlardan ibarat boldı. Bul da'wirge kelip qaraqalpaqlardıń ishinen bir jag'ınan iri jer iyeleri, ekinshi jag'ınan tek miynet h'aqısınan ku'n ko'retug'ın jarlılar bo'linip shıqtı.

Qaraqalpaqlardıń turg'an jerinde xanlıqta saqlanıp kelgen jer iyelewshiliktin' u'sh tu'ri boldı. Birinshi ma'mleketlik jerler, ekinshi mu'lklik, u'shinshi waqım jerler.

XIX a'sirdin' ekinshi yarımında qaraqalpaqlarda bas h'a'kimlik a'mel-biy, ju'zbası, murap, qazı, rais bolg'an. Usı barlıq h'a'kimlik a'melge Xiywa xanı ta'repinen qoyılıp barg'an.

Tiykarg'ı h'a'kimlik a'meldin' biri – biy burınları xalıqtın' o'zinin' saylaw jolı menen belgilenetug'ın edi. Xiywa xanların' da'wirinde xan ta'repinen belgilenetug'ın boldı. Biyler o'zinin' qa'wimi yamasa ruwınan xan ushın salıq jıynaw menen adamlardıń arasında payda bolg'an ja'njellerdi sheshiw menen shug'ıllang'an.

Muraplar o'zek japlardag'ı suwdı bo'listiriw menen shug'ıllang'an. Sonın' menen birge qazıw jumısların basqarıp barg'an. Qazı, raislik jumıslarg'a musılman ruwxanıylarının' wa'killeri alıng'an.

Qaraqalpaqlardı bag'ındırg'annan keyin Xiywa xanı olardan salıq talap etip otırdı. Salıq Xiywa xanlig'ında u'sh tu'rli boldı. Birinshi aqshalay salıq, bul jerden ha'm maldan

alındı. Ekinshi zatlay salıq, g'a'lle, mal h'. t.b. menen to'lenedi. U'shinshi jer salıg'ı yag'nıy jerdi isletip alıw.

Qaraqalpaqlar ushın en' awır wazıypalardıń biri xannın' 2 mın' no'kerin bag'ıw ha'm Xiywa armiyasına a'sker jıynap beriwden ibarat boldı. Onın' u'stine xalıq h'a'r jılı qazıw ushın 6 mın' beldar shıg'arıw kerek boldı. Olardıń ha'mmesinin' g'a'rejetleri xalıqtın' esabınan boldı. Usı salıq ha'm wazıypalar menen birge basqada mayda to'lemlerde ko'p boldı.

A'miwda'rya boylarında da qaraqalpaqlar xojalıg'ında diyqanshılıq jetekshi roldi atqardı. Sonday-aq mal sharwashılıg'ı, baliqshılıq, bag'shılıq, an'shılıq, o'nermentshilik penen de shug'ıllang'an.

XIX-a'sirdin' ortasında Xiywa xanlıg'ında sawda qatnasının' rawajlanıwına baylanıslı qaraqalpaqlarda sawdag'a belsene qatnasa basladı. Qon'ırat, Xojeli, Shımbay, Shoraxan sawda jag'ınan u'lken a'h'miyetke iye boldı. Qaraqalpaqstan arqalı Sırda'rya boylarına, batisqa, U'stirtke volga boylarına ka'rwanlar ju'rip turdı.

Bazarlarda h'a'ptesine eki ma'rtebe sawda ju'rgizilip turıldı. Bazardın' xalıq ushın ekonomikalıq jaqtan tısqarı ma'deniy jaqtanda a'h'miyeti u'lken boldı. Sawda islew menen birge adamlar ko'p jan'alıqlardı esitetug'ın edi.

XIX a'sirde xanlıqta tiykarınan qaraqalpaqlar menen qazaqlar, o'zbekler, tu'rkmenler jasap, olardıń o'z-ara qatnası doslıq sıpatta boldı. O'ytkeni olar birinshi gezekte o'z-ara ekonomikalıq sawda jag'ınan tıg'ız baylanıslı edi.

Xiywa xanlıg'ı xalıqlardıń arasında ma'deniy baylanıs boldı. «Qoblan» «Alpamis» «G'orug'lı» «Yusip-Axmed» «G'a'rip ashıq» «Qızjipek» ha'm tag'ı basqa da'stanlar qaraqalpaqlardıń, o'zbeklerdin', qazaqlardıń ha'm tu'rkmenlerdin' aralarında ten'dey taralg'an.

XIX a'sirdin' ekinshi sheregi ko'p sanlı urıs ha'm xiywa xanlıg'ınd ishki ala awızlıqtın' ku'sheyiwı menen sıpatlanadı. Xannın' basıp alıwshılıq atlanısları Xiywanın' miynetkesh xalıqların posıwg'a ha'm bu'lgınshilikke alıp keldi. Bul jag'day 1827-jılı qaraqalpaqlardıń ko'terilis shıg'arıwına alıp keldi. Ko'terilishilerge Aydos basshılıq etedi. Ko'terilis jen'ilis penen tamamlanadı. Biraq 1827-jılǵı ko'terilis tariyxıy a'h'miyetke iye, o'ytkeni sol eziwshilerge qarsı shıg'ıwg'a xalıqtın' udayına tayar ekenligin bildiredi.

XIX a'sirdin' ortasında xanlıqta udayına jawgershilik boldı. Onın' ushın g'a'rejetler qattı ku'sh penen o'ndirip turıldı. 1850-jılı xalıqtın' bu'lgınshiligi shegine jetti.

1851-jılı Xiywa xanlıg'ında asharshılıq ha'm awırıwshılıq baslanıp, bir neshe jil dawam etken. Bunnan tısqarı salıq, u'zliksiz jawgershilik qaraqalpaq xalqın shıdamsız aw'h'alg'a alıp keldi. 1855-jıldın' gu'zinde bul jerde u'lken ko'terilis kelip shıqtı. Ko'terilisti Ernazar Alako'z basqarıp, qaraqalpaqlar o'zlerine xan etip Zarlıq to're degendi saylag'an.

Ernazar Alako'zdin' qaraqalpaqlardıń g'a'rezsiz xanlıg'ın tiklewi o'z ta'repine barlıq ruwları ha'm biylerdi toplawg'a mu'mkinshilik berdi. Qo'terilishilerge tu'rkmenler, qazaqlar qosıladı. Biraq sıylıq beriw ha'm basqa tu'rli jollar menen tu'rkmen aqsaqalların o'zine qaratıp ha'm olardı o'z a'skerlerine qosıp Seydmuxammed 1856-jıldın' fevralının'

aqırında Xojelide qaraqalpaqlardıń tu'rkmen, o'zbek ha'm qazaqlardıń birlesken ku'shine qattı soqqı beredi.

Ko'terilistin' maqseti Xiywa eziwinen qutılıw ha'm feodallıq milliy qaraqalpaq xanlıg'ın du'ziw boldı. Ol ko'terilis Xiywa eziwine qarsı bag'ıshlang'an stixiyalıq xalıq azatlıq h'a'reketi bolıp sıpatlanadı.

Bunday eziwshilik h'a'reketi xannın' qoyg'an adamları ta'repinen dawam etip, h'a'dden tıs salıq, bu'lgınshilik, zorlıq-zombılıq qon'ıratlılardı shıdamaslıq jag'dayg'a alıp keldi. Bul jag'day 1858-jıldın' gu'zinde Qon'ıratqa ko'terilis xannın' qoyg'an h'a'kimi Qutlımurattı o'ltiriw menen baslandı. Qon'ıratlılarga da'ryanın' shep jag'asındag'ı qaraqalpaqlar, qazaqlar, tu'rkmenler qosıldı. Biraq ko'p uzamay Qon'ıratın' ishindegilerde alaawızlıq tuwıp ekige bo'linip, ko'terilistin' jen'iliwine mu'mkinshilik tuwg'ızdı. 1858-1859-jılǵ'ı ko'terilis tez saplastırılǵ'an menen onın' u'lken tariyxıy a'h'miyeti bar. Bul Xiywa xanlıg'ındag'ı xalıqlardıń doslıg'ının' awızbirshiliginin' guwası, o'ytkeni o'zbekler, qaraqalpaqlar, tu'rkmenler, qazaqlar o'zlerinin' aldına xiywa xanlıg'ının' eziwinen qutılıwdı anıq maqset etip qoydı.

4-tema Qaraqalpaqstan koloniyalıq ha'm ken'es h'a'kimiyati da'wirde. JOBASI

1. XIX-a'sirdin' ekinshi yarımın'da Xiywa-Rossiya qatnasıqlarının' keskinlesiwı
2. Patsha Rossiyasının' Xiywanı ha'm qaraqalpaqlar jerin basıp alıwı.
3. Qaraqalpaqstannın' patsha Rossiyasının' koloniyasına aylandırılıwı
4. Qaraqalpaqstan xalıqlarının' koloniyalıq eziwge qarsı gu'resi (1873-91jj).
5. Qaraqalpaqstannan tısqarındag'ı qaraqalpaqlar h'aqqında mag'lawmatlar.

A'DEBİYATLAR

1. Bayniyazov A.O. Noviy vzglyad na izuchenie istorii karakalpakov,projivayushie za predelami Respubliki Karakalpakstan.O'zRİAKB-nin' xabarshısı 1999. 1
2. Bayniyazov A.O. İz istorii Tamdınskogo rayonaO'zRİAKB-nin' xabarshısı 1999. 1
3. Najimov T.O'zbekstandag'ı qaraqalpaqlar h'aqqında. A'miwda'ryanın' jurnalı 1994. 2-4
4. Naimov K.O'zbekstan soramın'dag'ı qaraqalpaqlar jasaytug'ın rayonlardag'ı milliy avtonomiyalıq duzilisler h'aqqındag'ı mag'lawmatlar.Qaraqalpaqstan mug'allimi 1993 2-3
5. To'reev A. XIX a'sirdin' aqırı XX a'sirdin' basında Qaraqalpaq u'lkesinde diyxanlar h'a'reketi N. 1991
- y. Kanaatov T. Taelibay tariyxınan tam-tum sır. N. 1993
7. Payzullaeva Sh. Az emesdur qaraqalpaq ko'p N. 1995
8. Tolstova L.S. Joqarg'ı qaraqalpaqlar N. 1975
9. Qudiyarov A.R. Shimbay paxta tazalaw zavodı tariyxınan N.2001
10. Saribaev K. İstoriya orosheniya Karakalpakstana N. 1995

XIX a'sirdin' 50-60 jıllarında orta Aziyanın' a'h'miyeti rus sanaat tovarların satıw bazarı retinde g'ana emes, al sonday-aq Rossiyanın' jip-gezleme sanaatının' a'h'miyetli shiyki zat bazası retinde de roli arttı.

Sonday-aq tez o'sip baratırğ'an kipitalistlik qatnasıqlar menen krepostnoyshılıqtın' saqlanıp kiyatırğ'an qaldıqları arasındag'ı kesken qarama-qarsılıqlardı jumsartıw ushın patsha xukimeti jan'a jerlerdi basıp alıwğ'a so'zsiz tu'rde h'a'reket etiwı tiyis boldı. Orta Aziyanın' rus patshalıg'ı ta'repinen jawlap alınıwının' baslanıwı Angliyanın' narazılıg'ın keltirip shıg'ardı.

A'llette bunda olardı Orta Aziya xanlıqlarının' ta'g'diri emes, al Orta Aziyanın' bazarınan ayırılıp qalıw tınıshsızlandırıtug'ın edi. Rossiyanın' Buxara a'mirliginin' aymaqların bag'ındırıp alıwı, Xiywa xanı Seydmuxammed Raximdi al Rossiyadan qashıp kelgen qazaq sultanların, Rossiya puxarashılıg'ındag'ı U'stirte, Embada ha'm Sa'rdar'ya liniyasındag'ı jasap atırğ'an qazaqlarğ'a topılıs jasawında paydalandı.

U'zliksiz shabıwillardın' na'tiyjesinde Xiywa xanılıg'ının' Rossiya menen jo'nge salıw maqsetinde Buxara a'miri Kaufmang'a eki taxttı tatıwlastırmaqshı ekenligin aytadı.

Biraq bunnan h'esh qanday na'tiyje shıqpag'annan keyin, a'mirdin' elshisi Buxarag'a qaytıp keldi. Rus h'u'kimeti Xiywanı jawlap alıwg'a tayarlıq ko'riwdi dawam ettirdi ha'm 1871-1872 jılları Xiywag'a alıp keletug'm barlıq jollardı barlap shıg'ıw jumısların pitkerdi.

Rus otryadlarına alg'a ilgertiw qa'wip barlıg'ı sezip, Xiywa xanı patsha h'u'kimeti menen qatnasıqlardı baslawg'a ma'jbur boladı. 1872 jılı ol Rossiyag'a-Kavkaz benen Peterburgqa eki elshiler toparın sho'lkemlestiriledi.

Kavkazg'a baratug'm elshilerdi Xiywanın' bas iyshan muxammed Emin, al Peterburgqa jiberilgen elshilerdi qaraqalpaq Ernazar atalıq basqaradı. Biraq bul eki elshiler toparında usıların' usınısının' xan ta'repinen orınlanbawınan aldına qoyılğ'an wazıypalardı tolıq orınlamay Xiywag'a qaytıadı.

Xiywa xanı 1872 jılı mart ayında Awg'anstan menen Hindstang'a elshiler jiberdi. Bundag'ı maqseti Angliyanın' a'skeriy ha'm diplomatiyalıq ja'rdemine su'yeniw edi. Elshilerdi Kabulg'a Awg'an a'miri Sher a'liy qabil etedi ha'm Xiywa xanın' qollap quwatlaytug'ının bildiredi. 1872 jıl may ayının' aqırında elshi-ler h'indstannın' Peshavar qalasına baradı. Onda olardı vitse-koroldın' Nortburk qabil etedi. Ol Angliya h'u'kimetinin' atınan bosatıp jiberiwdi ha'm Rossiya menen ja'njellesiwge siltaw bolarlıqtay jag'dayg'a jol qoymawdı ma'sla'h'a't etedi.

Usı jılları Xiywag'a Rossiyasının' ta'sirinin' ko'birek tiyip turg'an jeri xanlıqtın' arqa ku'n-shıg'ıs jag'ı yag'nıy Da'wqara aymag'ı edi. Rossiya tuwralı tu'rli ga'p so'zler birinshi gezekte usı jaqtan taralıp turdı.

Orıslarg'a o'tip ketiwshiler de da'slep usı jerge jıynalıp alatug'm edi. Sonlıqtan usı jerdegi burın qurılğ'an qorg'anshag'a qosımsha a'h'u'g' jılı Qarako'lge wa'ysnama qorg'anın saldı.

Orıslarg'a o'tip atırg'anlardı uslap alıw ushın Da'wqara aymag'ına ha'm ju'z a'sker qoydı. Biraq bul h'a'reketler o'z-ara ja'njellerdi toqtata almadı.

Solay etip, Xiywa xanının' Rossiya menen qatnasıqlardı ornatiw ilajları na'tiyje bermedi. Onın' u'stine bul da'wirde xanlıqtın' ishki siyasiy jag'dayı da jaqsı emes edi.

Xiywa xanlığ'ının' qalaları ha'm awıllarındag'ı el Matmurat diywanbası basshılıg'ında xannan Rossiyag'a qarsı sheshiwshi ilajlar ko'riwdi talap etti. Bulardı keneges Ernazar atalıq basshılıg'ında bir topar qaraqalpaqlarda qollap quwatlaytug'm edi.

Olarg'a qarama-qarsı toparlar Rossiya menen qatnastı tez jo'nlep, ekanomikalıq baylanıstı rawajlandırıw ta'repinde edi.

Olar ko'binese jan'a U'rgenchtin' Xang'a, Xojeli, Shımbay ha'm basqa da qalalardag'ı sawdagerler ha'm o'nermentshiler toparları edi.

Xiywa xanlığ'ın jawlap alıwdın' a'skeriy rejeleri patshalıq ta'repinen 1872 jılı dekabrde u'zil-kesil maqullanıp, ol patsha ta'repinen tastıyıqlandı. Patsha h'u'kimeti Xiywanı basıp alıw ushın o'z ku'shlerin 1873 jıl fevralında tayarlay basladı.

Patsha a'skerlerinin' xanlıqqa qarsı atlanısı u'sh ta'repten sho'lkemlestirilip, atlanısqa 13 mın' a'sker jolg'a shıqtı.

Xiywa xanı Seyidmuxammed Raxim 88 dushpang'a soqqı beriw ilajların ko'rdi. Tashkentten charjuy arqalı A'miwda'ryanın' on' ta'repinen Xiywag'a kiyatırg'an Kaufmang'a qarsı general Vershininge soqqı ushın Eltezar inaq tayarlandı.

1873 jılı 18 mayda General Kaufman a'skerleri A'miwda'ryadan o'tip, 23 may ku'ni Xazarasıp qalasın basıp aldı ha'm Xiywag'a qaray ju'rdi, bul waqıtta General Verevkin a'skerleri de Qonırat qalasın basıp alg'an edi. Qonıratag'ı Xabibniyaz biy, Saydbay, Tajimuratbay ha'm basqalardıń rus a'skerlerin toqtatıw ushın h'a'reketleri na'tiyje bermedi. General Verevkin a'skerleri qalanı taladı, son' Xojeli qalasın iyelep, Mang'ıt ta'repke qaray ju'rdi. Basqınshılar mang'ıt ha'm onın' a'tirapındag'ı awıllardı taladı, ol h'aqqında Muxammed Yusup bayanatında Man'g'ıtta qattı urıs boldı. Verevkin buyırǵı menen erler, h'ayallar, g'arrılar ha'm balalar qırıp taslandı. Besiktegi balalar sharqırıp jılaw menen qaldı, qala jer menen jeksen etildi ha'm o'rtep jiberildi, - dep jazadı.

19- may ku'ni patsha a'skerleri Xiywag'a h'u'jim jasaw ushın Xiywa a'tirapındag'ı qolaylı orınlardı iyeledi.

Usıg'an baylanıslı Seydmuxammed Raxim 88 iri a'meldarlar menen oylasıp Eltezer inaqtı Kaufmang'a jiberip, og'an xanlıqtın' ta'slim bolıp, sha'rtname du'ziwge qarar berdi. Biraq Kaufman xannın o'zin keliwin talap etedi, bul waqıtta qalanı korg'aw ushın ku'sh toplaw maqsetinde qaladan shıqqan Seydmuxammed Raxim 88 qalag'a qayıp kire almay, turkmenler arasında qalıp qoyg'an edi. Atajan to're, Matmurat diywanbegi ha'm basqalar Kaufmannan Xiywa qalasın wayranlamawdı soradı. Biraq Xiywanı iyelegen Kaufman a'skerleri, qaladag'ı baylıqlardı talan taraj etti. Xan sarayındag'ı barlıq baylıqların, biybaxa kitaplar, xan g'a'ziynesi, taxtı ha'm taji Peterburgka jiberildi. Kaufman so'ylesiwler ju'rgiziw ushın Seydmuxammed Raxim xandı Xiywag'a a'keliwdi talap etti.

Solay etip, patsha Rossiyası a'skerleri Xiywa xanlǵın jawlap aldı, onın' baslı sebepleri. Xiywa xanının' qurallı ku'shleri san jag'ınan da ha'm ta'jiriybesi jag'ınan da Rossiya a'skerlerine qarag'anda to'men edi. Onın' u'stine xannın' asıg'ın tu'rde jıynag'an otryadlarının' sawash ta'jiriybesi joq edi.

1873 jıldın' 2-iyunda K.P. Kaufmannın' talabı boyınsha Seydmuxammed Raxim shaqırıp alınadı ha'm qaytadan taxtına otırg'ızıladı.

1873 jıldın' y iyuninde general K.P.Kaufman menen Xiywa xanı arasında so'ylesiw bolıp, xanlıqtı basqarıw boyınsha waqıtsha rejege qol qoyıldı Administrativlik ha'm finans jumısların basqarıw du'zildi ken'estin' quramın'a Rossiyanın' u'sh puxarası ha'm u'sh Xiywalı kirdi.

1873-jılı 12-avgustta Xiywa xanı Muxammed Raxim menen patsha xukimeti atnan so'ylesiwler jurgizgen general Kaufman arasında pitimge qol qoyıldı. Ol tariyxta Gendimian pitimi dep ataladı. Bul kelisim Xiywanın' ha'm xanlıqtag'ı barlıq xalıqlardıń g'a'rezsizligin joq etken a'dil emes pitim boldı. Gendimian pitimi qısqasha kirisiwden ha'm 18 punktten ibarat. Pitimnin' birinshi punkti boyınsha Xiywh'a xanlǵı Patsha Rossiyanın' yarım koloniyası boldı, al xan o'zin «İmperatordın' ma'mleket xızmetkerleri» dep moyınlanadı. Sonın' menen birge, xan siyasiy xuqıqlarınan ayırıldı ha'm o'zinshe sırtqı siyasattı ju'rgize almaytug'ın boldı. Pitimnin' ekinshi ha'm u'shinshi punktlari qaraqalpaqlar ushın og'ada awır, qolaysız ha'm qayg'ılı jag'daydı payda etti. Sebebi xanlıq quramın'da bolsa bir tutas jasap atırg'an qaraqalpaqlardıń jerleri ekige bo'lip taslandı. Olar endi Xiywa xanına ha'm patsha Rossiyanın' u'stemligine g'a'rezli bolıp qaldı. Rus h'u'kimeti quramın'a jan'adan 76 mın' kv. km. aymaqtag'ı jerler o'tti. Gendimian sha'rtnamasınan keyin Xorezmshaxlar ma'mleketinin' aymag'ı bir neshe ma'рте qısqardı.

Al, gendimian pitiminin' to'rtinshi punkti on' jag'alıqtag'ı jerlerdin' bir bo'limin Buxarag'a beriwdi de nezerde tutqan edi. Besinshi ha'm oninshi punktler ruslardın' Xiywa xanlıg'ındag'ı sawda, transport ha'm basqada ma'seelerindegi artıqmashlıg'ı tastıyıqlandı. Endi ruslar Xiywada erkin ha'm zakatsız sawda etetug'in boldı.

Pitimnin' altınshı ha'm jetinshi punkti boyınsha Xiywa xanı ruslardın' xanlıqtag'ı qa'legen jerinen pristan, sklad, du'kan ha'm basqa da sawda orınların salıp, iyelewine xuqıqlı edi. Pitimnin' 8,9 ha'm punktleri boyınsha rus sawdagerleri 50 zakattan, Xiywa arqalı tovar alıp o'tkende baj to'lewden ha'm basqada salıqlardan azat etilip, erkin sawda jurgiziw xuqıqına iye boldı, ja'ne de olar xanlıqtag'ı qa'legen qalalarında o'z adamların saqlawg'a xuqıqlı boldı. Sonday-aq ruslardın' jer ha'm suw transportı, xanlıqtı kozg'almaytug'in mu'lk satıp alıw xuqıqı berilip, onnan salıq alıw ma'selesin A'miwda'rya bo'liminin' baslıg'ı sheshetug'in boldı. a'q punktten Xiywa ha'm rus sawdagerleri arasındag'ı o'z ara kelisimge arnaldı. 14 ha'm 15 punktler rus ha'm Xiywa puxaralarının' arzaların qarag'anda ruslardın' artıqmashlıq jag'dayların ko'rsetti. 16 punkt boyınsha xan xukimeti xanlıqqa Rossiyadan h'a'r qıylı sebepleri menen qashıp kelgenlerdi qabıl etiwge minnetli boldı, ja'nede nızamg'a muwapıq jinayatshı bolıp jasırınıp ju'rgen rus puxaraların patsha xukimetine tutıp beriwı kerek edi. 17 punkt xanlıqta qulshılıq ma'ngige saplastırılaturg'ını tastıyıqlanadı. Pitim du'zilgenge shekem xanlıqta ha'm h'a'r qıylı sebepler menen qul dep atalaturg'ın qırıq mın'g'a shamas adamlar bolg'an. Pitimnin' en' son'g'ı 18 punkti Xiywanı basıp alg'andag'ı patsha Rossiyasının' shıg'ının to'lewege arnaldı. Ol 20 million 260 mın' manat edi. ha'm onı 20 jil mu'ddetke to'lep qutılıw belgilendi, son'ınan bul mu'ddet ja'ne on jilg'a sozılıp, 1901 jil noyabrge shekem to'lew mu'ddeti belgilendi.

Solay etip bul a'dalatsız pitim boyınsha bir xalıq qaraqalpaq jeri ekige bo'linedi. Xiywa xanlıg'ı ishki ha'm sırtqı siyasat tarawında g'a'rezsizliginen ayrıldı. Xan Buxara a'mirine qarag'anda da patsha Rossiyasına g'a'rezsizlik boldı. Patsha xu'kimetine buring'ı, xanlıqtag'ı kambag'allardın' menen h'esh qashan qollamadı. Qaytaburing'ıdan da qattıraq ekspluatatsiya ha'm talaw siyasatın jurgizdi.

1873 jilg'ı sha'rtnamag'a sa'ykes A'miwda'ryanın' on' jag'ı, barlıq xalıqları menen qol astına o'tip, bul jerde A'miwda'rya okrugi du'zildi. Ol a'h'wn' jılı A'miwda'rya bo'limine aylandı ha'm 1886 jilg'a shekem tikkeley, al 1886-jıldan keyin Sırda'rya oblasti arqalı Turkstan general gubernatorlıg'ına qaradı.

A'miwda'rya bo'liminin orayı Petro Aleksandrovsk, h'a'zirgi To'rtku'l qalası boldı. Ol qala prints Leytextenbergskiy usınısı boyınsha imperator Petr 1 ha'm Aleksandr 88 lerge estelik ushın Petro-Aleksandrovsk dep ataladı. Kaufmannın' qalanı bul jerden tanlawının' baslı sebebi Xiywag'a jaqın da'rya boyına jaylasıp, Buxaradan Moynaqqa shekemgi Rossiyag'a bag'ındırılğ'an xalıqlardı baqlap turıwg'a qolaylı bolıwı edi.

Okrug administrativ basqarıw ma'selesinde, 54400 kv. shıqırım territoriyası, 67436 adamnan ibarat xalqı menen Shoraxan bolimi ha'm 21500 kv. shaqırım territoriyası, 124876 adamnan ibarat xalqı menen Shımbay bo'limi bolıp ekige ayırıldı. 1874 jılı A'miwda'rya okrugi A'miwda'rya bo'limine, al Shımbay ha'm Shoraxan bo'limleri uchastkag'a aylandırıldı. Basqarıwdın' a'weli jıllar rus administratsiyası u'lkenin' siyasiy ha'm ekonomikalıq jag'dayın teren' u'yrengenge shekem buring'ı basqarıw sistemasına

sud ha'm salıq alıw siyasatına birden o'zgeris kirgiziwdi za'ru'r dep sanamadı. Sonlıqtan ele bul da'wirde ruw basshılarının' roli ku'shli boldı. Rus administratsiyası bulardı o'z maqsetinde paydalanıwg'a tırıstı. Rus xukimdarları jawlap alıng'an u'lkenin' ekonomikalıq mu'mkinshiliklerin u'yreniw ushın Xiywa xanlıg'ının' paytaxtı basıp alg'annan keyin, al qaraqalpaqlar territoriyasın ken' tu'rde izertlewge kiristi.

Usı maqsette 1875-jılı A'miwda'rya bo'limine polkovnik Nosivichtin' basshılıg'ı astında sho'lkemlestiriw komissiyası jiberiledi. Komissiyanın' aldına qoyg'an wazıypası` jerdi suwdı paydalanıwdı ta'rtiplew ha'm salıq alıw sistemasın belgilew ha'm t.b. usındaylar boldı.

1887 jılı qaraqalpaqlardag'ı jer salıg'ı burıng'ı 2 manat 75 tiyinnan 4 manatka jetti. 1875-1876 jılları sho'lkemlestiriw komissiyasının' usınısı ha'm qadag'alawı menen A'miwda'rya bo'limindegi eki uchastka baslıqlarg'a, al bolıslıqlar aqsaqallıqlarg'a bo'lindi.

Bulardıń barlıg'ı Rossiyanın' koloniyalıq siyasatın ju'rgiziwshi chinovnikler bolıp, solarg'a berilgen adamlardan saylandı. Patsha administratsiyası koloniyalıq h'a'kimiyattı ku'sheytıw ha'm bekkemlew ma'qsetinde bolıp aqsaqal ha'm basqada ha'meldarlarg'a aylıq pul beretug'in edi. Solay etip patsha h'u'kimeti da'ryanın' on' jag'alıg'ındag'ı Qaraqalpaqstan jerinde koloniyalıq maqsetke muwapıq basqarıw ta'rtibin ornattı.

Sonlıqtanda sho'lkemlestiriw komissiyasının' 1877-jılǵ'ı jumısının' tiykarında A'miwda'rya bo'limindegi jer du'zilisi h'aqqında ra'smiy reje qabıl etildi. Usı rejege muwapıq barlıq jer ma'mleketke qarashlı dep belgilendi ha'm turaqlı paydalanıw xuqıqı tiykarında diyxanlarg'a bekitilip qoyıldı. Patsha administratsiyası u'lkeni tolıq koloniyalastırıw ha'm xalıq arasında o'z ta'sirin bekkemlew ma'qsetinde shep jag'alıqtıg'ı diniy mekkelerge tiyisli waqım jerlerdi ma'mleketlik menshik dep tanıdı. Salıq tek jeri bar diyxanlardan emes, al jeri joqlardan da alındı. 1874 jılı patsha h'u'kimeti yy0 ural qazaqların a'skeriy xızmetten bas tartqanı ushın A'miwda'rya bo'liminde jer awdardı.

X8X a'sirdin' 80 jıllarınan baslap, Qaraqalpaqstanda paxta egıw tarala basladı. Bunnan sebep Rossiya toqımashılıq sanaatının' Orta Aziya paxtasına bolg'an talabının' o'siwi bolıp esaplanadı. Turkstannın' basqa wa'layatındag'ı sıyaqlı Qaraqalpaqstanda patshashılıqtın' rawajlanıwı suwg'arıp egiletug'in egislik jerlerdin' ulıwma maydanının' o'siwi esabınan emes, al g'a'lle ha'm ot-sho'plik eginlerdin' egislik maydanların qısqartıw esabınan a'melge astı. Burın biyday egilgen jerlerge endi paxta egiletug'in boldı.

Patshashılıqtın' rawajlanıwına o'zinen de burın rus sanaat kapitalı ma'pdar boldı, o'ytkeni bul onın' xalıq aralıq bazarda ba'sekelesiwshilik jag'dayın jen'illetetug'in ha'm u'lken payda alıw mu'mkinshiligin ashıp beretug'in edi.

Sonlıqtanda rus paxta, gezeleme sanaatı iyelerinin' wa'killeri patsha h'u'kimetinen sırt ellerden gezeleme alıp keliw za'ru'rliǵı bolmaytug'in da'rejede, Rossiyada paxta gezelemesin jetistiriw ushın Orta Aziyada ha'm Kavkazda patshashılıq rayonların du'ziwge bag'darlang'an ilajlar ko'riwdi o'tinish etedi. Qaraqalpaqstanda paxta egiletug'in jerler 1898 jılǵ'ı 3000 desyatinadan 1910 jılı u'n'qh' desyatinag'a o'sti. Birinshi jer ju'zlik urıstın' aldında patshashılıq Qaraqalpaqstannın' ekonomikasında ko'rinerlik orındı iyelep basladı. Xojalıqtın' barlıq finanslıq ta'repi tiykarınan usı eginin ken ken engiziliwine tıg'ız baylanıslı boldı. XX a'sirdin' basında tovarlı egin retinde jon'ıshqa tuxımı u'lken

orin iyeleydi. Qaraqalpaq jon'ishqasının' tuxımı xalıq aralıq bazarda da en' jaqsılarının' biri dep esaplandı. Evropa bo'limine ha'm sırt ellerge jo'netetug'ın sawdagerler payda boldı. Olar Qaraqalpaqstannın' ekonomikası esabınan o'z kapitalların ko'beytip otırdı. Qaraqalpaqstanda tovarlar patshashılıq penen jon'ishkashılıqtın' rawajlanıwı sanaat karxanalarının' payda bolıwına alıp keldi. Biraq patshashılıq Qaraqalpaqstanda rus sanaatı o'nimlerin satıw bazarı retinde ha'm kapitalistlerdin' fabrikaları menen zavodlarına shiyki zat jetkerip beriwshi retinde ku'sh penen saqlap turıwg'a h'a'reket etti. Rossiya sawda-sanaat kapitalı bul jerde tek awıl xojalıq shiyki zatın, birinshi gezekte paxtanı da'slepki qayta islewshi qa'rxanalardı g'ana du'zdi. Birinshi paxta tazalaw zavodı 1880 jılı qurılıp, olardıń sanı 1907 jılı 18 ge jetti. Al 1913-1914 jılları A'miwda'rya bo'liminde 24 paxta tazalaw zavodı, Xiywa xanlıg'ının' qaraqalpaqlar u'lkesine qarashlı qıpshaq man'g'it, Xojeli Qon'ırat beklıklarinde 10 ga shamalas paxta zavodları bolg'an. 1878 jil A'miwda'rya bo'liminde birinshi bılğ'arı zavodı, 1887 jılı Shımbayda may zavodı iske tu'sken. Bul karxanalardıń barlıg'ında mayda zavodı iske tu'sken. Bul karxanalardıń barlıg'ında mayda ha'm texnikalıq jaqtan to'men edi.

Solay etip, bul da'wirde Qaraqalpaqstan xalqının' sotsial-ekonomikalıq turmısında a'dewir o'zgerisler orın aldı. XX a'sirdin' basında awıl xojalıg'ı o'nimleri menen sawda jasaw ken' rawajlandı ishki ha'm sırtqı sawda o'sti ha'm sanaat karxanaları rawajlana basladı. Patsha Rossiyasının' koloniyalıq siyasatı na'tiyjesinde xalıqtın' awh'alı to'menledi. Diyxanlardın' ma'jburiy to'leytug'ın salıq ha'm alımları ko'beyip ketti. Milliy koloniyalıq eziwshilik siyasiy ha'm ekonomikalıq xuqıqsızlıq Qaraqalpaqstan miynetkeshlerin gureske alıp keldi. Turkstan general gubernatorı ta'repinen du'zilgen sho'lkemlestiriw komissiyası 1875 jılı A'miwda'rya bo'limindegi xalıqlardıń jerlerine o'lshew ju'rgizdi, u'y-xojalıqlardıń dizimin aldı, jergilikli h'a'kimiyat ha'm t.b. Rus patshalıg'ının' koloniyalıq maqsetin bekkemlew ushın o'tkerilgen bunday ilajlar waqtında diyxanlar arasında narazılıqtı keltirip shıg'ardı. Diyxanlar h'a'reketlerinin' orayları Shaxabbaz - Valiy menen Biybazar bolıslıg'ı boldı.

Bul jerde o'tken a'sirdin 80-90 jıllarında Baba Go'klen otız ulı basqarg'an diyxanlardın' h'a'reketi ken' en jaydı. Bul h'a'reket 1883-1884 jılları payda bolıp, 1887-88 jılları ha'm 1891 jılları ku'sheydi. Baba Go'klennin' otryadı patsha Rossiyası Go'klen basshılıg'ındag'ı otryad miynetkesh diyxanlar massasına zıyan keltirmeydi. Kerisinshe miynetkesh xalıqtın' u'stem toparlardan keyin alıwg'a ja'rdemlesti. Ken' h'a'reketlerden keyin 1894 jılı 21 mayda Baba Go'klen satqınshılar ta'repinen uslandı ha'm sud h'u'kimi menen o'lim jazasına buyırıladı. Baba Go'klen otryadı h'a'reketi qaytarılса da, ol eziwshilerge qarsı diyxan h'a'reketinin' o'siwine ta'sir jasadı. Usınday h'a'reketlerdin' biri 1899 jılı Tallıq volostında bolıp o'tedi. Olar bolıp o'tken sorawlarg'a o'z narazılıqların bildiredi. Bul jerde ta'rtip ornatiw maqsetinde A'miwda'rya bo'limi nachalnigi Galkinnin' o'zi keledi. Ko'terilistin' aktiv qatnasıwsıshı bolg'an 19 adamdı kamaqqa aladı. Ol qamaqxanada 5 ay jatadı. Awıllaslarınin' talapları boyınsha 1899 jılı 25 sentyabrde olar kamawdan bosatılıp awıllarına qaytarıladı. Diyxanlardın' ko'terilisti bastırılса da, Shımbay uchastkasının' pristavı Kornilovta xızmet ornınan bosatıldı. Bul waqıya xalıq awız eki do'retpelerinde tariyxta ha'm a'debiyatta «On tog'ız» atı menen belgili. Patsha

Rossiyasının' koloniyalıq eziwshilik siyosatına qarsı h'a'reketler bunnan keyin de dawam etip otırdı.

XVIII-X8X a'sir dawamın'da qaraqalpaqlardıń tariyxıy ta'g'diri Buxara Qoqand xanlıg'ı menen Orta Aziyanın' ko'plegen jerleri menen, sonday-aq Edil, Jayıq ha'm basqa jerler menen tıg'ız baylanısqa. Tariyxıy derekler usı atı atalg'an jerlerde qaraqalpaqlardıń bo'lek-bo'lek bolıp, basqa qon'sı xalıqlar menen siyasiy, ma'deniy baylanıslarg'a qatnasıqlıg'ı tuwralı mag'lıwmatlar bar. Geypara tariyxıy dereklerden bergen mag'lıwmatları boyınsha qaraqalpaqlardıń Ural da'ryasının' boylarında, Volga da'ryasının' to'mengi ag'ısında, Astraxan guberniyasında jasag'anlıg'ı tuwralı jazba mag'lıwmatlar saqlang'an. Qaraqalpaqlardıń bul aymaqlarda jasaw tariyxı uzaq da'wirlerdi o'z ishine alıp h'a'r qıylı tariyxıy jag'daylarga baylanıslı bolg'an. a'sirese XVIII a'sirdegi jawgershilikler Oraylıq Aziya jerlerine Jugan qarmaqlarının' basıp kiriwi, Buxara ha'm Xiywa xanlıg'ın İran basıp alıwshısı Nadir a'skerlerinin' shabilıwı negizgi sebeplerden bolg'an.

Patsha Rossiyasının' u'stemlik etken da'wirinde koloniallıq eziwshilik h'a'dden tıs ku'sheyip, xalıqlar og'ada awır turmısta jasadı. U'zliksiz ko'beyip barg'an salıqlardan basqa ma'jbu'riy to'lenetug'in h'a'r qıylı to'lemeler ha'm minnetli tu'rde islep beretug'in jumıslar xalıqlardıń turmıs awıh'alın to'menletip jiberdi.

A'sirese, u'lkedegi xalıqlardıń tiykarın quraytug'in diyxanlar en' awır koloniyalıq jag'dayda jasadı. Olar kanal ha'm japlardı qazıwdan baslap, diyxansılıq jumıslarının' barlıg'in derlik o'zlerinin' qol-ku'shleri menen isledi. Bul jumıslar ushın patshashılıq ta'repinen g'a'rejet bo'linbedi. Bunın' u'stine awıl xojalıq jumıslarına tiyisli qurallar diyxan xojalıqlarında jetispeytug'in edi.

Bulardıń barlıg'ı xalıqtın' patsha Rossiyasına narazılıqların payda etti. Olar bir neshe tu'rde boldı' patsha h'a'kimshiligine jeke ha'm ja'ma'a'tlik arza beriw, qarsılıq ko'rsetiw, salıq ha'm alımlardı to'lewden bas tartıw, ja'ne de h'a'r qıylı minnetli islep beriwlerge ha'm jergilikli saylawlardag'ı a'dilsizliklerge qarsı shıg'ıw ha'm qurallı ko'terilis tu'rinde boldı.

A'sirese, Tu'rkstan general-gubernatorı ta'repinen jiberilgen sho'lkemlestiriw komissiyası 1875-1877-jılları Qaraqalpaqstanda koloniyalıq basqarıw, jer ha'm salıq ma'selesin belgilep atırg'an waqıtta da xalıq narazılıg'ı bolıp turdı. Onı usı komissiyanın' baslıg'ı polkovnik Nosovich ha'm Shımbay uchastkasının' pristavı moyınlap, narazılıqlar, a'sirese, da'ryanın' shep ta'repine ko'shiw h'a'diyseleri bar ekenligi h'aqqında bildiriw jazdı. Sol jılları Shımbay uchastkasınan shep jag'ag'a 2 mın'g'a jaqın diyxan ko'shken.

A'miwda'rya bo'liminin' baslıg'ı ko'ship ketkenlerdi ma'jbu'riy tu'rde qaytarıw ushın ilaj ko'rđi. Olarg'a jer berilmeytug'inlig'in dag'azaladı ha'm salıq salıw tapsırıldı, ja'ne de A'miwda'rya bo'liminde jaylawdın' ot-sho'binen paydalang'anı ushın salıq jıynalatug'ını da eskertildi. Patsha h'a'kimshiliginin' bul ta'rtibine diyxanlardın' narazılıg'ı ku'shli boldı.

Solay etip, xalıqtın' patsha h'a'kimshiligine qarsı h'a'reketleri barg'an sayın ku'sheydi. Bunday h'a'reketler barg'an sayın o'sip, patshashılıqtın' koloniallıq u'stemligine qarsı ko'terilis da'rejesine shekem jetti.

XIX a'sir aqırındağ'ı patsha Rossiyasının' koloniyalıq siyosatına qarsı xalıq h'a'reketleri ishinde Shoraxan uchastkasının' Sheyx-abbaz-wa'liy bolıslıg'ınan shıqqan Baba Go'klen Otız ulı basqarg'an diyxanlar ko'terilisi ayrıqsha boldı. Xalıq arasında ol Go'klen batır dep ataldı. Ko'terilis u'zil-kesil 10 jılg'a shamalas (1881-1891 jj) dawam etti. Ol tek Sheyx-abbaz-wa'liy (Shabbaz-wa'liy) ha'm Biybazar bolıslıg'ı emes, al No'kis bolıslıg'ı ha'm basqa da jerlerge taraldı. Baba Go'klen Otız ulı basqarg'an diyxanlar h'a'reketi, a'sirese 1883-1884, 1887-1888 ha'm 1891 - jılları ku'sheydi.

Onın' toparında bulardan basqa Petroaleksandrovska tu'rmesinen ha'm Sibir su'rgininen qashqanlar da bolg'an. Baba Go'klennin' en' belgili jigitleri Sarı Nepesov, Begim İshanbetov ha'm basqalar bolg'an. Geypara mag'lıwmatlarga qarag'anda. Bul ko'teriliske qatnasqanlar tu'rkmnen, o'zbek, qaraqalpaq ha'm qazaqlardan ibarat bolg'an.

Baba Go'klen toparı patsha h'a'kimshiliginin' ha'meldarları menen ma'kemelerine qurallı topılıslar jasag'an.

Patsha h'a'kimshiligi Baba Go'klenge qarsı h'a'reketi ku'sheytti. Baba Go'klen toparları bolatug'in Qara tawda ha'm awıl arasında bir neshe a'skeriy operatsiyalar ju'rgizdi. Tek 1891 - jılı g'ana Baba Go'klen o'z jigitleri menen birge Petroaleksandrovska azaplap o'ltirildi. Bul ko'terilis o'z-o'zinen bolıwına qaramastan xalıqlardıń koloniallıq eziwge qarsı gu'res tariyxında a'h'miyetli orın tutadı.

Patsha h'u'kimetinin' xalıqqa qarsı h'a'r qıylı zorlıq-zombılıqları diyxanlar h'a'reketlerinin' tag'ı da ku'sheyiwine alıp keldi.

Koloniyalıq h'a'kimlerdin' zorlıq zombılıqlarına qarsı xalıq massasının' narazılıg'ı, olardıń en' a'piwayı siyasiy h'u'ıqları ushın gu'resi patshalıqtın' awıllıq h'a'kimliginin'- aqsaqal ha'm bolıslıqlardı saylawda ayrıqsha ko'zge tu'sti. Onın' ayqın mısalı 1891- jılı mart ayının' basındağ'ı Shımbay uchastkasındağ'ı Tallıq bolıslıg'ı xalqının' qozg'alan'ı boldı.

Usı qozg'alıstın' basshıları retinde baslı ayıplı dep esaplang'an 19 adamdı qamaqqa aldı ha'm olar a'skerlerdin' baqlawı astında Petro-Aleksandrovska qamaqxanasına jiberildi. Bul qamaqxanada olar bes aydan aslam waqıt jatadı. Awıllarının' talabı boyınsha olar 1899 - jılı 25-sentyabrde qamawdan bosatılıp, politsiya baqlawı astında awıllarına qaytarıladı. Bul diyxanlardın' qozg'alan'ı bastırılsa da, onın' qatnasıwshıları Shımbay uchastkasının' pristavı Kornilovtı ha'm basqa da jergilikli h'a'kimlerdi xızmet ornınan bosatıwg'a eristi. Bul qozg'alan' xalqımızdın' koloniallıq du'zimge qarsı gu'resinde belgili orın aladı, sonday-aq, tariyx ha'm a'debiyatta "On tog'ız" atı menen belgili.

Patsha Rossiyasının' koloniyalıq siyosatına qarsı gu'res tek diyxanlar ha'm sharwalar emes, al balıqshılar ha'm basqa da ka'sip iyeleri arasında da bolıp turdı, 1897 - jıldın' jazında Ko'kko'l bolıslıg'ının' balıqshıları balıq ka'rxanasının' starshinası Popovqa qatan' qarsılıq ko'rsetip, patshashılıqtın' o'ndiris iyelerinin' balıq tapsırıw ta'rtibin orınlamadı ha'm salıqlardı to'lewden bas tarttı. Koloniallıq siyosatqa qarsı xalıq h'a'reketinin' ku'sheygenin, h'a'tteki A'miwda'rya bo'liminin' baslıg'ı Galkinnin' o'zi de moyınlap` "Qandayda bir qolaylı jag'day kelgen waqıtta bul jerdin' xalıqları h'a'zirgi u'stemlik etip turg'an basqarıw ta'rtibine qarsı h'a'r tu'rli jinayatlar islewi mu'mkin", - dep jazdı.

Solay etip, patsha h'u'kimetinin' koloniyallıq u'stemligine qarsı Qaraqalpaqstan xalıqlarının' narazılıq h'a'reketleri barg'an sayın o'sip bardı, a'sirese XX a'sir baslarında xalıqlardıń milliy azatlıq gu'resinde jan'a basqısh baslandı.

a'sirdin' basında Rossiyanın' barlıq rayonları Turkstan ulkesinde de patshalıqqa qarsı urıs ku'sheyip ketti.

U'lkedegi Tashkent, Samarqandta ha'm basqa qalalarg'a is taslaw h'a'reketinin' o'siwi Qaraqalpaqstanda da sotsiallıq ha'm koloniyalıq eziwge qarsı urıstın' ku'sheyiwine tikkeley ta'sir jasadı. A'miwda'rya flotiliyası ustaxanasının' jumısshıları birinshi bolıp is taslap, 8 saatlıq jumıs ku'nin belgilewdi talap etti.

Jergilikli xalıqlardıń, sonın' ishinde qaraqalpaq diyxanlardın' qozg'alısı ku'sheydi.

1905-jıldın' ba'h'a'rinde xalıq arasında qurıwı minnetli jumıslardı orınlawda bastarıwlar ko'beyip ketti. a'sirese, ishki ha'm sırtqı kanal, japlardı tazalaw jumıslarında islep atırg'an diyxanlardın' narazılıg'ı payda boldı. Kanallardıń kazıw jumısları suwıq ku'nleri ha'm batpaqlı awır jag'daylarda alıp barıladı. Sonlıqtan ko'plegen diyxanlar bul jumıslardan bas tartqan.

Qon'ırat bekliginde 1905 jıldın' fevralında jarlı diyxanlardın' qozg'alanı baslang'an. 1905 jıldın' gu'zinde Petra-Aleksandrovshte Sazanov zavodının' jumısları miynet h'aqıların ko'beytiw h'aqqında zavod iyesi aldına talap qoyadı.

Eki ay dawamın'da pochta telegraf xızmetkerlerinin' is taslawı dawam etip Qaraqalpaqstan ha'm Xorezm aymag'ındag'ı pochta telegraf baylanısı u'zliske tu'sedi.

U'lkedegi miynetkesh xalıqtı ayawsız ekspluatatsiyalag'anlardın' biri da'lda'lshi, alıp-satar sawdagerler bolg'an edi. Olar ta'rezige o'lshegende aldaw ha'm basqada turpayılıg'ı bolg'an. h'a'republikası tu'rli alımlar a'sirese tog'aydan ag'ash shapqanı ushın ja'rimalar 1905-jılǵa qarag'anda 1906-jıl u'sh ese derlik o'sti.

Sotsiallıq ha'm koloniyalıq eziwdin' ku'sheyiwi 1906-jılǵa Shımbaydag'ı qozg'alıstın' tikkeley sebepshisi boldı.

Qaraqalpaqstan miynetkeshlerinin' 1905-1907 jıllarda patshalıqqa qarsı bolıp o'tken qozg'alan'larına barlıq miynet adamları jumısshılar, diyxanlar, balıqshılar, suw jolı transportı jumısshılar A'miwda'rya flotiliyası soldatları ja'ne rus, ukrain, belorus sıyaqlı basqada xalıqlardıń wa'killeri qatnastı.

1909-jılı 5-iyunde Tu'rkstanda ha'm Kavkazda patshalıqtı rawajlandırıw boyınsha jıynalıw bolıp o'tti.

Usıg'an baylanıslı Tu'rkistan u'lkesi xalıqlarının' artqı jerlerin alıw h'aqqında nızam qabıl etiwine baylanıslı, bul u'lkenin' jergilikli xalıqlarının' jerlerin tartıp alıw g'alaba ku'sheyip ketti. Artqı jerlerdi belgilew maqsetinde A'miwda'rya bo'liminen bir neshshe otryadlar jiberildi.

Olar ta'repinen 1912-1913 jıllarda Shımbay ha'm Shoraxan uchastkalarında tekseriw jumısları ju'rgizilip desyatına mug'darina belgilendi. Bul jerler konıslasıw jer korınnın karawın alınıw tiyis boldı. Bul ilajlar koloniyalıq tonawshılıq sıpatına iye bolıp, patsha h'u'kimeti qonıslandıırıw jer qorların ko'p ku'sh talap etetug'in partaw ha'm jerlerdi ozlestiriw esabınan emes, al jergilikli xalıqlar ta'repinen a'lle qashan ozlestirilgen jer uchastkaların alıw esabınan duzildi.

Kolonyalıq eziwshiliktin aqıbeti 1911-1912 jıllarındag'ı ashlıq uaqtında ayırıqsha kozge tusti. bul ayanışlı jıllar Qaraqalpaqstan tariyxında «Aq qıpshaq» ataq alg'an. Sebebi rossiya qalalarına a'kelinip satıl'g'an un ha'm biyday aq qıpshaqlarda a'kelingen.

1910- jılı noyabr ayında Tu'rkstan u'lkesinin tu'rli orınlarında qattı boran bolıp, ol A'miwda'rya bo'liminde qamtıl'g'an edi.

Burın bolıp korilmegen qattı suwıqtan A'miwda'rya suw nezglinen burın qattı. Usının' na'tiyjesinde Charjowdan Petro-Aleksandrovsk Ken'esi jiberilgen en' za'ru'rli ju'kler, sonın' ishinde azıq-awqat zatları jolda bir qıs dawamın'da irkilip, paydalanıwg'a putkilley jaramay qaldı. Usı qısta, derlik barlıq guzlik biydaydı suwıq urıp ketken.

Shoraxan uchastkasında 1700 adam (598 xojalıq), al pu'tkil A'miwda'rya bo'liminde 5 min' u'y apatshılıqqa ushrag'an. Miynetkesh xalıqtın' bunday awır jag'dayın ekspluatatorlar o'z ma'plerine paydalandı.

Da'nge mu'tajlik ko'beyip, ashırıqag'an adamlarg'a ma'mleketlik toparlardın' wa'killeri A'miwda'rya bo'limine da'n alıp kelip, onı qımbat baxa menen satqan.

Rus Aziya banki ta'repinen Orenburgtan 10 vagon un, Ashxabat, marı ha'm Charjowdan 50 vagon biyday satıp aling'an. Ayırım baylar ta'repinen Charjow arqalı 100 min' pud g'a'le jiberilgen. Asharshılıq diyxanlardın' awh'alın og'ada qıyınlastırdı.

A'miwda'ryanın' joqarı jag'ına qarap talap izlep ketiw ko'p boldı. Biraq A'miwda'rya bo'liminde ha'm Xiywa xanlıg'ında ornalasqan sanaat, sawda, transport qa'rxanaları barlıq talapkerlerdi jumıs penen ta'miyin ete almadı.

Usınday awh'allarg'a shıdamag'an xalıqlardın' koloniyalıq eziwshilikke qarsı gu'resi kem-kemnen ku'sheyip bardı. Patsha h'u'kimetinin' qatal ta'rtip ornatiwına qaramastan, tek diyxanlar emes, al saldatlar menen matroslar arasında da narazılıqlar ku'sheydi.

Usı jılları xalıq qozg'alan'ları sheshiwshi tu's alg'anlıqtan, jergilikli h'a'kimler olarg'a qarsı ko'pshilik jag'dayda h'a'tte, a'skerlerdi de paydalang'an. 1918 - jıldın' o'zinde A'miwda'rya bo'limindegi h'a'kimler 852 ret qurallı ja'rdem shaqırıwg'a ma'jbu'r bolg'an.

A'llette, xalıqlardın' koloniyalıq eziwshilikke qarsı azatlıq gu'resinin' rawajlanıwında alding'ı qatardag'ı oy-pikir iyelerinin' u'lesi ayırıqsha boldı. Olar xalıqtı azatlıqqa ruwxlandırdı. Qaraqalpaq xalqının' ullı shayırları Ku'nxoja, a'jiniyaz, Berdaq, O'tesh, Omar, Annaqul, Sıdıq h'.b. o'z shıg'armalarında xalıq ma'pin jırladı ha'm azat el ushın gu'res alıp barıwg'a shaqırdı.

Solay etip, XX a'sirdin' basındag'ı awır miynet, ko'p sanlı salıqlar, tolıq h'u'qıqsızlıq Qaraqalpaqstan xalıqların patshashılıqqa qarsı ashıqtan-ashıq azatlıq h'a'reketlerin ju'rgiziwge iytermeledi. Patshashılıqtın' koloniallıq eziwine qarsı xalıq h'a'reketleri barg'an sayın ku'sheyip bardı. Sonı da aytıw kerek, Rossiyadan A'miwda'ryanın' to'mengi ta'repine revolyutsiyalıq keyiptegi su'rginge jiberilgenlerde boldı, biraq olardın' ideyaları h'a'r qıylı sebeplerge (jergilikli tildi bilmewi ha'm t.b.) baylanıslı ken' xalıq massasına tarala almadı. Azatlıq ha'm g'a'rezsizlik ideyaları xalqımız sanasına tiykarınan jergilikli progressiv oy-pikir iyeleri-jadidler ha'm jas Xiywalılar arqalı engizilip bardı.

Oris patshalıg'ı menen Xiywa xanlıg'ının' tusında miynetkesh xalıq jerden, suwdan kereginşe ten'likte paydalana almadı. Qarızdar ha'm jersiz adamlar ko'beyip, olar ku'nlikshilerge aylandı. Rossiya sanaatında ju'da' zu'ru'r bolg'an paxta egisin ko'beytiw ushın Tu'rkstan, sonın' ishinde Qaraqalpaq u'lkesi xalıqlarının' "artıq" jerlerin alıw h'aqqında nızam qabıl etiliwine baylanıslı bul u'lkenin' jergilikli xalıqlarının' jerlerin tartıp alıw massalıq tu'rinde ku'sheydi.

Bul jılları jergilikli sanaatta islewshilerdin' turmıs jag'dayı da ju'da' to'men edi. Sonday-aq miynetkesh xalıq burıng'ı salıqlarg'a qosımsha, birinshi jer ju'zlik urıs da'wirinde a'skeriy salıq, temeki salıq, urısqa kerekli mu'ta'jler ushın h'a'r qıylı salıqlar to'ledi. 1915 - jıldan baslap azıq-awqat zatlarına bah'a 3-4 ese joqarıladı, al kiyim-kenshek zatlarına bah'a 200-300 ko'terildi, urılar, baspashılar ko'beydi. Bul jag'daylar miynetkesh xalıqtın' a'bden h'a'lsirewine alıp keldi.

Birinshi jer ju'zilik urıs jılları miynetkeshler h'uuıqlarının' ku'ta' shekleniwi narazılıqlardı tag'ı da ku'sheytip jiberdi. Xalıqlardıń o'zlerinin' sotsiallıq-ekonomikalıq ha'm h'uuıq erkinligi ha'm ten'ligi ushın qozg'alan'ları 1917-jılı ashıqtan-ashıq shıg'ıwılarg'a alıp keldi.

Ko'terilisshilerdin' maqseti Xiywa xanı Asfandiyardı taxttan tu'siriw, onın' ornına xalıqtı awır salıqtan, jersizlikten qutqarıp, xalıqtın' ar namısın qorg'aytug'ın xan saylaw edi. Biraq bul maqsetke jetiw ushın olardıń durıs is bag'darı, xalıq h'a'reketin oraylastırıwshı siyasiy sho'lkemi, basshısı bolmadı.

Ko'terilisshiler ha'meldardıń Xiywa xanı, onın' xızmetkerlerinin', yawmıt baspashılarının' puqaralardıń namısına tiyiw h'a'reketlerin sheklewdi talap etti. Xojeli qalası ha'm a'tirapındag'ı qaraqalpaq, o'zbek, qazaq, tu'rkmen xalıqlarının' barlıq qatlamları derlik bul ko'teriliske qatnasqan. Olardıń arasında diyxanlar, sanaatta islewshiler, o'nermentler, ayırım baylar ha'm iyshanlar bolg'an.

1916-jılg'ı xalıq ko'terilisi jen'ilis penen pitip, onın' qatnasıwshılardan biraz adamlar darg'a asılıp, Sibirge jiberilsede, bul ko'terilistin' a'h'miyeti onın' xalıq azatlıg'ı ushın bolg'anlıg'ında, xalıq ar-namısın qorg'ap, turmıs abadanlıg'ı ushın gu'reskenliginde.

Birinshi jer juzlik urıs jılları turmısı tag'ı da awırlastı. A'miwda'rya bo'limindegi paxta tazalawshı karxanalar urıs mu'ta'ji ushın o'nim o'ndiriwge tartıldı.

Zavod iyeleri miynet o'nimligin arttırıw maqsetinde, jumısshılardıń miynetin qadag'alawdı kusheytti. Al, is xaqı burıng'ısha qala berdi. bul jag'day Qaraqalpaqstan xalıqlarının' jasap turg'an ta'rtipke narazılıg'ın ku'sheytti. miynetkeshlerdin' narazılıq ha'm qozg'alan'ları 1916- jılg'a qurallı ko'teriliske o'sip jetisti.

1916 -jılı iyulde Qaraqalpaqstannın' on' jag'alıg'ında milliy-azatlıq h'a'reketi baslandı. Onın' baslı sebebi koloniyalıq da'wirindegi xalıqtın' auır turmısı edi, al 1916- jılı 25 iyundegi patshanın' «basqa xalıqlardıń» er adamların urıs bolıp atırg'an rayonlarda qorg'anıw qurılıslarına sonday-aq ma'mleket ushın za'ru'rli bolg'an basqada jumıslarına jamsaw h'aqqındag'ı parmanı» sıltaw boldı. parmanda basqa xalıqlardıń 19 jastan 43 jasqa shekemgi adamları urıs dawamın'da til jumıslarına tartılatug'inlıg'ı atap ko'rssetildi.

Tu'rkstan u'lkesi wa'layatlarına til jumıslarına shaqırılatus'ınlardın' dizimine muwapıq. A'miwda'rya bo'liminen 5149 adam jiberiliwi tiyis boldı. Olar «mardikar» dep te ataldı.

Til jumısına adam alıwg'a h'a' respublikası bir xojalıq bir adamnan bo'lip shıg'arıwı tiyis dep dag'azaladı.

Usıg'an baylanıslı xalıq arasında tu'sinik jumıslarının ju'rgizilmew, sonday aq tartipsizlik h'a'reketlerdin o'siwi narazılıqlardıń ku'sheyiwine alıp keldi. Bunday h'a'reketler Shoraxan soramın'dag'ı manbulaq, tamdı, Biybazar bolıslıqlarında ken en jaydı. Al 26 iyulde Shımbay qalasın o'zinde baslanıp, og'an mın'lag'an adamlar qatnastı. Ko'terilis barısında uchastka pristavı o'ltirildi.

Shımbay ko'terilisi, Moynaq yarım atawında, Urgede, terbenbeste ha'm basqada rayonlarda ku'shli qozg'alanlardı keltirip shıg'ardı.

Patsha h'a'kimleri qurallı ku'sh qollanıw arqalı g'ana A'miwda'rya bo'limindegi xalıqtın' qarsılıg'ın bastırıwg'a eristi. Ko'teriliske qatnasıwshı 103 adam, sonın' ishinde 18 h'ayal Shımbaydag'ı, son' petro Aleksandrovskiydegi kamakxanag'a kamaldı.

Ko'terilis basshılarının' bir bo'legin a'skeriy tribunaldag'ı asıp o'ltiriw jazasına buyırdı, al qalg'anların h'a'rquylı muddetke qamawg'a, Sibirge surginge xu'kim etti.

Biraq ko'terilistin' jan'adan ko'teriliwinen qorıqqan patsha h'u'kimeti sudtın' qararın o'zgeritiwge ma'jbur boldı, na'tiyjede o'lim jazası 20 jıl surgin menen o'mirlik su'rgin 10 jıllıq su'rgin jazası menen almasırıldı. 12 adam aqlanıp shıqtı. Qaraqalpaqstandag'ı 1916 jılg'a ko'terilis xalıq milliy azatlıq sıpatqa iye boldı. 1916-jılg'ı xalıq qozg'alan'ları jen'iliske ushırag'anı menen Rossiya koloniallıq h'a'kimiyatın oylanıwg'a ma'jbu'r etti. Na'tiyjede pu'tkil Tu'rkstan u'lkesi boyınsha urıs artı jumıslarına adamlardı jiberiw h'aqqındag'ı patsha pa'rmanının' orınlanıw mu'ddetin keyinge qarap sozıw ha'm ma'rdikarg'a alinatug'ınlardıń sanın 250 mın'nan 220 mın' adamg'a shekem qısqartıw h'u'kimet aldına ma'sele etip qoyıldı.

A'miwda'rya bo'limi boyınshada ma'rdikarg'a alinatug'ınlardıń sanı azaydı. Atap aytqanda A'miwda'rya bo'limindegi pu'tkil xalıqtan 3112 adam ma'rdikarg'a jiberildi.

Patsha h'a'kimshiliginin' ko'rgen ilajları xalıqlardıń narazılıqların toqtata almadı. Ko'terilistin' sho'lkemlesken tu'rde bolmag'anlıg'ı, pıtıran'qılıg'ı onın' sa'tsizligine alıp keldi.

Biraq qozg'alan'g'a jergilikli h'ayallardıń belsene qatnasıwı ko'terilistin' o'zine ta'n o'zgesheligi boldı.

Qaraqalpaqstan on' jag'alıq bo'leginde uzaq dawam etken 1916-jılg'ı ko'terilis o'zinin' xarakteri boyınsha milliy-azatlıq h'a'reketi boldı. Ol patsha Rossiyasının' koloniallıq tutımın'an qutılıw, g'a'rezsizlikke erisiw ushın ju'rgizilgen azatlıq gu'resi boldı. Bul h'a'reket patshalıqqa, onın' ju'rgizgen siyasatına, urısqa qarsı qaratıldı. Qozg'alan' pıtıran'qı h'alda bolsa da xalıqtın' shıdamın'ın' tawsılg'anlıg'ın ko'rsetti. Elde payda bolg'an awh'al Rossiya imperializminin' koloniallıq tutımın'a qarsı xalıqtın' milliy azatlıq h'a'reketinin' ja'ne o'ris alatug'ınlıg'ınan, g'a'rezsizlik gu'resi jalınının' tutanatug'ınlıg'ınan derek berip tur.

1926-jılg'ı xalıqtın' putkil awqamlıq esabın alıw materiallarına qarag'anda 1959-jılg'ı xalıqtın' putkil auqamlıq esabın alıwdın' materiallarında Xorezm oazisinen shette jasawshı qaraqalpaqlardıń sanı, oblastları menen rayonlardın' sanı a'dewir qısqarg'an, o'ytkeni olar o'zbek ha'm qazaqlar milletleri birigiw protsessinde qaraqalpaqlardıń ko'plegen az sanı gruppaları o'zlerinin' a'tirapındag'ı o'zbek ha'm qazaqlar menen

ta'biyiy assimilyatsiyalasip ja'ne kosilisip ketken. 1970-jilg'ı xalıqtın' esabın alıw mag'lıwmatı boyınsha awqamda barlıg'ı bolıp 423520 adam qaraqalpaqlar bolg'an. Sonnan RSFSR da 6155 Ukrainada 273, Belorussiyada 152, O'zbekstanda 411878, Qazaqstanda 1387, Gruzıyada 82, Azerbayjanda 102, Litvada 42, Moldoviyada 27, Litvada 7, estoniyada 5 qaraqalpaqlar jasag'an. Sonday aq 1926-jilg'ı esap boyınsha Avganstan aymag'ında 15000 qaraqalpaq jasag'an.

Ha'zirgi O'zbekstan quramın'da, qaraqalpaqlar o'zinin tariyxında Buxara xanlıg'ı menen tıg'ız baylanısta bolg'an. Qaraqalpaqlardıń ko'plegen toparları Buxara xanlıg'ının' aymag'ında jasap, ol jerdegi tariyxıy islerge qatnasqan. Qaraqalpaqlar Buxara a'mirliginin' Zarafshan, Surxanda'rya, Qashqada'rya a'tiraplarında jasag'an. Bul h'aqqında rus etnografi Grebenkinin jazg'an miynetlerinde mag'lıwmatlar bar. Sonday-aq Nurata Mianko'l, Jizzaq dalalarında qaraqalpaq awılları ko'p bolg'an. Nurata aymaqları qaraqalpaqlar tilinde taw eli dep atalg'an. Geypara qaraqalpaqlardıń Shaxrisabz bekliginde jasag'anlıg'ı h'aqqında Aqun mag'lıwmatlar jazıp qaldırg'an.

Qaraqalpaqlardıń tariyxı Qoqand xanlıg'ı menen de tıg'ız baylanısqa. Olardıń urim-putakları h'a'zirgi Fergana oypatında bar. Olar tariyxıy dereklerde qaraqalpaq dalası degen atama menen atalg'an (h'a'zirgi uaqıtta «yaz auan» sho'li dep o'zgertilgen) İлимпaz L.S.Tolstovanın' korsetiwi boyınsha qaraqalpaqlardıń Qoqand ha'm Buxara xanlıg'ına jaylasıw waqtı XVIII a'sirdin' baslarına tuwra keledi.

Qoqan ha'm Buxara xanlıg'ının' quramın'da jasag'an qaraqalpaqlar bul jerdegi xalıqlardıń siyasiy turmısına belsene aralasqan. Olar bul jerde qon'sı xalıqlar menen birge diyxansılıq, sharwashılıq, baliqshılıq ha'm basqa da xojalıq isleri menen shug'ıllang'an. Qaraqalpaqlar Qoqand xanlıg'ında ulken irrigatsiyalıq islerdi qurıwg'a qatnasqan.

Qaraqalpaqlardıń tariyxın u'yreniwge qızıg'ıwshılıq ha'm qaraqalpaqlar jo'ninde materiallar izlew Rossıyanın' Orta Aziyanı basıp alg'annan keyin arttı. Oktyabr awdarıspag'ınan burın, Turkstan general gubernatorlıg'ının' qarawında isleytug'm bir rus ilimpazı qaraqalpaqlardıń ulıwma sanın biliwge qızıg'ıp, ol jo'ninde orta Aziyanın' turli wa'layatlarınin sonday-aq qazaq, tatar ha'm bashkur arasınan materiallar jıynap kaspıy jazıwları degen, bir baspa tabaqqa jeter-jetpesten broshyura jazg'an. Onda Andıjan wa'layatında 30000, Namanganda 15000, Kokandta 10000, Osh walayatında 20000, Ferg'ana da 17000, Tashkent oazisinde 50000 nan aslam, Samarkandta 27000, Buxarada 13000. Xiywa xanlıg'ında 100000 nan aslam. Bul tsifrlar h'a'zirgi qaraqalpaqstan aymag'ın qospag'anda 1920 jilg'ı putkil auqamlıq jan esabın alıw uaqıtında Ferganadan 18520 qaraqalpaq korsetilse, bunnan tısqarı qaraqalpaq dalasında 30000 uyli qaraqalpaq koship jurgen. Fergana qaraqalpaqlarınin' aytıwınsha bul aymaqtıg'ı qaraqalpaqlar a'lle qashan aq millionnan asqan 1926 jilg'a jan esabın alıwda O'zbekstanda 26664 qaraqalpaq esapqa aling'an. Al Qaraqalpaqstannın' tısqarısında song'ı statistikalıq esaplarg'a muwapıq 26000 qaraqalpaqlar jasaydı. 1959 jilg'ı esap boyınsha, Buxara ualayatında 5950, Ferganada 4704, Xorezm ualayatında 523, Turkmenstan ha'm Tashauız ualayatında 2548 qaraqalpaqlar jasag'an. Al 1989-jilg'ı esap boyınsha Andijanda 118. Buxarada 15729, Jizzakta 71, Qashqada'ryag'a 197, Namangang'a 90, Samarqandta 782, Surxanda'ryada 97, Sırda'ryada 89, Tashkent walayatında 941, Fergana da ele Xorezmge 684, Toshkentte 3621 qaraqalpaqlar jasag'an. O'zbekstan Respublikası quramın'da 1925

jıldın' 22- fevralındag'ı Oraylıq sho'lkemlerdin' qararına sa'ykes Nurata uezdindegı qaraqalpaqlar jasaytug'ın soramdı oz aldına rayon, al Kenimexti orayı etip berilegen edi. Keyinshelik bul rayon qazaq-qaraqalpaq avtonomiyalı rayonu bolıp qayta duzilip, tikkeley O'zbekstan Respublikasının' oraylıq sho'lkemine bag'ındardı. Buxara oblastına 1943-jılı 2-avgustta O'zbekstan respublikası Joqarg'ı Soveti Prezidiumın'ın' qararı menen Qaraqalpaqstan respublikasının' Tamdı rayonu qosıp jiberiledi.

Ulıwma alg'anda Qaraqalpaqstannan sırttı jasag'an qaraqalpaqlardıń tariyxı sol jasag'an jerlerinin tariyxı menen tıg'ız baylanısta rawajlanıp, qaraqalpaqlardıń negizgi toparları menen de baylanısıp turg'an. Bul baylanıslar 1917-jılǵı audarıspaq da'wirine shekem dawam etken. Keyin ha'm qıylı jag'daylarg'a baylanıslı toqtap qalg'an. h'a'zirgi g'a'rezsizlikke erisken zamanda bul uzilip qalg'an ma'deniy baylanıslarımız geypara qaraqalpaqlar toparı menen tag'ı da qayta tiklenbekte.

A'miwda'ryadag'ı suw tasqanlarına yamasa suwdın kemtarıslıǵına baylanıslı, qaraqalpaqlar qonıs ma'kanların o'zgerтип otırg'an.

Sonday-aq feodallıq urıslarda qaraqalpaqlardı ko'shpeli turmıs keshiriwge ma'jbu'rlegen. Sonlıqtan qaraqalpaqlar ushın erte waqıtlardan baslap aq kompleksli xojalıq sharwashılıq, diyxansılıq penen balıqshılıqqa ta'n bolıwına baylanıslı, olardıń tiykarg'ı turaq jayı qara u'y bolg'an.

Qaraqalpaqlardıń tiykarg'ı bo'legi awıllarda jasag'an, awıl a'dettegishe bir neshshe onlag'an, ayırım awıllar 200 ha'm onnanda ko'birek u'ylerden quralg'an.

Qara yy menen bir qatarda qaraqalpaqlarda ılaydan salıng'an jaylarda erte zamanlardan baslap aq bolg'an.

Qaraqalpaqlardıń kiyimleri ayrıqsha o'zgeshelikleri menen ayırılıp turadı. Qaraqalpaqlardıń eski kiyimlerinde tek Orta Aziya ha'm

Qazaqstan xanlıqlarının' kiyimleri menen uqsaslıq ko'rinip qoymastan, al Ural ha'm Volga boyı xalıqlarının' bir qanshaların' kiyim-kensheliklerinde uqsaslıq seziledi.

Qaraqalpaqlar Kiyimlerdi u'y o'ndirisinin' o'nimleri` paxta gezlemesinen, kendir jip gezlemesinen tayarlang'an. Olar o'zlerinin' qoldan toqıg'an gezlemelerinen tısqarı o'zbek ha'm ta'jikler ta'repinen toqılg'an, ja'ne Buxara ha'm Xiywadan alıp kelingен jipek ha'm yarım jipek gezlemelerdi de ken' paydalang'an. Sonday aq XIX a'sirdin' ortalarından baslap anglichan, al onnan keyin rus mawıtısı, shıtqarı ha'm basqada fabrika gelemeleri ken' paydalanıladı.

Xalıqtın' ma'deniyatlılıq da'rejesin anıqlawda u'y-u'skene zatları ha'm kazan-tabaq ıdısları a'h'miyetli orın tutadı. XIX a'sirdin' ekinshi yarımı XX a'sirdin' basında qaraqalpaqlarda burınnan paydalanıp baylanıslı bir qansha o'zgerisler kirgen ha'm maqalarıda payda bolg'an.

XIX a'sirdin' ekinshi yarımı XX a'sirdin' basında qaraqalpaqlarda qatınas qurallarınan en' ko'p taralg'an tu'rinin' biri eki degershikli arba boldı. Arablar qosatug'ın ko'liktin tu'rine karay o'giz arba, at arba ha'm eshek arba dep atalg'an. Arbalardıń barlıq tu'ri qurg'aqta paydalang'an, al suw qatnaslarda ju'k tasıwda ha'm balıq alıwda keme ha'm shana u'lken a'h'miyetke iye bolg'an.

XIX a'sirdin' birinshi yarımı ha'm XX a'sirdin' basında bilimlendiriw isi tolıg'ı menen musulman ruwxaniylernin' qolında boldı.

Oqıw orınları mektep ha'm medreseler edi. Mektepler baslawshı bilim berip, olarda quran oqıw menen, din u'rp a'detler u'yretilgen. Medrese pitkergenler orta mag'lıwmatqa iye bolıp, axun degen ataq alg'an.

1873-jılı Xiywa atlanısınan keyin Qaraqalpaqstang'a polkovnik A.V.Kaulbarstın' basshılıg'ında u'lken ekspeditsiya jiberilip, ol A'miwda'ryanın' quyar ayag'ınan ta'biyiy jag'daylarının', onda jasawshı xalıqlardıń xojalıg'ının' ha'm turmıs saltın izertledi. Olardan Kun, Shkapskiy, Abdakushin, Sobolev, Riza-Kuli Mirza h'.t.b. Miynetler u'lken a'h'miyetke iye.

Rus ilimpazları qaraqalpaq awız eki xalıq do'retpelerin u'yreniw isine belgili u'les qostı. 1902-jılı Tashkent qalasında qaraqalpaq ha'm orıs tillerinde «Alpamıs» da'stanı basıp shıg'arıldı.

Qaraqalpaq xalqının' 1917-jılǵ'a revolyutsiyag'a shekemgi ma'deniyatında awız eki xalıq doretpeleri, a'debiyatı ha'm ko'rkem o'neri olar do'retiwshiler ha'm bizin' zamanımızǵ'a shekem jetkeriwshi jıraw, baqsı, qıssa xanlar ayrıqsha orın tutadı. XIX a'sir aqırı XX a'sirdin' basında qaraqalpaq awız eki Sh.Ualiyxanovtın' «qaraqalpaqlar sah'radag'ı birinshi shayırlar ha'm qosıqshılar bolıp esaplanadı» - dep aytqanın' tolıq tastıyıqladı. Ja'ne de ol qaraqalpaqlardı «sah'ra bu'lbu'lleri» dep ataldı.

XIX a'sirdin' 80 jıllarında A'miwda'rya bo'liminin' baslıg'ı K.İ. Rozgonovtın' tapsırıwı boyınsha Jiyemurat jarawdan birinshi ma'rtebe «Alpamıs» da'stanı jazıp alıng'an. Bul da'stanın' birinshi bo'limi E.Divaev ta'repinen qaraqalpaqsha ha'm russha 1901- jılı basılıp shıqqan. Sankt-Peterburg universitetinin' shıg'ıstı izertlew fakultetinin' studenti İ.A.Belyaev 1913-jılı No'kisten Shing'ısxan tuwralı an'ızda, Qıpshaqtan «Koblan» batırdın' poemasını, Shımbaydan «Edige» ha'm «Toqtamıs» tuwralı a'n'gimesin, Qon'ırattan Berdaqın' «Shejiresin» jazıp alg'an.

1917-jılı Rossiyadag'ı fevral burjuaziyalıq-demokratiyalıq revolyutsiya na'tiyjesinde patshalıq du'zim qulatilip, u'lkemizde azatlıq h'a'reketinin' en jayıwına jag'day jasap, bul waqıyalar Qaraqalpaqstan xalıqlarının' siyasiy belsendeligin arttırdı.

Qaraqalpaq jerinde sotsiallıq jag'daylardın' keskinlesiwı olardıń o'z basshılarına bolg'an narazılıqların ku'sheytti. Olar bolıs, aqsaqallardı ornınan bosatıwdı, olardıń ornına basqa adamlardı qoyıwdı talap etti.

Bul da'wirde du'zilgen waqıtsha h'u'kimet wa'killeri xalıqtın' sotsiallıq-ekonomikalıq jag'dayların jaqsılawǵ'a h'esh qanday ilajlar isley almadı. Elde azıq-awqatlıq zatlar jetispedi. Salıq awırmanlıg'ı ku'sheydi. Xiywa xanlıg'ının' aymag'ında ha'm A'miwda'rya bo'liminde adamlar salıqlar to'lewlerden bas tarttı.

1917-jılı gu'z aylarında milliy azatlıq h'a'reketleri tag'ı da ku'sheygen. Waqıtsha h'u'kimet waqili polkovnik Zaytsevtin' basshılıg'ındag'ı a'skerler bul h'a'reketlerdi bastıra almaydı. Onın' ornına tayınlang'an polkovnik Karpinskiyde unamlı na'tiyjelerge erise almaydı. Xalıqtın' turmısı qıyınlasıp, elde asharshılıqlar baslanadı.

Rossiya orayındag'ı Oktyabr awdarıspag'ının' Qaraqalpaqstan xalıqlarına ta'siri bolmadı, sebebi jergilikli h'u'kimet basında burıng'ı kolonizatorlar ha'm patsha xızmetkerleri otırg'an edi. Qalanın' bay ha'm belgili adamlarınan quralg'an Petro-Aleksandrovsk qalalıq h'a'kimiyatı bolsheviklerdin' is h'a'reketin quwatlamadı. Degen

menen waqıtsha h'u'kimettin' bul sho'lkemi 1918-jıldın' aqırına shekem o'z xızmetin atqardı.

1917-jıl 31-sentyabrinen 1918-jıldın' oktyabrine shekem A'miwda'rya bo'liminin' komissarı bolıp V.N.Pamshev islegen waqıtta basqarıw ta'rtibinde tu'pkilikli o'zgerisler bolmadı. 1917-jıldın' martında payda bolg'an Petro-Aleksandrovsk qalasının' soldat deputatları ken'esi o'z h'u'kimligin qaladan tısqarıg'a tarata almadı.

A'miwda'rya bo'liminin' Petro-Aleksandrovsktegi h'a'kimshilik basqarmasınan h'esh qanday qurallı ha'm materiallıq ja'rdem ala almag'anlıqtan abroylı el basshıları Ubaydulla Ba'wetdinov (Xan maqsım), Qutlımurat biy (Bala biy), Temir Ali-xan, İnayat Niyazov ha'm tag'ı basqalar o'zin-o'zi qorg'aw otryadların sho'lkemlestirdi. Xalıq asharshılıq, basqınshılıq ha'm quwdalawshılık apatının' do'niwine baylanıslı o'zlerinin' ruw basshıları aynalasına ja'mlese basladı.

Ken'es h'u'kimeti da'slepki ku'nnen baslap-aq jer-suw ma'seleleri boyınsha dekretler, nızam ha'm qararlar qabil etti. Biraq, bul h'u'jjetlerdin' tiykarg'ı mazmunı ha'm maqseti xalıq baylıg'ı bolg'an jer-suw, tog'ay ha'm basqada ta'biyg'ıy resurslardı bolshevikler basqarg'an Rossiya ma'mleketinin' qolına alıwdan ibarat edi. Usı maqsetin iske asırıw ushın 1918-jıldın' basında-aq bolsheviklik oray Tu'rkstanda, sonın' ishinde Qaraqalpaqstan u'lkesinde jan'adan jer-suw ma'kemelerin du'ziwge kiristi. A'miwda'rya bo'limi atqarıw komiteti qasında arnawlı jer-suw bo'limi du'zildi, al burıng'ı jer-suw komitetleri bolıslıq ken'eslerdin' jer bo'limi bolıp qayta sho'lkemlestirildi. Bul ma'kemeler Qaraqalpaqstanda jer-suwdan paydalanıw ha'm irrigatsiya jumsların «ken'eslestiriw» ushın jer maydanların, diyqanlardın' awıl xojalıq quralları menen ku'sh-ko'liklerin esapqa alıw menen shug'ıllanıwı tiyis boldı.

1918-jıl 25-aprelde A'miwda'rya bo'limi atqarıw komiteti oraydın' 1918-jıl 7'ı «Jerdi sotsializatsiyalaw h'aqqındag'ı nızamı» tiykarındag'ı jobanı tastıyıqladı ha'm arnawlı qarar qabil etti. Onda jer qorının' esabın alıw, jer h'aqqındag'ı eski «qazıxatlardı» biykarlaw, jersiz diyqanlarg'a jer beriw tuwralı arzalardı qaraw, iri jer iyelerinin' mu'lkin konfiskatsiyalaw, To'rtku'l rayonı aymag'ında istemes ko'li qasındag'ı da'slepki awıl xojalıq kommunasın du'ziw ko'rsetildi.

«Jer h'aqqındag'ı» Ken'es h'u'kimetinin' dekretin iske asırıw maqsetinde Qaraqalpaqstanda puqaralardıń jerge menshik h'u'ıqqı biykar etilip, jer ha'm suw ma'mleketlik mu'lk dep ja'riyalandı.

Biraq, ken'es h'a'kimiyatı bul h'u'jjetlerde jer-suw ha'm basqada xalıq baylıqların o'z ıqtıyarına alıp, ken'eslestirmekshi bolsa da, bul jıllarda olar tolıq orınlanbadı. Sonday-aq, 1918-jıl 7'ı Tu'rkstanda suwg'arıw jumslarına Oray ta'repinen ajratılğ'an 50 million qarjı da Qaraqalpaqstanda jumsalmadı. A'sirese, Ken'es h'u'kimetinin' diyqanlarg'a jer beriw h'aqqındag'ı ilajları tek su'ren bolıp kaldı. Irrigatsiya tarawları pu'tkilley isten shıg'ıp, diyqan xojalıqları tolıg'ı menen derlik wayranlang'an edi. A'lbette, bunın' baslı sebebi – Ken'es h'u'kimetinin' siyasatı na'tiyjesinde urıslar payda boldı. Bul jılları A'miwda'rya bo'limi boyınsha egislik jerler eki ese, al Shoraxan uchastkasında u'sh eseden de aslam qısqardı.

A'miwda'rya bo'limindegi bir yarım jıl jan'a h'u'kimettin', qızıl gvardiyashı otryadlarının' h'a'reketleri, naduris milliy siyasatı u'lkemizde milliy azatlıq h'a'rekettin'

en jayıwına alıp keldi. Bolsheviklerge qarsı milliy azatlıq gu'restin' birinshi basqışının' ayırıqsha belgileri minalardan ibarat edi: ja'miyettin' barlıq qatlamlarının' bul gu'reske qatnasıwı, h'a'reketti ruwxanıylardıń basqarıwı, og'an kazaklardıń da belsene qatnasıwı, u'lkede milliy g'a'rezsizlik, erkinlik ha'm azatlıq ideyalarının' saqlanıw qalıwı na'tiyjesinde ju'zege keldi.

Jan'a h'u'kimetke qarsı ko'terilistin' baslanıwına A'miwda'rya deputatlar ken'esinin' Zakaspiy frontındag'ı qızıl a'skerlerdin' Xiywa toparı a'skeriy-operativlik shtabına jollag'an ko'rsetpesi sebep boldı. Ko'rsetpede «U'shinshi Zayır kazak ju'zliginin' burjuaziyalıq elementlerin, kerek bolsa, ju'zliktin' ha'mmesin quralsızlandırıw, onnan keyin burjuaziyalıq elementlerden ja'riyma salıg'ın o'ndirip alıw kerekligi» ta'riyplengen.

1919-jıldın' iyun ayının' aqırında Shımbay uchastkası Zayır posolkasına qızıl a'skerlerdin' Xiywa toparının' shtab baslıg'ı M.R.Vanishkin ha'm tag'ı basqalar quramındag'ı arnawlı a'skeriy komissiya jiberildi. Bul komissiya mashqalanı sheshe almadı, sebebi U'shinshi Zayır kazaklarınin' ju'zligi komissiyag'a boysınbadı. Artilleriya divizionının' komandiri S.Agapovtin' urallı kazak A.Faradievti atıp o'ltiriwi jag'daydı ja'ne de keskinlestirip jiberdi. Eki arada a'skeriy qarama-qarsılıq sha'rayat ju'zege keldi.

200 den aslam urallı kazaklar bala-shag'aların Zayırdı qaldırıw o'zleri Shımbay qalasına ja'mlese basladı. 1919-jıldın' 29-iyulinde A'miwda'rya deputatlar ken'esinin' qararı menen Shımbay qalasına Tu'rkstan oraylıq atqarıw komitetinin' ag'zası, Xiywa h'u'kimeti janındag'ı Rossiyanın' ken' h'uquqlı wa'kili A.N.Xristoforov basshılıg'ındag'ı ayırıqsha komissiya jiberildi. Bul komissiya quramına A'miwda'rya bo'liminin' 17 partiya – sovet ha'm a'skeriy basshıları kirdi. Olar Shımbay uchastkasında ta'rtp ornatiw ha'm u'shinshi Zayır kazaklar ju'zligin quralsızlandırıw maqsetinde tek 14 a'skerden turatug'ın otryad penen shıqqan edi. Komissiya ag'zalarınin' urallı kazaklar atamanı M.Filchev penen so'ylesiwleri belgili bir sheshimge alıp kelmedi. Komissiya Shımbay ken'esi atqarıw komitetin tarqatıp jiberip, ornına Shımbay uchastkası revkomin du'zdi ha'm İ.İ.Brinkman onın' baslıg'ı bolıp tayınlandı.

Shımbay uchastkasındag'ı siyasiy-a'skeriy ku'shlerdin' jag'dayın tu'singen komissiya 10-avgustta Petro-Aleksandrovshten ja'rdem sorag'an. Ol jerden Shımbayg'a qurallang'an N.M.Sladkov, Zamislyayev basshılıg'ındag'ı 80 a'skerden ibarat otryad jiberilgen. Olar 20 arbada snaryad, patron, azıq-awqat alıp shıqtı. Otryad 14-avgust ku'ni basında İnat bolıs bolg'an ko'terilishiler ta'repinen Tazqarada quralsızlandırıldı. Sol ku'ni Shımbayda bas ko'tergen ko'terilishiler komissiya ag'zaların qamaqqa aldı. Bul waqıtta o'zin-o'zi qorg'aw otryadları 2000 nan aslam adamnan turatug'ın edi. Bir neshe ku'nnen son' No'kis qamalı alındı. Moynaq atawı deputatlar ken'esinin' ag'zaları Moynaqtı taslap, ashıq ten'izge shıg'ıp ketiwge ma'jbu'r boldı.

Solay etip, 1919-jıldın' 17-avgustına kelip Shımbay uchastkası, Moynaq balıq awlaw rayonu aymaqları ko'terilishiler qolına o'tip, A'miwda'rya bo'liminin' arqa rayonlarında xalıq h'u'kimeti ornadı.

1919-jılı du'zilgen xalıq h'u'kimetine abıroylı qaraqalpaqlar Ubaydulla Ba'wetdinov (Xan maqsım), İbrayim A'dilov, İnat Niyazov, Seytnazar Pirnazarov, Qutlımurat (Bala-biy), urallı kazaklar Shishenkov, Salnikov, Gutarev, Bojedomov, Shevelev ha'm tag'ı basqalar kirdi.

Ko'terilis basshıları Rossiyanın' Oraylıq h'u'kimeti menen kelisimge keliw mu'mkin ekenligin bildirdi.

Tek 1920-jıldın' 18-fevralında g'ana Tu'rkkomissiyası wa'kili G.B.Skalov penen Qaraqalpaqstandag'ı xalıq-azatlıq gu'resinin' basshıları arasında pitimge qol qoyıldı. Shımbay uchastkasında waqıtsha revkom du'zildi. Bolıslıqlarda 5 adamnan ibarat puqaralardıń komitetleri saylandı. Kazaklardın' u'rp-a'detlerin, sotsiallıq-ma'deniy, turmıs jag'dayların ha'm o'zgesheliklerin esapqa alıp, o'zin-o'zi basqarıw ruxsat etildi.

Zayır kazak ju'zligi endigiden bılay tek A'miwda'rya jag'alıg'ın qorg'aw ushin paydalanatug'ın boldı. Pitimge Tu'rkkomissiya wa'kili G.B.Skalov, Shımbay uchastkası qaraqalpaqlarının' wa'killeri Begli axun Muxammedov, Xasan molla Osaliev, kazaklardan V.Egorov, Konev, K.Gushin, Shaposhnikovler qol qoydı.

A'miwda'rya bo'liminin' revkomı qayta qurıldı – N.P.Soldatov (baslıq), M.Baljanov (orınbasar), Sh.Xasanov, G.Skalov, A.Makaev, İ.Mitin (ag'zaları) quramında qayta du'zildi. Birinshi ma'rtebe komissiya orınbasarı ha'm ag'zaları bolıp qaraqalpaqlardıń, qazaqlardıń, o'zbeklerdin', urallı kazaklardın' wa'killeri saylandı. Jergilikli xalıqlardıń ma'mleketlik sho'lkemlerde qatnasıwı 1919-jıldag'ı ko'terilis jen'isleri dep qaralıwı mu'mkin. A'miwda'rya bo'liminde ken'eslerdin' qayta saylawların o'tkiziwge tayınlandı.

Usıg'an qaramastan bolshevikler komissiyaları o'z wa'delerin tez arada umıtı. 1921-jılı fevralda Shımbay uchastkasındag'ı ko'terilishilerdin' 24 belsene qatnasıwshıları qamalıp, su'rgin etildi. Qaraqum iyshan qusag'an belgili tulg'alar ken'esler saylawlarına qatnasıw h'uuquqınan ayrıldı, Xan maqsım bolsa Sibirge su'rgin etildi. 75 iri jer iyelerinen ha'm sawdagerlerden 10 mln manatqa jaqın ja'riyma o'ndirildi.

Oktyabr awdarıspag'ın Qaraqalpaqstanda iske asırıw ha'm onın' jetiskenliklerin qorg'aw u'lkemizdin' xalqın ko'plegen apatlarg'a alıp keldi: eger awdarıspaqqa shekem u'lkede 232766 adam jasag'an bolsa, 1920-jılı 161344 adam qaldı. Usı qıyınshılıq jıllarda 30,7 protsent xalıq joq bolıp ketti. Awdarıspaq penen «puqaralar urısının'» bah'ası, usınday boldı.

1920-jılı oktyabrde Tu'rkstan oraylıq atqarıw komiteti A'miwda'rya bo'limin o'z shegarasında A'miwda'rya wa'layatına aylandırdı ha'm wa'layatlarg'a barlıq h'uuqıqlardı berdi. Wa'layat revkomı Tu'rkstan oraylıq atqarıw komiteti ta'repinen belgilenetug'ın boldı.

A'miwda'rya bo'limindegi «a'skeriy kommunizm» siyasatı ulıwma egislik maydannın' 1917-jıldag'ı 57960 desyatinadan 1920-jılı 47000 desyatinaga kemeyiwine alıp keldi. Paxta o'niminin' mug'darı 1917-jılǵı 433000 pudtan 1921-jılı 88000 pudqa azaydı. G'a'lle egislerinin' o'nimleri 1917-jıl menen salıstırg'anda u'sh ese, ot jemlik daqılları u'sh yarım esege kemeydi. Oblastta egislik jer maydanının' 75 protsenti shıg'ırlar menen suwg'arılatug'ın edi, al 1921-jılı 265000 shıg'ırdan tek g'ana 9545 g'ana islep turdı.

1921-jıldan baslap ken'es h'u'kimeti «a'skeriy kommunizm» siyasatı ornına «jan'a ekonomikalıq siyasat» ju'rgize basladı. Bul boyınsha awıl xojalıg'ında ha'm xalıq xojalıg'ının' basqa da tarawlarında jeke menshiklik ha'm jeke sawda qatnasıqlarının' rawajlanıwına ruxsat etilgen o'zgesheligine iye «a'skeriy kommunizm» siyasatının' ornına jan'a ekonomikalıq siyasat engizilgen edi. Qaraqalpaqstandag'ı ken'es h'u'kimetinin' usı

jillardag'ı jer-suw reforması boyınsha ilajları Tu'rkstannın' basqa bir qatar oblastlarına qarag'anda a'dewir son'ıraq o'tkerildi. Degen menen awıllardı ken'eslestiriw maqsetinde h'a'r tu'rli «awqamlar», «joldaslıqlar» du'zile basladı. Olardan Qaraqalpaqstanda ko'birek taralg'an «Qosshılar awqamı» boldı. Ol 1921-jılı sho'lkemlestirilip, onın' quramına 5 mın' jersiz ha'm az jerli diyqan xojlıqların ja'mledi. Ja'ne de usı jılları awılda «TOZ», «Artel», «Meliorativlik joldaslıq», «Kommuna» qusag'an xojalıq sho'lkemleri du'zildi. Biraq, bul xojalıq sho'lkemlerinin' h'esh qaysısı da awıl xojalıg'ın qayta tiklew wazıypasın sheshe almadı ha'm Qaraqalpaqstanda awıl xojalıg'ı o'nimlerinin' o'siw pa'ti Oktyabr awdarıspag'ınan buring'ı da'rejesine jete almadı.

Sonın' menen birge xojalıq jumısların ju'rgiziw ha'm sho'lkemlestiriwde ko'p unamsız h'areketlerde bolıp turar edi. Ma'mleket ta'repinen awıl xojalıq jumısları ushın bo'lip shıg'arılǵ'an ku'sh-ko'likler, qural-jaraq ha'm tuqım da'nler ko'bisinshe basqa maqsetlerge jumsalar edi. Sonday-aq irrigatsiya jumısları ushın ajratılǵ'an ma'mleketlik qa'rejetleri de tikkeley qazıwshılar ushın emes, al qazıwdı sho'lkemlestiriwshiler ha'm qural saymanlar ushın jumsalar edi.

Bul jılları Xorezm ken'es respublikası quramındag'ı shep jag'a Qaraqalpaqstan jerinde de jer-suw ma'selesinin' jag'dayı awır boldı. Suw shıqpag'anlıqtan jerler ko'binese shıg'ır menen suwg'arılaturǵ'ın edi. Diyqanlar a'sirese 1922-jılı Qon'irat ha'm Xojeli aymaqlarında A'miwda'rya suw basqının toqtatıw ushın og'ada ko'p qashı shabıw jumısların orınladı.

Qaraqalpaqstanda suw xojalıg'ındag'ı geypara o'zgerislerge qaramastan irrigatsiya ha'm jer-suwdan paydalanıwdın' jag'dayı ju'da to'men edi. Qaraqalpaqstanda suw xojalıg'ı qa'nigelerin tayarlaytugın birde-bir oqıw ornı yamasa kurslar bolmadı. Qazıw jumıslarında diyqanlar qa'rejeti ha'm ku'shinen paydalanıp, jer ha'm suw ma'selesine Ken'es h'u'kimdarlıg'ı kem-kemnen ku'sheyip, xalqımızdın' a'sirlik jer-suw qatnasları buzıla basladı.

Solay etip, 1917-1924-jillardag'ı Qaraqalpaqstandag'ı bolsheviklerdin' «milliy siyasatı»nın' altı jıllıq na'tiyjeleri usınday boldı. Bolshevikler ta'repinen ju'rgizilgen milliy siyasatı qaraqalpaq xalqının' a'rman-oylarına say emes bolıp shıqtı. Milliy g'a'rezsizlik ushın gu'res jalg'asa berdi.

Sovet vlastının' ornawının' birinshi ku'ninen baslap bo'limdegi h'u'kimet basına rus ha'm basqa evropalılardıń wa'killeri otırıp aldı. Olar 1917-1924-jıllar dawamında qaraqalpaq xalqının' milliy ma'mleketligin tiklew tuwralı h'esh qanday ma'sele qozg'amadı. 1920-jılı A'miwda'rya bo'limi oblastqa (wa'layatqa) aylandırıldı. Bul jag'ınan onın' Avtonomiyag'a aylanıwına sonın' menen ma'mleketshiliktin' tikleniwine tiykar bolıwı mu'mkin edi. Biraq ol basshılar bul mu'mkinshilikten paydalanıw tuwralı da oylamadı. Wa'layattı ha'm onın' eki uezdin buring'ısha Rossiyadan kelgen adamlar basqarıwın dawam etti.

Onın' u'stine Sovetler ornatqan ta'rtip jergilikli xalıqlardıń u'rp-a'detlerin esapqa almadı. Sonlıqtan jergilikli xalıq birinshi jıllardan-aq Sovet h'u'kimetine qarsı h'a'reket jasawg'a ma'jbu'r boldı. 1919-jılı Shımbay uezdinde Sovet h'u'kimetine qarsı u'lken ko'terilis kelip shıqtı. Ko'teriliske Shımbay uezdinin' barlıq 12 volostının' wa'killeri

qatnasadı. Ko'terilistin' tiykarg'ı maqseti ma'mleketlikti tiklew ha'm h'u'kimetti jergilikli xalıqlardıń wa'killerinin' qolına berip, a'dillikti ornatawıdan ibarat edi. Biraq ko'terilis sol jılı qızıl a'skerler ta'repinen ayawsız bastırıldı, og'an qatnasqanlardıń bir qatarları atıw jazasına buyırıldı, ko'pshiligi qamalıp ketti. Sonda da bul jazalawlar xalıq h'a'reketlerin toqtata almadı.

Orta Aziyada jasaytug'ın o'zbek, tu'rkmen, ta'jik, qırq'ız, qazaq xalıqlarının' o'zlerinin' milliy ma'mleketlerin tiklew ushın bolg'an 1924-jilg'ı «Milliy shegaralanıw» dep atalg'an h'a'reketleri ha'm olardıń maqsetlerine erisiwi qaraqalpaq xalqın da o'z a'rmanların iske asırıw ushın ruwxlandırıp jiberdi.

Bir neshe jıllardan berli o'z milliy g'a'rezsizligi, ma'mleketshiligi ushın gu'resip kiyatırg'an qaraqalpaq xalqının' arızıw-a'rmanların iske asırıw ushın onıń en' a'diwlı ulları—Allayar Dosnazarov, A'biw Qudabaev, O'teniyaz Bekimbetov, Oraz Ermanov, İbrayım Bekimbetov, Ka'rimberdi Sadullaev, Qasım A'wezov ha'm basqalar u'lken xızmet etti. Biraq A'miwda'rya wa'layatının' basshıları tiykarınan orıslardan ibarat bolg'anlıqtan, bul wa'layatın' tiykarında qaraqalpaq ma'mleketshiligin tiklew qıyın boldı.

Sonlıqtan qaraqalpaq ma'mleketshiligin da'ryanın' shep jag'ındag'ı qaraqalpaq jerinde, yag'mıy Xorezm Xalıq Respublikası quramında du'ziwge tuwra keldi.

XXSR oraylıq atqarıw komitetinin' ekinshi sessiyası 1924-jıl aprel ayında milliy ma'sele boyınsha arnawlı qarar qabil etip, o'z quramında Qazaq-Qaraqalpaq avtonomiyalı wa'layatın du'ziwge uyg'ardı.

Tez arada wa'layat revkomı tastıyıqlandı. 1924-jıl may ayında Xorezm Respublikası oraylıq atqarıw komitetinin' IV sessiyası paytaxtı Xojeli qalası bolg'an Qazaq-Qaraqalpaq avtonomiyalı wa'layatın du'ziw h'aqqında qarar qabil etti. Onıń quramında to'rt bolıslıq – Xojeli, Go'nebazar, Jan'aqala ha'm Qon'ırat bolıslıqları ja'ne eki qala – Xojeli, Qon'ırat kirdi. Olar o'z ishine 90 aqsqaqallar ken'eslerin qamtıdı. Qazaq-Qaraqalpaq avtonomiyalı walaıatında 43778 qaraqalpaq jasadı.

Haqıyqatında da Allayar Dosnazarov, İbrayım Bekimbetov, O'teniyaz Bekimbetov qusag'an azamatlardıń og'ada u'lken ku'sh salıwların' na'tiyjesinde bolsheviklik oray A'miwda'rya bo'liminde qaraqalpaqlardıń ma'mleketshiligin tiklew ma'selesine dıqqat awdarıwg'a ma'jbu'r boldı.

Na'tiyjede 1924-jıl 14-oktyabrde SSSR oraylıq atqarıw komiteti Rossiya Federatsiyası quramındag'ı Qazaqstan avtonomiyalı respublikasına kiretug'ın Qaraqalpaqstan avtonomiyalı wa'layatının' du'ziliwi h'aqqında qarardı tastıyıqladı.

1925-jıldın' 12-19-fevralında To'rtkul qalasında bolıp o'tken Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı wa'layatının' birinshi sho'lkemlestiriw sezdi ha'mmege «Qarakalpaqstan avtonomiyalı wa'layatının' du'ziliwi h'aqqında deklaratsiya» ja'riyalap, Avtonomiyalı wa'layat tu'rinde milliy ma'mleketshiliginin' tiklengenligin ha'm onıń Qazaqstan ASSRına kirgenligin nızamlı tu'rde tastıyıqladı.

Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblastının' rejesi-h'uqıq statusı 1926-jıldın' 12-noyabrde Qazaqstan ASSR Oraylıq atqarıw komitetinin' prezidiumı ta'repinen bekitildi. Usı rejege tiykarlanıp is alıp barıldı. Bul rejede qaraqalpaq tili birinshi ma'rtebe ma'mleketlik til dep ja'riyalandı.

Qaraqalpaq xalqının' milliy ma'mleketligi 160 mın' kv. km aymaqtı alıp, ol 4 h'a'kimshilik okrugke bo'lindi: To'rtkul, Shimbay, Xojeli ha'm Qon'irat. Wa'layat ko'p milletlerden turatug'ın edi, olardan 38,1 protsenti-qaraqalpaqlar, 28,5 protsenti-qazaqlar, 27,6 protsenti-o'zbekler, 3,2 protsenti-tu'rkmeler. 2,7 protsenti-basqa milletlerden ibarat edi.

1930-jılı 20-iyulde Qaraqalpaqstan tikkeley Rossiya Federatsiyasının' quramına o'tti. Bul onın' Avtonomiyalı wa'layattan avtonomiyalı respublikag'a aylanıwın tezletti.

Qaraqalpaqstannın' Rossiya Federatsiyası quramına kirgen da'slepki jılında Qaraqalpaqstan h'u'kimeti ta'repinen 1931-jılı 1-avgussta Rossiya Federatsiyası aldında «Oblastın' xojalıq ha'm ma'deniy qurılısı h'aqqında» ma'sele qoyıldı. Onın' bayanatı tiykarında Rossiya Federatsiyası 42 ba'ntten ibarat qarar qabil etti.

Bul qarar Qaraqalpaqstannın' ekonomikasın ha'm ma'deniyatın ko'teriw boyınsha birinshi gezektegi ma'selelerdi o'z ishine alıp, Qaraqalpaqstang'a turmıs talabına qarap, kerekli qa'nigeliklerdegi xızmetkerlerdi jiberiwdi tapsırdı.

Bulardan basqa da avtonomiyalı wa'layattın' byudjetlik h'uqıqların ken'eytiw mseleleri, awıl xojalıq jerlerin tekserip-izertlep shıg'ıw, qazılma baylıqların izertlew, Qaraqalpaqstannın' jan'a paytaxtın qurıw ma'seleleri de sheshile basladı.

Bul qarardı orınlaw boyınsha a'meliy isler orınlana basladı. Paxta tazalaw zavodları, jon'ishqa tazalaw zavodı qurıldı, al 1934-jılı birinshi joqarı oqıw ornı – pedagogikalıq institut ashıldı. Moynaq rayonında balıq konserva kombinatının' qurılısı baslandı. Sonday-aq, jergilikli sanaat ka'rxanaları iske tu'se basladı.

1932-jılı 20-martta Qaraqalpaqstan avtonomiyalı wa'layatı Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı Sovet Sotsialistik Respublikası etip qayta du'zilsin degen qarar qabil etilip, 1932-jılı 25-mayda To'rtku'l qalasında QQASSR Ken'eslerinin' 8-sho'lkemlestiriwshi sezdi ashıldı. Sezde Atqarıw komitetinin' birinshi baslıg'ı bolıp K.Nurmuxammedov, QQASSR XKK baslıg'ı bolıp Qasım A'wezov tayınladı. 1946-jıldan baslap Xalıq Komissarları Komissariatı-Ministrler Soveti, Komissariatlar-Ministrlikler dep ataldı.

Qaraqalpaqstannın' avtonomiyalı wa'layattan avtonomiyalı respublikag'a o'zgeriliwi, respublika h'a'kimiyat uyımlarının' siyasiy h'uqıqlarının' ken'eyiwinen, yag'niy ol aymaqlıq u'stemlik penen sheklengen h'a'kimiyat; endi avtonomiyalı respublikag'a ta'n o'zinin' konstitutsiyasın qabil etiw, o'zinin' nızam shıg'arıw, atqarıw uyımlarına ha'm tag'ı basqa h'uqıqlarg'a iye bolıwınan ibarat boldı.

Milliy ma'mleketlik shegaralanıwdan son' Qaraqalpaqstanda da bolsheviklik agrar siyasatı na'tiyjesinde sawdada, awıl xojalıg'ında bazar ekonomikası mexanizmi a'dewir u'ziliske ushirap, da'stu'rlik jer-suw qatnasları buzıla basladı. Bul o'z gezeginde diyqanlar awıl awırlastırdı. Paxtashılıqtı rawajlandırıw maqsetinde 1924-1925-jılları Qaraqalpaqstanda irrigatsiya tarawların qayta qurıw ushın joybarlaw, baqlaw ha'm izertlew jumısları baslandı. P.P. İlenko-Petrovskiy ha'm N.T. Borodinskiy basshılıg'ındag'ı Go'neda'rya baqlaw toparı Shimbay, Xojeli, Qon'irat suw okruglerinde jumıs basladı. 1926-jılıg'ı Go'neda'rya baqlaw toparı jumısınin' juwmag'ı boyınsha sag'asın Taqiyatastan alatug'ın 21 shaqırımılıq Qızketken kanalının' qurılısı jobalastırıldı. Solay etip, usı jılı oktyabrde 10 mın'nan aslam diyqanlar Qızketken kanalının kazıwına

toplandı. Biraq Qızketken kanalının' joybarı tolıq pitpewine baylanıslı kanaldı kazıw jumısları 30-jılları da dawam etti.

1927-jıldan baslap Qaraqalpaqstanda jerlerdin' esabın alıw jumısları baslandı. Jerlerdin' esabın alıw ha'm basqa da jer-suw jumısları 1928-jıl'ı Qaraqalpaqstandı rayonlastırıw menen tikkeley baylanıslı alıp barıldı. Rayonlastırıw na'tiyjesinde du'zilgen 11 rayonnın' u'shewinen basqasının' barlıg'ı derlik paxtashılıq penen shug'ıllanıwg'a beyimlestirdi.

Ken'es h'u'kimetinin' jerlerdin' esabın alıw jumısının' baslı maqseti qurg'ın xojalıqlarg'a qarsı qaratıl'g'an bolıp, tiykarınan jerge jeke menshiklikti joq etiwden ibarat edi.

1920-jıllardın' aqırında bolsheviklerdin' agrar siyasatının' tolıq ma'nidegi dag'darısı ku'sheydi. Elde g'a'lle jetispedi. Sharwashılıq o'nimleri azaydı. Paxtashılıqtı qayta tiklew siyasatı da aytarlıqtay na'tiyje bermedi. Elde qımbatshılıq ha'm asharsılıq dawam etti.

Qaraqalpaqstandag'ı 1928-jılı du'zilgen en' da'slepki u'sh kolxoz qurg'ın diyqan xojalıqların joq etiw ha'm diyqanlardı zorlaw jolı menen du'zildi. Usınday zorlaw jolı menen du'zilgen kolxozlar sanı 1929-jılı 33 ke jetti. Jergilikli ken'es h'a'kimshiligi diyqanlardın' jeri menen ku'sh-ko'liklerin kolxozg'a tartıp ala basladı. Diyqanlar bunday siyasatqa h'a'r qıylı tu'rde qarsılıq ko'rsetti – awıl xojalıq quralların ha'm ku'sh-ko'ligin jasırdı, h'a'tte qurallı ko'teriliske de bas ko'terip shıqtı.

Diyqanlar pu'tkil awıl menen birge zorlap kolxozg'a kirgizildi. Bul «kolxoz h'a'reketi» dep ataladı, og'an qarsı bolg'anlar qatan' jazalandı, h'a'tte, barlıq puqaralıq h'uquqınan ayırıldı. Kolxoz h'a'reketi son'g'ı jıllarıda dawam etti ha'm diyqanlardın' da'stu'riy jer-suw qatnasları birotala buzılıp, endi diyqan «kolxozshı» dep ataldı. Biraq diyqanlardın' kolxoz qurılısınan narazılıg'ı dawam ete berdi.

Kolxozlastırıwda ken'es h'u'kimetinin' agrar siyasatının' barlıq sa'tsizlikleri orın aldı. Diyqanlar kolxozda tiykarınan derlik mut jumısshı ku'shi esabında paydalanılatug'ın edi. Olardın' basqa jaqqa ketiwine tıyım salıng'an bolıp, h'a'tteki, pasportıda joq edi. Usıg'an qaramastan h'a'r qıylı unamsız jag'daylarg'a baylanıslı kolxozdan qashıp, basqa jaqqa ketiwi jiyi-jiyi ushırasıp turdı. Solay etip, ulıwma alg'anda Qaraqalpaqstan jag'dyında ken'eslik kolxoz du'zimi awıldag'ı ken'eslik xojalıq usılının' sa'tsizligin ko'rsetti. Sonlıqtan da ko'pshilik kolxozlar og'ada ko'p qarızdar bolıp qaldı.

Kolxozlastırıw da'wirinde, a'sirese irrigatsiya jumıslarında kolxozshı diyqanlardan mut jumısshı ku'shi etip paydalanıw a'dewir arttı. Usı jılları Qızketken, Xanjap, Shoraxan kanallarının' qurılısı tiykarınan kolxozshı diyqanlardın' miyneti ha'm qa'rejeti menen iske astı. 1926-jılı baslang'an Qızketken kanalının' qurılısı on jıl'g'a shekem dawam etti. Ol diyqanlardın' pida'kerlik miynetinin' na'tiyjesinde iske asırıldı. 1929-jılı gu'zde Shoraxan kanalı ha'm onın' jan'a sag'asın qurıw boyınsha jumıs baslandı. Usı jıldan baslap Shoraxan kanalı Paxtaarna kanalı dep ataldı.

Bul jılları ken'es h'u'kimeti ta'repinen suw xojalıg'ı tarawı ushın bo'lingen qa'rejet ko'bisinshe basqa jumıslarg'a sarp etildi. A'sirese, 1929-jılı Kegeyli, Shımbay ha'm Taxtako'pir rayonlarında biyday o'nimlerin diyqanlardan alıw mapazında ko'plegen qa'telikler ju'z berdi. Ha'r bir xojalıqta tintiw ju'rgizilip, h'a'tteki, egis jeri bolmag'anlardı da ku'shlep biyday o'nimlerin tapsırıwg'a ma'jbu'rledi. Sovet h'u'kimetinin' ju'rgizgen

sa'tsiz agrarlıq siyasatı ha'm zorlıq-zombılıqları xalıqta u'lken narazılıq tuwdırıp, aqırında qurallı ko'teriliske alıp keldi.

Ko'terilis ken' ko'lemde tayarlanılıp, A'miwda'ryanın' shep jag'alıg'ındag'ı Xojeli ha'm Qon'irat okruglerinde h'a'reket etip atırg'an Shaltay batır toparın, on' jag'alıqtag'ı Qarao'zek, Kegeyli, Shımbay, Taxtako'pir, To'rtku'l, Shoraxan, Shabbaz rayonlarında h'a'reket etip atırg'an Botabek Bekniyazov, Qılıshbay Jumamuratov, Ma'tqurban Ha'kimniyazov, Ma'diyar Qurmısh toparların o'z ishine alg'an edi. Bul qozg'alıstın' siyasiy basshısı Abduja'lil maqsım İsmetullaev, Ka'rimberdi axun Nurillaev, Barlıqbay Nurımov bolg'an edi. Ko'terilishiler 1929-jılı iyul-avgust te Shımbay qalasında qurıya ken'es o'tkerip, ol jerde h'a'reketin' bag'darın belgilep aldı. Usı ken'eslerdegi so'ylesiwlerden keyin Xalıq h'u'kimeti saylanıp, onın' basshısı etip Abduja'lil maqsım İsmetullaevtı, qazıy lawazımına Ka'rimberdi axundı, a'skerbası etip Barlıqbay Nurımovtı ko'terdi.

Qaraqalpaqstan OGPU baslıg'ı Belonogov Shımbaydag'ı «kontrrevolyutsiyalıq sho'lkemnin'» basshıların qamaqqa alıwg'a buyırq berdi ha'm 21-sentyabr ku'ni beligilengen 44 adamnan 35 i qamaqqa alındı. Qamaqqa alınbay, qutilıp ketken Abduja'lil maqsım ha'm Barlıqbay Nurımov 26-sentyabr ku'ni ko'terilisti baslaw ushın Taxtako'pirge jaqın Andatko'l degen jerge keledi. 27-sentyabrde saat 12 de Ka'rimberdi axun baslag'an topar Taxtako'pirge kirip kelgen, olarg'a 150 ge shamalas diyqanlar qosıldı. Ko'terilishiler raykom ha'm rayispolkomnın', «Qosshı» awqamının', rayonlıq sudyanın', qarjı bo'liminin' jayların qıyratıp, sudtag'ı islerdi, salıq qag'azların ha'm tag'ı basqa h'u'jjetlerdi o'rtep jiberedi.

28-sentyabrde Qaraqalpaqstan partiya obkomının' sekretariyatı Shımbay ha'm Taxtako'pir rayonlarındag'ı waqıyalarg'a baylanıslı To'rtku'l qalasında ayırıqsha jag'day ja'riyaladı.

Elde biygu'nalardı jazalawlar baslandı. Usıdan keyin OGPU wa'layatlıq bo'liminin' a'skeriy jazalaw h'a'reketleri na'tiyjesinde Xojeli rayonında 74, Qon'irat rayonında 64, To'rtku'l rayonında 7, Taxtako'pir rayonında 44 adam ko'teriliske qatnasıwshılar dep qamaqqa alındı. Su'rginnen o'z eline qayıp kelgen 1917-1920-jıllardag'ı Qaraqalpaqstandag'ı milliy azatlıq h'a'reketinin' basshısı Ubaydulla Ba'wetdinov ta (Xan Maqsım) qamaqqa alındı.

Bawmaqshaev basshılıgındag'ı Qazaxstan Joqarg'ı Sudı 16 adamdı atıw jazasına h'u'kim etti, 25 adamdı h'a'r tu'rli jıllar mu'ddetine erkinen ayırdı, to'rt adamdı aqladı.

Usınday jol menen Qaraqalpaqstandag'ı milliy azatlıq h'a'reketi bastırıldı. 1929-jılg'ı ko'terilis awıl diyqanlarının' elimiz xalıqlarının' oraydın' ju'rgizip atırg'an «ullı burılıs» siyasatına, totalitarlıq du'zimge qarsı milliy azatlıq gu'reslerinin' bir ko'rinisi edi. Totalitar du'zimge qarsı gu'res son'g'ı da'wirlerde de h'a'r tu'rli bag'darda dawam etti.

Bul jılları oray O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstanda paxtashılıqtı rawajlandırıwdı talap etti ha'm arnawlı qararlar qabil etti. Paxtashılıqtın' rawajlanıwı suwsız mu'mkin emes edi. Sonlıqtan, Qaraqalpaqstanda birinshi ret sag'ası temir betonnan salıng'an Qızketken kanalının' qurılısı 1935-jıl 7-aprelde paydalanıwg'a tapsırıldı.

Qaraqalpaqstannın' shep jag'asındag'ı jerlerdi paxtashılıqqa paydalanıw ushın 1939-jılı Suwenli-Lenin jap kanalı qurılısı baslandı. Bul kanal Taxiystastag'ı Suwenli sag'asınan

baslanıp, Lenin jap penen tutastı ha'm Qon'iratqa shekem bardı. Kanaldın' u'sh gezektegi qurılısına Qaraqalpaqstannın' barlıq rayonlarınan 50 mın'nan aslam qazıwshı qatnasıp, 128 shaqırımlıq kanal qurılısın 1941-jıl aprelda tamamladı.

30-jıllardıń ortalarında Qaraqalpaqstan sanaatının' o'ndiriwshi ku'shlerinde belgili da'rejede o'zgeris payda boldı. 1934-jıldın' aqırında No'kiste buring'ı awqamdag'ı en' iri jon'ishqa tazalaw zavodı, To'rtku'l elektrostansiyası iske qosıldı. Biraq sanaat o'ndirisi qa'niygelerin tayarlaw en' bir qıyın mashqalag'a aylandı, 940 injener-texnik xızmetkerlerinen tek 37 si jergilikli wa'killer edi.

Paxta tazalaw ha'm balıq konserva islep shıg'arıw tarawları sanaattın' en' bir ku'shli tarawlarınan esaplanadı. Biraq sanaattın' ulıwma o'nimi jan basına Qaraqalpaqstanda tek 36 somg'a ten' bolsa, buring'ı awqam boyınsha bul ko'rsetkish 273 somg'a, Orta Aziya respublikalarında 71 somg'a ten' boldı.

Jergilikli qurallardıń h'a'r ta'repleme talap etiwı na'tiyjesinde usı jılları avtonomiyalı wa'layatımızdın' ta'biyg'ıy resursların u'yreniwge u'lken dıqqat bo'lindi. U'lkemizde izertlew islerin alıp barg'an belgili geolog alımlar A.E.Fersman, A.N.Chistyakov, A.F.Sosedko ha'm basqalar talktın', fosforitlerdin', gipstin', mramordın' ha'm tag'ı basqa jer astı baylıqlarının' bay ma'kanların taptı.

Qaraqalpaqstan SSSRdın' «jasıl altın» bolg'an tuqımlı jon'ishqanın' tiykarg'ı orayı boldı, jon'ishqa tuqımları Orta Aziya respublikalarına, Ukrainag'a, Zakavkazegge jiberilip, du'nya ju'zilik tuqım bazarının' barlıq jetkeretug'in mug'darının' 95 protsentin quradı. Olar Germaniyag'a, AQSh qa, Kanadag'a satıldı. 1940-jılı elimizdegi tek g'ana bir No'kis jon'ishqa tazalaw zavodında 42,14 tsentner jon'ishqa tuqımı tayarlanıp, ma'mleketke 1939-jıl g'a qarag'anda 2673,5 tsentner artıq tuqım tapsırıldı, al jobası 163,6 protsentke orınladı.

1940-jılı oktyabrde balıqtı qayta islew maqsetinde Moynaq balıq go'sh konserva kombinatı iske qosıldı, onın' quwatlılıg'ı jılına 15 million qutı konserva shıg'arıwdan ibarat edi. Balıq ha'm nanbayshılıq sanaatı respublikamızdın' azıq-awqat sanaatında belgili orın iyelep, olar ka'rxanalardıń 96 protsentin quradı.

Urısqa deyingi da'wirde Qaraqalpaqstanda suw transportı menen birge aviatsiya ha'm avtomobil baylanıslarında rawajlandı. Tashkent-Charjaw-U'rgenish-To'rtku'l avialiniyası islep turdı, No'kiste aeroport qurılısı baslandı.

Qaraqalpaqstannın' 1920-1940-jıllar aralıg'ında siyasiy ha'm sotsiallıq tariyxında repressiyalardıń bir neshe tolqını bolıp o'tti. Bul tolqınlar qaraqalpaq xalqı tariyxında qayg'ılı izler qaldırıp, xalıqtın' en' sawatlı, da'wju'rek perzentlerin nabıt qıldı.

Qaraqalpaqstanda repressiyalıq h'a'reket ken'es h'u'kimetinin' ornatılıwı menen iske asırıldı. Sebebi ken'es h'u'kimetinin' ornawı g'alaba xalıqtın' talabı boyınsha islenbegen edi. Sonın' ushın da A'miwda'ryanın' to'mengi jag'ında 1917-1922-jılları g'ajja-g'aj ko'terilsiler bolıp o'tti. Ken'es h'u'kimetine qarsı gu'resken jergilikli xalıq wa'killeri repressiyag'a ushıradı. Bul Qaraqalpaqstanda ju'rgizilgen birinshi repressiya edi.

Ekinshi repressiya 1928-1930-jılları boldı. Bul da'wirde, 20-jıllarının' aqırı 30-jıllardıń baslarında buring'ı SSSR ma'mleketinin' ekonomikalıq-sotsiallıq turmısında krizis ku'ta' keskinlese basladı. 1928-jılı partiya qatarınan 200 adam, sovet, xojalıq ha'm

koperativlik sho'lkemlerden 1000 g'a jaqın, al «qosshı» awqamınan 1730 dan artıq adamlar shıg'arıldı.

U'shinshi repressiya bul xalqımızdın' ruwxıy baylıgın joq etiwge bag'darlandı. Sol 1928-1930-jılları elimizde latin a'lipbesine o'tiwge baylanıslı bolshevikler barlıq arab a'lipbesinde jazılğ'an kitap ha'm qoljazbalardı joq etiw siyasatın ju'rgizdi. Ulama iyshanlar qamaqqa alındı.

To'rtinshi repressiya 1932-1933-jılları boldı. Bul «Paxta ma'selesine» yag'nıy Qaraqalpaqstanda paxta egiwdi en jaydırıwǵ'a baylanıslı bolıp o'tti. Usı jılları diyqanlardı burıng'ı da'stu'riy eginleri biyday, ju'weri ha'm basqa da eginlerdi egiwdi toqtatıp, onın' ornına g'alaba paxta egiwge ma'jbu'rledi. Bug'an a'sirese respublikamızdın' arqa rayonlarındag'ı diyqanlar qarsılıq ko'rsetti. Usıg'an baylanıslı paxta egiwge qarsılıq ko'rsetti dep ayıplanıp Shımbay, Taxtako'pir, Qarao'zek, Xojeli, Qon'irat rayonlarının' h'a'r qaysısınan 300 den aslam diyqanlar qamaqqa alında. 1933-jıldın' o'zinde «Bay, iyshan elementler» dep tabılıp 1246 adam kolxozdan shıg'arıldı.

Besinshi repressiya 1934-1936-jılları g'alaba kolxozlastırıw siyasatına baylanıslı ju'rgizildi. Bolsheviklik belsendilerdin' ma'jbu'rlep kolxozg'a tartıwı ha'm diyqanlarg'a jo'nsiz awıl xojalıq salıqların salıwdın' na'tiyjesinde Qaraqalpaqstannan mın'lag'an xojalıqlar basqa jaqlarg'a ko'ship ketiwge ma'jbu'r boldı.

1934-jılı kolxozlardı jat elementlerden tazalaw kompaniyasının' ju'rgiziliwine baylanıslı 2 mın' xojalıq kolxozlardan tiykarsız shıg'arıldı. 1935-jıldın' ba'h'a'rgi egiske tayarlıq waqtında tu'rli jazalar menen 50 adam sud juwapkeshiligine tartıldı.

Altınshı massalıq repressiya Qaraqalpaqstanda 1938-jılları bolg'anı ma'lim. Bolsheviklik oray jergilikli partiya-Ken'es organlarının' basshıların trotskiyshil-buxarinshil kontrrevolyutsiyashıl milletshiler tan'bası menen ayıplaw ja'riyaladı.

Ayırım mag'lıwmatlarg'a qarag'anda bizin' respublikamızdan 1934-1939-jıldın' birinshi yarımı aralıg'ında 10 mın' adam repressiya etildi.

Jetinshi repressiya ekinshi du'nya ju'zilik urıs ha'm urıstan keyingi jıllarda bolg'anı ma'lim. Xalqımızdın' basına awır ku'nler tuwg'anda jazalaw organları «Germaniya-Yaponiya jansızları» degen tan'ba menen bir neshe ju'zlegen ulamalar-zıyalılar, kolxozshılardı qamaqqa alıp su'rgin etti. Qızıl imperiya u'stemlik etken da'wirde bizin' watanımızdın' erkinligin, xalqımızdın' ar-namısın ha'm qa'dir-qımbatın, milliy da'stu'rleri menen u'rp-a'detlerin qorg'aw ushın gu'reste Qaraqalpaq xalqı usınday jog'altıwlarg'a ushıradı. Prezidentimiz İ.A.Karimovtın' aytqanıday, «qaraqalpaq xalqı o'tmishinin' alasapıranlı soqpaqlarınan ma'rdana basıp o'tti».

XX a'sirdin' birinshi shereginde Amangeldi, Ernazar Alako'zdin' obrazları qaraqalpaqlardıń ishinen xalıqtın' g'amı ushın jan bergen Allayar Dosnazarov, İbraim Bekimbetov, Ko'ptilew Nurmuxamedov, Qasım A'wezov qusag'an azamatlardı keltirip shıg'ardı. 1924-jılı Allayar Dosnazarovtın' basshılıg'ında xalıqtın' qattı talap etiwiniń na'tiyjesinde sovet h'u'kimeti qaraqalpaqlardıń ma'mleketshiligini qayta tiklewge ma'jbu'r boldı. Ol Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblastı sıpatında du'zildi. Qaraqalpaq xalqının' ma'mleketshiligi qaytadan tiklendi.

Usı jerde aytıp o'tiw kerek, tariyxshı X. Naimov 1992-jılı-aq qaraqalpaq ma'mleketi XVIII-XIX-XX a'sirlerde de o'zinin' basqarıw qurılısına, basshı ha'meldarlarına iye boldı

dep jazg'an edi. Solay eken qaraqalpaqlardıń 1917-jılǵa shekem o'z ma'mleketi bolmag'an degen pikir pu'tkilley nadurıs dep ko'rsetken edi.

O'zbekistan Respublikasınıń prezidenti İ. A. Karimov 1997-jılı 17-iyulde No'kiste bolıp o'tken Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Joqarg'ı Ken'esinin' XII sessiyasında shıǵıp so'ylegen so'zinde «g'a'rezsizlikke baylanıslı qaraqalpaq xalqı ko'plegen ruwxıy baylıqların qayta tiklew mu'mkinshiligine iye boldı. A'dillik ha'm ten'lik, erkinlik ha'm g'a'rezsizlik ushın gu'resken qaraqalpaq xalqının' ma'rt, jalınlı perzentleri Ernazar Alako'z, Allayar Dosnazarov sıyaqlı xalıq qah'armanların' a'rmanları ha'm niyetleri a'melge astı» dep atap ko'rsetken edi.

Xalqımızdın' tariyxında ekinshi jer ju'zilik urıs qayǵ'ılı iz qaldırdı. Bul da'wirdegi xalqımızdın' tariyxı en' awır ha'm bazda jan tu'rshigerlik waqıyalarg'a tolı boldı. Degen menen 1941-1945-jıllarda Qaraqalpaqstan xalqının' fashistlik Germanıyanı qıyratıwǵa qosqan u'lesi tuwralı tariyxıy a'debiyatımızda ele de bolsa a'dil izertlep jazılǵan miynetler jetkiliksiz.

Urıs jıllarındag'ı xalqımızdın' tariyxın h'a'zirgi da'wir talabına say, arxiv dereklerin teren'nen h'a'r ta'repleme izertlep, og'an durıs bah'alar beriliwi tiyis.

Xalqımızdın' ta'g'diri, adamzattın' keleshek baxtı menen bir qatarda turg'an waqıtta Qaraqalpaqstan xalıqları da bul urısqa birinshiler qatarında belsene qatnastı.

O'zbekistan Respublikasınıń Prezidenti İslam Karimov 1995-jıl 5-may ku'ni O'zbekistan Respublikası Oliy Ma'jilisinin' ekinshi sessiyasında so'ylegen so'zinde: «Urıs jılları-O'zbekistan tariyxının' bir bo'limi. Biz tariyxımızdan birde betin alıp taslamaymız. Bul tariyx-biziki, onı umıtıwǵa h'esh kimnin' h'aqqı joq». Watandarlıq urıs baslang'an waqıtta Qaraqalpaqstanda 505600 adam bolıp, sonnan 16 jastan 60 jas aralıǵındag'ı jumısqa jaramlısı 260 733 adam edi. Sonnan 50 mın'nan aslam azamatlarımız frontqa ketti. Olardan 34 mın' jawıngerlerimiz sawash maydanında qurban boldı ha'm xabar atarsız joq bolıp ketti.

Sonday-aq 20,5 mın'nan aslam adam tilda, sanaat, temir jollarda shaxtalarda xızmet etti. 2400 jigit-qızlarımız O'zbekistan Respublikası sanaat ka'rxanalarında xızmet islese, 3000 jas o'spirimler Tashkent FZO mekteplerinde bilim aldı. Ja'mi 75 400 jigit ha'm qız Qaraqalpaqstannan tısqarında o'zlerinin' watan aldındag'ı azamatlıq wazıypasın atqardı. Bul respublikada miynetke jaramlılardın' 32,6 protsentin quraytug'm edi. Qanlı urıs jıllarında Qaraqalpaqstan xalqının' sanı sawashta qurban bolg'anlar esabınan kemigen bolsa, ekinshi jag'ınan tuwıw esabınan jıldan-jılǵa azaydı. Egerde 1941-jılı respublikamızda 13937 bala tuwılǵan bolsa, 1942-jılı 11386 bala, al 1943-jıldın' 9 ayında 4438 bala tuwıldı. 1944-jılı ju'kli h'ayallardın' sanı 1736 bolg'an, al emiziwli balalar barlıǵı bolıp 2306 edi.

Solay etip, avtonomiyalı respublika xalqının' sanı 1943-jıldın' 1-noyabrinde 60244 adamǵa qısqardı. Respublika xalqının' sanı 1959-jılı, aradan 15 jıl o'tkennen keyin urıstan buring'ı qa'lpine qayta tiklendi. Urıs jıllar ishinde Qaraqalpaqstan urıs ha'm h'a'r qıylı awırıw apatshılıqtan xalqının' to'rtten bir bo'liminen ayırıldı.

Fashizmge qarsı ju'rgizilgen qanlı sawashta xalqımızdın' ul ha'm qızların' ko'rsetken erlikleri, al tilda ma'rdana miynet etken xalqımızdın' qah'armanlıqları, er

ju'rekligi, qıyınshılıqtı jen'iwge bolg'an qaytpas erki, Qaraqalpaqstan xalıqlarına, onın' jas a'wladlarına ma'n'gige ruwxıy ku'sh bag'ishlaydı ha'm olarg'a u'lgi boladı.

«Men tag'ı da qaytalap aytaman, - degen edi Prezidentimiz İslam Karimov, - ekinshi jer ju'zilik urıstı qanday ko'z-qarastan alıp qarasaq ta, ol qanday su'renler ha'm ideyalar astında ju'rgizilse de, bizler azatlıq ushın sawash ju'rgizgen, watanının' jarqın keleshegi ushın, aspannın' bulsız bolıwı ushın sawash maydanında ma'rtlershe qurban bolg'an adamlardı ma'n'gi esimizde saqlaymız...

Urıs da'wirinin' waqıyaların, bizin' jawıngerlerimizdin' erliklerin talqılag'anda ha'm ta'riyplegende ideologiyalıq tartıstı qoyın'qırayıq».

Urıstın' xabarın esitiwden respublikamızdın' aqsaqalları, belsendilerinin' qatnasıwında qala, rayon oraylarında, ma'kemelerinde, oqıw u'ylerinde ulıwma xalıqlıq mitingler o'tkerildi. Bul mitinglerde qabıl etilgen qararlarda Qaraqalpaqstan xalqı bir awızdan o'zlerinin' barlıq ku'sh-quwatın fashizmdi qıyratıwg'a arnayıwın bildirdi. Frontqa barıwg'a tilek bildiriwshi arzalar 1941-jıldın' 18-iyuline deyin 742 adamnan asıp ketti. Solardan 125 i h'ayal-qızlar edi.

Qaraqalpaqstan xalqı Ullı Watandarlıq urıstın' birinshi jılı o'zinin' 24,5 mın' azamatın frontqa atlandırdı, onın' u'stine 4932 a'rebi atlar, 419 avtomashına frontqa jiberildi.

Jergilikli xalıqlardıń baslaması menen Respublikamızdın' wa'killerinin' 1941-jılı 3-dekabrde «97-Qaraqalpaq milliy brigadası» sho'lkemlestirdi. Onın' quramına 5,5 mın' jawınger o'z tilekleri menen jazıldı.

Ha'r bir xojalıq, ma'keme, jumısshı, xızmetker frontqa, jawıngerlerge, dushpannan azat etilgen xalıqlarg'a, a'skeriy ka'rxana xızmetkerlerine o'z miynet h'aqısının' bir bo'leginen qarjı topladı, kiyim-kenshek, azıq-awqat jıynap «Qorg'anıw fondın» du'zdi.

Front jawıngerlerinin' anaları, zayıbları ha'm qarındaşları o'zlerinin' tag'inshaqların «Qorg'anıw fondı»na berdi.

Qaraqalpaqstan miynetkeshleri urıstın' da'slepki eki jılında jeke qa'rejetlerinen tank kollonaların ha'm a'skeriy samoetlar eskadrilyaların du'ziw ushın 24 million 700 mın' manat, «Qorg'anıw fondı»na 5 million manattan aslam aqsha jıynadı ha'm t.b. za'ru'rli na'rselerdi jiberdi.

Sonday-aq Qaraqalpaqstan miynetkeshleri fronttag'ılardıń semyalarına ha'm evakuatsiya etilgen jetim balalarg'a, urıs mayıplarına o'zlerinin' jeke qarjıları esabınan 586000 manat bo'lip shıg'arıw menen birge, 6954 bas qara mal ha'm qoy-eshki, 124,3 tonna g'a'lle, 384,685 kilogramm ovosh ha'm miywe, 25800 dana u'stki kiyim ha'm ayaq kiyim berdi. Olarg'a ja'rdem beriw fondı ushın arnawlı jerler egildi. Ko'shirilip a'kelingen 3891 adamg'a baspana berildi. 900 dan aslam xojalıq ata-anasınan ayırılǵan jetimlerdi ta'rbiyalawg'a aldı. Urıstag'ılardıń ha'm evakuatsiya etilgen adamlardıń 20300 balası balalar baqshalarına ornalastırıldı, ayırım kolxozlarda balalar u'yleri sho'lkemlestirildi. 1941-jılı 25 mın' polyak, 1943-jılı mın'lag'an kalmıklar ha'm tag'ı basqalar Qaraqalpaqstang'a ko'shirildi. Ulıwma tolıq emes mag'lıwmatlar boyınsha 40 mın'nan aslam koreets, polyak, ukrain, kalmıklar ha'm tag'ı basqalar ko'shirildi.

Urıstın' baslanıwı menen 1941-jıldın' ekinshi yarımında xalıqtın' sotsiallıq turmıs jag'dayların rawajlandırıwg'a jumsalıtug'ın ma'mleketlik byudjetinen 6145 mın' som

(1932-jil bah'a menen) qısqartıldı. Oraydan alıp kelinetug'ın azıq-awqat, g'a'llenin' sheksiz qısqartılıwı na'tiyjesinde avtonomiyalı respublika xalqının' materiallıq turmısı qıyınlastı. Xalıqtın' ko'pshiligin qurag'an awıl adamları a'dewir da'rejede jarlı turatug'ın edi. Mısalı, 1941-jılı 54278 kolxoz xojalıg'ının' (267603 adam) 4658i, yag'nıy 8,5 protsenti o'z sawın sıyırlarına, malına, 30538 xojalıg'ı – 56,2 protsenti h'a'tteki qoy-eshkilerine de iye emes edi. Biraq olarda jılına ma'mleketke 46 kg go'sh salıg'ın to'leytug'ın edi.

Usınday qıyın jag'daylarda ma'rt diyqanlarımız 1942-jılı Qızıl Armiya qorına 26182 tonna da'n, sharwalarımız 1534,7 tonna go'sh tapsırdı. O'z jobasın artıg'ı menen orınlag'an Qarao'zek rayonının' diyqanları 122 tonna, al Shımbaylılar 325 tonna, Taxtako'pirshiler 199 tonna g'a'lle tapsırdı.

1942-1943-jılları respublikamızdın' ko'p g'ana xojalıqları suw apatshılıg'ına ushıradı. Sonday-aq Qaraqalpaqstan xalqı 1945-jıldın' iyun ayında suw apatshılıg'ına duwshar boldı. Respublikamızdın' tog'ız rayonındag'ı 378 kolxozdın' 118 i suw apatshılıg'ına ushıradı. Al 28 kolxoz aymag'ı, 39238 gektar egini, Qarao'zek rayonının' orayı ha'm kolxozları pu'tkilley suw astında qaldı. 650 kolxoz turaq jaylarınan 2600 xojalıqlar u'y-jaylarınan ha'm 9961–bag'larınan, mu'lklerinen ayırıldı. Olardın' materiallıq shıg'ını 4035 mın' somdı quradı. Sonday-aq ulıwma bah'ası 5694 mın' somlıq 48 mektep, 17 medpunkt, 6 ustaxana, 9 sklad, turaq jaylardı suw aldı.

A'miwda'ryanın' eki boyının' uzaqlıg'ı 500 km jerdegi ketken jıqqınlardı baylaw, qashısın ko'terip on'lawg'a h'a'r ku'ni 11 mın' adam qatnastı. Bul jumıslar awır jag'dayda alıp barıldı.

Ta'biyat apatshılıg'ına ushırag'an Qaraqalpaqstan xalqına ja'rdem beriw maqsetinede O'zbekistan h'u'kimetinin' arnawlı komissiyası Oraylıq h'u'kimet aldına bul mashqalanı sheshiwdin' anıq ilajların belgilew ma'selesin qoydı.

Urıs Qaraqalpaqstan awıl xalqının' sotsiallıq ha'm materiallıq turmısına unamsız ta'sir etti. Xojalıq basshıları menen qa'niygeleri, kolxozlardın' basqa er azamatları frontqa, jumıs batalonlarına ketti. Sonday-aq elde taralg'an h'a'r qanday juqpalı keselliklerden mın'lap miynet adamları nabıt boldı, miynetke jaramsız bolıp qaldı. Egerde urıstan burın avtonomiyalı respublikada jasaytug'ın ulıwma xalıqtın' 88 protsenti, yag'nıy 279223 adam awılda jasaytug'ın bolsa, urıstın' aqırında olar 105535 adamg'a kemidi. Al miynetke jaramlı 16 jastan joqarı er ha'm h'ayal-qızlardın' sanı 70262 ge, yag'nıy 54,5 protsentke kemidi. Xojalıqlardın' sanı 53663 ten 36458 ge, yag'nıy 17205 ke qısqardı. Awıl xalqı 1942-1943-1945-jılları suw apatshılıg'ına ushıradı. Kolxozlardın' materiallıq bazasın rawajlandırıwg'a qaratılğ'an qa'rejetlerdin' mug'darı qısqartıldı. Kolxozlarda ku'sh-ko'likler menen traktorlardın' sanı 2 esege kemidi. Mineral to'ginlerdin' alıp keliniwi derlik pu'tkilley toqtadı.

Qaraqalpaqstan xalqı 1944-jılı dekabrde Qaraqalpaqstan Respublikasının' 20 jıllıq ullaı merkesin mol tabıslar menen ku'tip aldı. Awıl xojalıg'ı, sanaat, ilim, ma'deniyat tarawlarındag'ı jen'isleri ushın respublikamızdın' 200 azamatı h'u'kimetimizdin' orden ha'm medalları menen sıylıqlandı.

Qaraqalpaqstan urıstın' da'slepki da'wirinen baslap jergilikli sanaat ka'rxanaların qayta qurıwg'a, paxtanı, balıqtı, go'sh, pille, da'n o'nimlerin jetistiriwge ayırıqsha a'h'miyet berildi.

Balıqshılıq sanaatın rawajlandırıw, onın' o'nimlerin qayta islep shıg'arıw, balıq awlaw ha'mmenin' dıqqat orayında boldı.

Awıl xojalıg'ında 1941-jılı urıs baslanıwdan-aq qatan' jumıs ta'rtibi belgilendi. Kolxozlarda en' az miynet ku'n buring'ıdan 0,5 ese ko'beydi, al jas balalar ushın 12 jastan baslap kolxozda miynet ku'ni dep belgilendi.

Respublikamızdın' paxtakeshleri de u'lken tabıslarg'a eristi. 1941-jıldın' 28-oktyabr ku'ni Qaraqalpaqstan Respublikası watanımızg'a 95,5 mın' tonna, o'tken jilg'a qarag'anda 25 mın' tonna paxta artıq tapsırdı. G'a'llekesherimiz 56 mın' tonna da'n jetistirdi. Pille, qara mal ha'm mallardan alınatug'ın o'nimlerdi tapsırıw planı da tabıslı orınladı.

Urıs jılları ko'plegen Qaraqalpaqstanlılar basqa qalalarg'a jiberildi, onda olar front ushın jumıs isledi. Olar Sverdlov, Qarag'anda shaxtalarında, Orenburg, Gorkiy, Moskva ha'm basqa da sanaat oraylarında o'z wazıypaların inabat penen orınladı. Mısalı, Perm oblastının' Kizlovskiy shaxta ka'ninde Qaraqalpaqstannan 1000 adam isledi. Sonday-aq Sverdlov oblastının' Lukovskiy GRES inin' qurılısında, Chelyabinsk ko'mir ka'ninde, Gubaki qalası shaxta ha'm zavodlarında 1648 qaraqalpaqlar pida'ka'rlik penen miynet etti. Al, 1943-jılı Bekabad metallurgiya kombinatı qurılısında Qaraqalpaqstannan 400 adam isledi.

Frontqa atlang'an bir neshe on mın'lag'an qaraqalpaq xalqının' ulları menen qızları sawash maydanlarında qah'armanlıq erlikleri menen o'zlerin xalıq aldında dan'qqa bo'ledi. Olardan 20 jawınger buring'ı awqamnın' qah'armanı, al altawı «Dan'q» ordeninin' u'sh da'rejesin de aldı.

Ullı jen'istin' 50 jıllıq bayramı mu'na'sibeti menen Qaraqalpaqstan Respublikasında fashizmge qarsı qanlı sawashta qurban bolg'an 33900 jerleslerimizdin' ma'rtligi ma'n'gilik etiw maqsetinde 3 tomliq «Estelik» kitabı basıp shıg'arıldı.

Prezidentimiz İ. Karimov aytqanıday «Jerde tirishilik bolıp turg'anda bizler qah'armanlardın' erligi, olardın' semyaları menen balaları aldında baslarımızdı to'men iyemiz».

Urıs veteranlarımız jas a'wladtı ta'rbiyalaw jolındag'ı a'meliy islerde u'lgi ko'rsetip atır. Xalıqtın' a'dep-ikramlıq jaqtan jan'alanıwında, bizin' ata-babalarımızdın' maqtanısh ha'm ar-namıs bolıp esaplang'an a'sirlerden berli kiyatırg'an baylıqlardı, da'stu'rlerdi qayta tiklewde urıs veteranlarının' roli biybah'a.

1941-1945-jıllardag'ı fashistlerge qarsı urıs jen'is penen tamamlang'annan son', Qaraqalpaqstanda da urısqa bag'darlang'an xalıq xojalıg'ın paraxatqa jolg'a salıwdın' u'lken mashqalaları payda boldı. Urıstan son' Qaraqalpaqstanda xalıq xojalıg'ının' barlıq tarawların rawajlandırıw za'ru'rli edi. Biraq, Qaraqalpaqstannın' qalay rawajlanıwı elde qa'liplesip qalg'an partiyanın' totalitar u'stemligine g'a'rezli edi. Usı maqsette urıstan son' xalıq xojalıg'ın qayta tiklew ha'm tag'ı da rawajlanıdırıw h'aqqında nızam (1946-1950-jıllar ushın), besinshi ha'm altınshı bes jıllıq jobaları (1950-jıllar ushın) qabıl etildi, al 1959-jılı jeti jıllıq joba tastıyqlandı, jobalarda respublikanın' rawajlanıwı Oray ushın paxta ha'm basqa da shiyki zatlardı tayarlaw wazıypalarına tig'ız baylanıstırıldı. Urıstan son'g'ı

jillarda sanoat tarawında Qaraqalpaqstanda tazadan Shabbaz paxta zavodın qayta qurıw ha'm paydalanıwǵa beriw, Shımbay, Xojeli ha'm Qon'irat paxta tazalaw zavodların ken'eytiw, Shımbay, Xojeli ha'm Qon'irat may zavodlarının' qurılısın tamamlaw ja'ne de Moynaq balıq-go'sh kombinatın ken'eytiw ha'm basqa da shiyki zat tayarlaytug'in sanoat qurılısları belgilendi.

1950-jillarda Aral ten'izi basseyninde ondatra xojalıǵı rawajlana basladı. 1957-jıldan baslap Qaraqalpaqstannın' Moynaq rayonında bah'alı terisi bar h'aywanlardı bag'ıp o'siretug'in fermalar sho'lkemlestirildi. 1958-1960-jillarda olar ma'mleketke bah'alı an' terilerin tapsırıwdan 900 mın' manattan aslam payda alıwǵa eristi.

1956-jılı Taxiatas GRESinin' qurılısı baslandı. 1961-jılı 10-sentyabrde Taxiatas GRESinin' birinshi gezegi iske qosıldı.

1958-jılı Respublikada 159 h'a'r qıylı tu'rdegi ka'rxanalar bolıp, olarda 12700 adam jumıs isledi, 585 i joqarı ha'm texnikalıq mag'lıwmatqa iye boldı.

1958-jılı turaq jaylarda ha'm o'ndiris obektlerinde ta'biyg'ıy gazden paydalana basladı. Usı jılı Respublikalıq «Qaraqalpaq Resgaz» tresti du'zildi.

Urıstan son'g'ı jılları Qaraqalpaqstanda transport rawajlanıp jan'a jollar salındı. Xojeli-No'kis ha'm No'kis-Shımbay jolları asfaltlandı.

Respublikadan shiyki zatlardı alıp ketiw ha'm kerekli mashina, u'skeneler ha'm basqa da texnikalardı a'keliw jumıslarında u'lken qıyınshılıqlar ha'm tosqınlıqlar bar edi. Sonlıqtan da 1947-jılı Oray Charjaw-Qon'irat temir jolın salıw h'aqqında qarar qabıl etti. Bul qararg'a muwapıq O'zbekistan ha'm Qaraqalpaqstan h'u'kimeti tiyisli ilajlar ko'rди. Bul isti Pu'tkil xalıqlıq qurılıs usılı menen a'melge asırıw za'ru'r dep ko'rsetildi. Qaraqalpaqstannan 20 mın' adam qatnasıwı tiyis bolıp, olar 75,2 shaqırım jerdi islew na'zerde tutıldı.

O'zbekistan nın' Xorezm oblasti ha'm Qaraqalpaqstan Respublikası ushın ju'da' za'ru'rli temir jol qurılısında 15 millettin' wa'killeri awız birshilik ha'm doslıq penen miynet etti. Respublika basshıları N.Japaqov, P.Seytov, M.Jumanazarov ha'm basqalar kolxozshılardı xalıqlıq qurılısqa tartıwdı ha'm trassada jumıslardı sho'lkemlestiriwde ha'm ko'pshilik na'siyat islerinde tikkeley basshılıq etti. Uzaq jıllar dawamında el basshısı bolg'an Q.Kamalovta «Olar qaraqalpaq xalqının' ullı u'sh bayteregi, tuwg'an elimiz tariyxının' betlerinde atları altın sıya menen jazılıwǵa miyasar»-dep olardıń el aldındag'ı xızmetlerin joqarı bah'alag'an edi.

1952-jılı 23-iyunde Taxiayasqa, 1952-jılı 15-iyulde Xojelige, 1955-jılı 24-iyulde Qon'irat qalasına birinshi poezd keldi.

Xojeli-Qon'irat temir jol liniyası 1956-jılı waqıtsha paydalanıwǵa, al 1960-jılı oktyabrde tolıq paydalanıwǵa tapsırıldı.

Charjaw-Qon'irat temir jolı magistralı Qaraqalpaqstan Respublikasının' ha'm Xorezm oblastının' ekonomikasının' ha'm ma'deniyatının' bunnan bılay rawajlanıwı ushın u'lken a'h'miyetke iye boldı.

Urıstın' awır aqibetleri Respublikanın' xalıq xojalıǵının' barlıq tarawına, a'sirese awıl xojalıǵına unamsız ta'sir etti. Sog'an Qaramastan 1946-jılı 2-fevralda Oray ta'repinen «1946-jılı 1953-jılları O'zbekistan da paxtashılıqtı qayta tiklew ha'm onı bunnan bılayda ko'teriw jobası ha'm ilajları h'aqqında» qarar qabıl etti. Haqıyqattanda, bul

qarar Respublika xalıqlarının' o'zine ta'n o'zgeshelikleri esapqa almastan joqarıdan paxtashılıqtı rawajlandırıwǵ'a qaratılǵ'an totalitar siyasattın' anıq ko'rinisi boldı. 1950-jılı 9-iyundegi Oraydın' qararına muwapıq kolxozlardı irilendiriw na'tiyjesinde Qaraqalpaqstanda 200 kolxoz boldı. 1950-jılı paxtashılıqta erisken tabısları ushın Shımbay rayonu Axunbabaev atındag'ı kolxozdın' zveno baslıǵ'ı Sh.Musaevqa Avtonomiyalı Respublikada birinshi bolıp miynet qah'armanı atag'ına miyasar boldı.

1954-jılı paxtanın' egislik maydanı 89 mın' gektag'a ko'beytildi. 1954-jılı Qaraqalpaqstanda en' birinshi paxtashılıq sovxozı- Xojeli rayonınan «A'miwda'rya» sovxozı sho'lkemlestirildi.

Bul jılları Qaraqalpaqstanda paxta ushın tın' ha'm partaw jerlerdi o'zlestiriw iske astı. Al, Shomanay massivinde jerlerdi o'zlestiriw esabınan Shomanay paxtashılıq rayonu payda boldı. 1958-jılı Oray kolxoz du'zimin bunnan bılay da rawajlandırıw ha'm mashina-traktor stantsiyaların qayta sho'lkemlestiriw h'aqqında qarar qabıl etti. Bul qararg'a muwapıq MTS lar saplastırılıp, onın' texnikaları kolxozlarg'a satılıp berildi.

1960-jıllardan baslap Aral ten'izinin' suwı to'menley basladı. A'lbette, bul jag'daydı jo'nlew h'aqqında ilimiy-a'meliy usınıslar boldı, biraq olardı sol da'wirdegi totalitarlıq du'zim esapqa almadı ha'm qalay da bolmasın suwg'arıw ushın, a'sirese paxtashılıq ushın jan'a jerlerdi h'a'r ta'repleme o'zlestiriwdi dawam etti. Qaraqalpaqstanda basqa eginler esabınan oray ushın paxta egiw ha'm tapsırıw jıldan-jılǵ'a artıp bardı. Paxtanın' bes jıllıq jobaları orınlanbasa da oray 1958-jılı 193 mın' tonna, al 1965-jılı 260 mın' tonna Qaraqalpaqstan paxtasın aldı.

Biraq usıǵ'an qaramastan oray jer o'zlestiriw ha'm suwg'arıw jumısların dawam etti. 1960-jılları Aral ten'izi suwının' pa'seyiwine itibar bermey, oray A'miwda'ryanın' to'mengi ag'ısındag'ı jerlerdi u'lken salıgershilik aymag'ına aylandıırıw h'aqqında qararg'a keldi. Solay etip, Qaraqalpaqstanda 1962-1965-jılları tek salıgershilik ushın 7,5 mın' gektar jan'a jerler ashıldı, segiz arnawlı sovxoz ha'm bir kolxoz sho'lkemlestirildi. Bul xojalıqlarda 2,5 mın'nan aslam mexanizator ha'm basqa da qa'nigeliktegi salıkeshler jumıs isledi. Olardıń pida'kerlik miyneti na'tiyjesinde salı tapsırıw ko'lemi 1961-jılǵ'ı 3,5 mın' tonnadan 1965-jılı 27,9 mın' tonnag'a arttı.

1970-jılı Tu'yemoyın gidrouzeli qurılısı baslandı. Qattıag'ar ha'm Begjap nasos stantsiyaları ja'ne de da'ryada qalqıp ju'retug'ın ha'm turaqlı nasos stantsiyaları qurıldı. Irrigatsiyalıq tarawlar injenerlik tiykarında qayta qurıla basladı. Qızketken ha'm Lenin kanallarına qosımsha kanallar qurıldı. Awıl xojalıǵ'ı joqarı mag'lıwmatlı agronom ha'm irrigatsiya qa'niygeleri menen ta'miynlene bsladı. Awıl xojalıǵ'ına xızmet etiwshı iri trestler, basqarmalar ha'm basqa da ma'kemeler du'zildi. 1966-jılı sho'lkemlestirilgen salıgershilik sovxozlar qurılısının' basqarması jan'a jerler ashıw ha'm salıgershilik sovxozların du'ziw jumısları menen shug'ıllandı. Na'tiyjede 1970-jılı salıgershilik jer maydanı 60 mın' gektag'a jetti, al barlık suwg'arılıp diyqanshılıq etiletug'ın jerler 203 mın' gektardı quradı.

70-80-jılları Ellikqala, Janbasqala, Qırıqqız, Ayazqala ha'm basqa da massivlerdi o'zlestiriw jumısları a'dewir tezletildi. Solay etip, Qaraqalpaqstannın' qubla rayonları pu'tkilley paxtashılıqqa, al arqa rayonları paxta menen birge salıgershilikke qa'nigelese basladı. Usı jılları Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵ'ındag'ı 140 xojalıqtan 88 paxtashılıqqa, 17

salıgershilikke, 25 sharwashılıqqa ha'm qalg'an 10 xojalıq baw-baqsha ha'm basqa da diyqanshilıqqa biyimlestirildi.

Awıl xojalıg'ının' awh'alı qayta qurıw jılları burıng'ıdan da beter to'menledi. Oraydın' tapsırmasına muwapıq 1990-jılı ma'mleketke paxta tapsırw 420 mın' tonna, salı 400 mın' tonna bolıwı kerek edi. Biraq, olar qag'az ju'zinde qaldı. Bul jılları awıl xojalıg'ının' awh'alı jıldan-jılg'a to'menledi.

Qayta qurıw jıllarında awıl xojalıg'ında da a'dewir o'zgerisler boldı. Ulıwma paxta tayarlaw boyınsha jobalar orınlanbasa da paxta talshıg'ın jetistiriw jobası jil sayın orınlana basladı. Jergilikli awıl xojalıq xızmetkerlerine joqarı organlardın' isenimi ku'sheyip ko'p jıllardan beri dawam etip kiyatırğ'an g'alaba wa'kilshilik toqtadı. 1988-jılı urıstan keyingi 43 jil ishinde birinshi ma'rtebe qaladag'ı mekemelerdin' xızmetkerlerin, mektep oqıwshıların paxtag'a mobilizatsiyalaw toqtatıldı. 340-qarar boyınsha Aral mashqalasın esapqa ala otırıp Qaraqalpaqstan ASSR'ının' arqa rayonlarında jasawshılardıń xızmet h'aqısına rayonlıq koeffitsient qosıldı. Turaq jaylardı salıw, qala ha'm awıllardı gazlestiriw boyınsha da a'dewir jumıslar islendi. 1988-jılı KPSS Oraylıq Komiteti menen SSSR Ministrler Soveti «Aral ten'izi regionında ekologiyalıq ha'm sanitariyalıq jag'daydı tu'p tamırınan jaqsılaw, ten'iz basseyninde suw ja'ne jer resursların paydalanıwdın' na'tiyjeliligini arttırıw ha'm olardı qorg'awdı ku'sheytiw ilajları h'aqqında» (№ 1110) qarar qabil etti. Qararda suw resursların aqlıg'a muwapıq paydalanıwdın', diyqanshilıqtın' suw u'nemleytug'ın progressivlik sistemaların iske asırıwdın' za'ru'rligine ayırıqsha dıqqat awdarılğ'an. Qararda Aral basseynindegi awıl xojalıq o'ndirisinin' ha'm onın' tarawlarının' rawajlanıwın tiyisli jolg'a salıwdı, tek paxta ha'm salı ege beriwge jol qoymawdı, topıraqtın' buzılıwın saplastırıwdı na'zerde tutatug'ın qatan' ilimiy tiykarg'a o'tkeriw wazıypası qoyıldı.

Aral apatshılıg'ı aymaqqa tikleniwi mu'mkin emes shıg'ın alıp keldi. Qa'nigelerdin' mag'lıwmatı boyınsha, Aral ekosistemasına tikkeley keltirilgen zıyan aqshalay esaplag'anda 45 milliard somdı quraydı. Al endi Aral mashqalasın sheshiw boyınsha islenetug'ın ilajlardın' aqshalay shıg'ını 100-110 milliard somdı talap etedi. Bul materiallıq shıg'ınnan tısqarı xalıqqa u'lken morallıq shıg'ın tiygizildi, bul zıyandı h'esh qanday aqsha menen esaplaw mu'mkin emes.

Qaraqalpaqstan ekonomikası 1960-jıllardan son' bir ta'repleme rawajlandı. Sebebi Awqamda u'stemlik etken buyırıqpazlıq basqarıw ta'repinen Oray ma'pi ushın islenip, belgilenip berilgen ekonomikalıq siyasattı ma'jbu'riy orınlaw kerek boldı. Sonlıqtanda 60-jılları da Qaraqalpaqstanda Oray ushın shiyki zat tayarlaw sanaatı rawajlandı.

Azıq-awqat sanaatında Moynaq balıq-konserva kombinatı a'h'miyetli orındı iyeleytug'ın edi. Biraq 60-jılları A'miwda'rya ha'm Aral ten'izinde suwdın' azayıwına baylanıslı balıq awlaw to'menlep ketti ha'm balıq konservaların jetistiriw azaya basladı. Usının' sebebinen ekonomikadag'ı h'a'r jılg'ı shıg'ın 127 mın' manattı quradı. Moynaq balıq konserva zavodı derlik balıqsız qaldı. Waqtında ma'mleketlik sapa belgisi bar 22 o'nimge iye bolıp, onın' bir bo'legi shet el valyutasına satılar edi. 1960- jıllarda millionnan aslam ondatr terileri tayarlanıp, bul awqamda o'ndiriletug'ın bah'alı o'nimnin' 15-20% quraytug'ın edi. Al Aral ten'izi suwının' azayıwı menen bul qısqaqap ekonomikag'a

tiygizgen shıg'ını 10 million manattı quradı. Sonday-aq suw transportı da o'z jumısın toqtattı.

1960-jılları iri qurılısqa itibar berildi. Usının' na'tiyjesinde 30 dan aslam iri ka'rxanalar paydalanıwg'a berildi. Olar Sultan Wayis tawında tas maydalaw ha'm bo'liw zavodı, Xalqabad paxta tazalaw zavodı, aerovokzal, televidenie orayı h'.t.b edi.

1960-jılı Taxıyatas GRESinin' tarmaqları tutastırıldı. So'ytip, Taxıyatas GRESi O'zbekistan energetika tarmaqlarına qosıldı. Buxara-Ural gaz magistralı qurıldı. Ol Qaraqalpaqstan aymag'ınan o'tti ha'm respublikamız ta'biyiy gaz benen ta'miyin etile basladı. 1963-jılı dekabrde Taxıyatas GRES i ta'biyiy gazge o'tti, usının' na'tiyjesinde stantsiyanın' jetistiretug'ın quwatı ko'beydi. Respublikanın' sanaat ka'rxanaları ha'm elatlı punktleri kem-kemnen ta'biyiy gazden paydalana basladı.

1960-jılları mal sharwashılıg'ında o'zgerisler boldı. Bul tarawda jan'a qa'nigelestirilgen xojalıqlar payda boldı. Go'sh, su't ha'm palız boyısha «No'kis sovxozı», qarako'lshilik boyınsha «K.Marks atındag'ı», «Qaraqalpaqstannın' 40 jıllıg'ı» ha'm basqa da mal sharwashılıq penen shug'ıllanıwshı sovxozlar ha'm kolxoz aralıq xojalıqlar sho'lkemlestirile basladı.

1950-jıllarda qurılğ'an Charjaw-Qon'ırat temir jolı eldin' talabın bunnan bılay da qanaatlandıra almadı. Sonlıqtan Qaraqalpaqstan ha'm Xorezmnin' xalıq xojalıg'ın rawajlandırıw za'ru'rligine baylanıslı 1967-jılı Qon'ırat-Beynew temir jolının' qurılısı baslandı, ol 1972-jıldın' aqırında paydalanıwg'a berildi.

1970-jılları Qaraqalpaqstannın' ishinde temir jol qurılısı en jaydırıldı. 1971-1975 jıllarda Taxıyatas-No'kis temir jol tarawı turaqlı paydalanıwg'a berildi, ja'ne de Shımbay qalasına shekem temir jol salındı. Bul jumıslar respublikanın' xalıq xojalıg'ının' rawajlanıwında u'lken a'h'miyetke iye boldı.

Paxtashılıqtı rawajlandırıw h'aqqındag'ı Oraydın' qatan' ko'rsetpesine muwapıq ma'jbu'riy tu'rde A'miwda'rya ha'm Sırda'rya suwların paydalanıwda jer-suw resursların esapqa almaw, jerlerdi o'zlestirip suwg'arıw, xalıqtın' den-sawlıg'ına zıyanlı ximikatlardı h'a'dden tıs paydalanıw jumısları iske astı. Bul jag'day Aral ten'izi suwının' azayıp, ekologıyanın' buzılıwına alıp kelgen sebeplerdin' biri boldı.

1985-jılı Oray sovet ja'miyetin qayta qurıw ma'selesin ortag'a qoydı. Onın' tiykarg'ı mazmunı ja'miyette demokratiyalıq ha'm ekonomikalıq o'zgerisler jasawdan ibarat boldı. Biraq bul waqıttag'ı Oraydag'ı basshılar ilimge tiykarlang'an ha'm siyasiy jaqtan da'lillengen h'aqıyqiy qayta qurıw bag'darlamasına iye emes edi. Sonlıqtan da «qayta qurıw» da'wirinde adamlardı quwdalaw, jumıs ornınan bosatıw sıyaqlı h'a'reketler ku'sheydi. Usının' na'tiyjesinde 1988-jılğ'a shekem 17,5 mın'nan aslam adam qamaqqa alındı.

Bul jılları Aral dag'darısı ku'sheyip, ol pu'tkil jer ju'zlik mashqalag'a aylana basladı. 1970-1985 jıllarda Qaraqalpaqstanda awırıwshılıq ha'm o'limshilik birden ko'beyip ketti. Bul jılları respublikag'a 1200 vrach, sonın' ishinde awılğ'a 720 vrach jetispeytug'ın edi.

Qaraqalpaqstanda bir de sanatoriya, bir de dem alıw u'yleri qalmadı. 1973-1982 jılları Moynaqtag'ı kurortlarda h'a'r jılı 20 mın' adam dem alar edi. Aral ten'izinin' qurıwı

menen bul kurortlar o'z islewin toqtatti. Usinan' saldarinan respublika h'a'r jılı 8 mln. manat shıg'ing'a ushıradı.

Prezident İslam Karimovtın' jazıwınsha: «Aral krizisi adamzat tariyxındag'ı en' iri ekologiyalıq ha'm gumanitariq katastrofalardıń biri bolıp tabıladı. Ten'iz a'tirapında jasaytug'ın 35 mln g'a shamas adamlar onın' zıyanlı ta'sirine duwshar boldı».

Sovet du'zimi milliy ma'deniyatqa h'a'r qıylı ta'sir etti. Ol ruwxıy rawajlanıwdın' «sovetlik» tiykarg'ı bag'darları menen keleshegin belgilep berdi. Sovet h'a'kimiyatı dindi, ruwxanıy ha'm dinshillerdi shetletti. Meshitler jabıldı, ulamalar ha'm dinshiller tariyxta bolmag'an da'rejede quwdalandı ha'm ayawsız jazalandı, olardıń ko'pshiligi qamaqqa alındı ha'm jer awdarıldı. A'sirler dawamında jasap kiyatırg'an xalıqlardıń ko'p g'ana u'rp-a'detleri «dinshillik» dep joq etildi. Bunın' u'stine sovet h'a'kimiyatı xalıqtın' arabsha sawatlılıg'ın «ma'deniyatlılıq» dep moyınlamadı. Tek ruslasqan sawatlılıqtı rawajlandırıwg'a ayrıqsha a'h'miyet berdi. Xalıqtın' sawatsızlıg'ın saplastırıw (likbez) mapazı eki bag'darda, egedelerdin' sawatın ashıw ha'm jaslardı mekteplerge oqıwg'a beriw jolı menen alıp barıldı. Egedelerdin' sawatın ashıw isine barlıq sawatlı adamlar tartıldı. Egedeler arasında sawatsızlıqtı saplastırıw mektepleri meshitlerde, klublarda, jeke xojalıq u'yerinde ashıldı. Qaraqalpaqstanda egedeler sawatın ashıw boyınsha da'slepki oqıw 1919-jılı iyunda To'rtku'ıde ashıldı, keyin ala bunday oqıw orınlarının' sanı o'sip bardı. Al h'ayal qızlar ushın 1926-jıldan Qaraqalpaqstanda sawat ashıw mektepleri ashıldı. 1925-jılı qaraqalpaq tilinde da'slepki sabaqlıqlar basıp shıg'arıldı. «Egedeler sawatı» a'lipbesi S.Ma'jitov ta'repinen du'zildi.

Qaraqalpaqstanda 1929-jıldın' aqırı 1940-jıllarda jan'a latinlastırılğ'an alfavit engizilip, sawatsızlıqtı saplastırıw ushın atlanıs en jaydı. Bul «ma'deniy atlanıs» dep ataldı. Xalıqtın' ulıwma sawatlılıg'ı 1938-jılğ'a kelip 60 payız boldı. Al urıstın' aldında likbez mektepleri o'z jumısın toqtattı.

Balalar u'yin ashıw arqalı da jaslardı oqıtıw islerine a'h'miyet berilip, 1919-jılı To'rtku'ıde da'slepki balalar u'yi ashıldı.

1930-jıllarda Qaraqalpaqstanda g'alaba baslawısh bilim beriwge o'tiw tamamlandı ha'm jeti jıllıq bilim beriwge o'tile baslandı. Qaraqalpaqstan ma'deniyatı rawajlanıwında joqarg'ı ha'm orta mag'lıwmatlı qa'nigelerdi u'lkemizde tayarlawg'a da'slepki jılları mu'mkinshilik bolmadı. Sonlıqtan orta qa'nigeli kadrlar, a'sirese joqarg'ı mag'lıwmatlılar Awqamdag'ı basqa respublikalardıń oqıw orınlarında tayarlandı. 1932-jılı Qaraqalpaqstang'a tek Orta Aziyadag'ı joqarı oqıw orınlarınan 43 adam pitkerip keldi. Sonday-aq RSFSR dan Qaraqalpaqstang'a jumıs islewge joqarı mag'lıwmatlı qa'nigeler jiberile basladı. Bulardıń ishinde vrachlardan Xojelide T.A.Nikitina, Qon'ıratı V.V.Voskoboynikov ha'm basqalar u'lken abroyg'a iye boldı ha'm Qaraqalpaqstanda turaqlı jumıs islep qaldı.

Joqarı ha'm orta qa'nigeli kadrlar Qaraqalpaqstannın' o'zinde de tayarlanıwına basladı. 1925-jılı To'rtku'ıde pedagogikalıq ha'm awıl xojalıq texnikumları ashıldı. 1935-jılı To'rtku'ı finans-jobalastırıw texnikumı ashıldı, ja'ne usı jılı To'rtku'ıde meditsinalıq uchilishe ha'm Shımbayda medsestralar mektebi ashıldı.

Qaraqalpaqstanda bilimlendiriwdin' rawajlanıwı joqarg'ı pedagogikalıq mag'lıwmatlı qa'nigelerge talaptı ku'sheytti. Usıg'an baylanıslı 1931-jıldan-aq pedagogikalıq institutı ashıw ma'selesine tayarlıq ko'rile baslandı. Na'tiyjede 1934-jılı 1-iyulde pedagogikalıq institut ashılıp, og'an sentyabrden baslap oqıwshılar qabil etile baslandı. Bul mug'allimler institutında eki bo'lim: fizika-matematika ha'm qaraqalpaq tili a'debiyatı bo'limleri boldı. Jıl sayın institutta jan'a qa'nigelikler boyınsha bo'limler ashıldı ha'm onın' oqıw materiallıq bazası jaqsılanıp bardı. 1936-jılı filologiya fakulteti quramında tariyx bo'limi du'zildi, 1937-jılı 1-sentyabrden rus tili ha'm a'debiyatı bo'limi du'zildi.

Sonday-aq Qaraqalpaqstanda 1930-jıllardan baslap balıqshılıq, veterinariya ha'm zootexnikumın ashıw, meleorativ-irrigatsiya texnikumı ha'm paxtashılıq texnikumın ken'eytiw, 1936-jıldan baslap meditsina institutının' qurılısın baslaw h'aqqında ma'seleler ko'terilgen edi.

1920-jılları ilimpazlar awıl xojalıg'ın rawajlandırıw suwg'arıwsız mu'mkin emesligin esapqa aldı ha'm bul tarawdı izertledi. Bunda belgili ilimpaz-irrigator V.V Tsinzerling u'lken u'les qostı. 1925-jılı A.S Berg Aral ten'izi basseyninde u'lken ilimiy ekspeditsiya ju'rgizdi. Onda Aral ten'izi ha'm ondag'ı balıqshılıqtı rawajlandırıwg'a a'h'miyetli orın berildi. 1926-jılı Moskva universitetinin' studentlerinin' etnolingvistikalıq ekspeditsiyası jumıs baslap, og'an bir neshshe jergilikli jas ilimpazlar qosıldı. 1920-jılları ilimiy ma'kemeler: wa'layatlıq xalıq bilimlendiriw bo'liminin' ilimiy-terminologiya sektsiyası, u'lke tanıw muzeyi, oblastlıq muzey, oblastlıq kitapxananın' ilimiy bo'limi, oblastlıq jer basqarmasının' ekonomika kabineti, meteorologiyalıq stantsiyası, SoyuzNIXİdin' ta'jiriyebe stantsiyasınan ibarat edi. Qaraqalpaqstanda bul mayda ilimiy mekemelerdi birlestirip bir kompleksli ilim-izertlew institutın sho'lkemlestiriw kerek boldı. So'ytıp 1931-jılı 20-avgustta Qaraqalpaqstan kompleksli ilim-izertlew institutı ashıldı. Institutta 5 professor ha'm 6 dotsent, barlıg'ı bolıp 56 ilimiy xızmetker jumıs alıp bardı.

1933-jılı Leningradta Qaraqalpaqstannın' o'ndiriwshi ku'shlerin izertlew boyınsha birinshi konferentsiya sho'lkemlestirildi. Konferentsiyag'a Qaraqalpaqstannan K.Nurmuxammedov, G.Ubaydullaev h'.t.b. qatnastı. Konferentsiyada 30 bayanat bolıp, sonın' 10 bayanatın Qaraqalpaqstanlı ilimpazlar ha'm xızmetkerler isledi.

1930-jılları qaraqalpaq tariyxı ha'm ma'deniyatı izertlene basladı. Onda shıg'ıs xalıqların izertlewshi tariyxshı P.P İvanovtın' salmaqlı u'lesi bar. 1937-jılı arxeolog S.P.Tolstov basshılıg'ındag'ı Xorezm arxeologiyalıq-etnografiyalıq ekspeditsiyası jumıs basladı.

1928-jılı Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı du'zilip, ol 1932-jılı «Qaraqalpaqstan sovet jazıwshıları awqamı» bolıp qayta du'zildi, onın' organı «Milliy a'debiyat» shıg'a basladı. Talantlı jıraw ha'm baqsılar Esemurat Nurabıllaev, Qurbanbay Ta'jibaev, Esjan Qospolatov, Japaq Shamuratov h'.t.b. xalıqqa xızmet etti.

1934-jılı 10-iyulde Qaraqalpaqstan jazıwshılarının' birinshi sezdi shaqırıldı. 1939-jılı Qaraqalpaqstang'a Moskva jazıwshılarının' bir toparı keldi ha'm olar rus tilinde «Poeti Karakalpakstana» toplamın baspadan shıg'ardı.

Qaraqalpaqstan teatr ko'rkem o'neri 1920-jillardın' basında du'zilgen dramalıq do'gereklerden o'sip shıqtı. Olarda qa'nige artistler bolmay, qaladag'ı jasawshı adamlar, oqıw orınlarının' studentleri qatnastı.

1925-jılı pedagogikalıq texnikumnın' biologiya oqıtıwshısı Z.F.Qasımov «Tan' nurı» dramalıq do'geregın sho'lkemlestirdi, ol 1927-jılı A'. O'tepov basshılıg'ındag'ı birden-bir wa'layatlıq milliy truppa bolıp du'zildi. Al, 1930-jılı dekabrde direktori A'.O'tepov bolg'an birinshi qaraqalpaq teatri ashıldı. 1934-jılı Moskvadag'ı A.N.Lunacharskiy atındag'ı teatr ko'rkem o'neri institutında Qaraqalpaqstannan 33 adam oqıdı. Son' olar Qaraqalpaqstanda teatr ko'rkem o'nerin rawajlandırıwda a'h'miyetli orın iyeledi.

Bul jılları Qaraqalpaqstanda kino iskusstvosı ko'zge tu'se basladı. To'rtku'ldede Rossiya kinosının' respublikalıq bo'limi sho'lkemlestirildi. Kinoteatr qurılısları baslandı. Moskva qalasının' Dzerjinskiy rayonlıq ken'esi respublikag'a birinshi ret dawıslı kino u'skenelerin jiberdi. Sonday-aq respublikada radio esittiriw ken' tarqala basladı. Da'slepki radio esittiriw stantsiyası qurıldı.

Bul jılları Qaraqalpaqstanda ma'deniy ag'artıw ma'kemelerinin' tarawları jil sayın o'sti. 1924-jıldan baslap Qaraqalpaqstanda gazetalar shıg'a basladı. Usı jılı eki gazeta - «Birinshi adım» (Xojelide) ha'm «Erkin Qaraqalpaqstan» (To'rtku'ldede) baspadan shıqtı. Biraq bul gazetaların' tipografıyalıq bazaları ju'da' to'men edi, onın' u'stine qa'niyegeli h'a'rip teriwshiler de joq edi. Sonlıqtan «Birinshi adım» gazetası jabılıp, tek «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası shıg'a basladı, son' ol «Miynetkesh qaraqalpaq», 1931-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» atı menen baspadan shıg'ıp turdı. 1933-jıldan baslap «Sovetskaya Karaklpakiya», «Jas Leninshi», «Jetkinshek» ha'm «Sovet mug'allimi» baspadan shıg'a basladı.

Solay etip, Sovet h'a'kimiyatının' da'slepki 20 jıllıq u'stemligi da'wirinde xalıqlardıń ruslasqan ma'deniyatı a'dewir rawajlandı, biraq milliy ma'deniyat ha'm ruwh'iy turmısı h'a'r ta'repleme sheklendi. Xalıqlardıń milliy u'rp-a'detleri menen ma'deniy miyrasları biykar etildi.

1920-1930 jılları Qaraqalpaqstannın' ekonomikalıq, ja'miyetlik-siyasiy, ma'deniy ha'm ruwxıy turmısın pu'tkilley o'zgerge baslag'an da'wir boldı. Solay bolsa da Qaraqalpaqstan xalıqları o'zine ta'n o'zgesheliklerin saqlap qalıw ushın barınsha h'a'reket etti.

1933-jıldan baslap No'kiste mektepler ushın sabaqlıqlar basıp shıg'arıla basladı. Al 1960-jıldın' aqırı 1970-jıldın' basında h'a'r jılı 50-55 atamada sabaqlıq, 40 atamada oqıw bag'darlamaları shıg'arılıp barılǵ'an. Sonday-aq o'z ana-tilinde oqıwı ushın o'zimizde basılıp shıqqannan basqa Tashkent, Alma-Ata, Rossiya, Ashxabadtan oqıw quralları jobalı tu'rde alınıp turılǵ'an. Mektep ushın mug'allim qa'nigelerin tayarlawda mug'allimler institutı u'lken orın tuttı. Bunnan tısqari mug'allimler tayarlaytug'ın altı aylıq kurslar sho'lkemlestirildi. 1944-jıldan baslap jaslar ushın keshki mektepler de sho'lkemlestirildi.

1941-1943-jıllar 377 mug'allim tayarlandı. Sonın' menen birge mug'allimler tayarlaytug'ın 6 aylıq kursta 400 adam pitkerdi. Mektep oqıwshıları urıs jıllarında frontqa ja'rdem fondların sho'lkemlestirip, ekshembilerge qatnastı.

1944-jıldan baslap respublikamızda u'sh ma'mleketlik teatr, 3 rayon aralıq kolxoz teatri, ma'mleketlik filarmoniya, 187 klub, 35 rayonlıq ma'deniyat u'yi, klub ha'm kitapxana, oqıw u'yleri, 217 h'a'weskerler do'gerekleri, orkestr, qosıq-ayaq oyın ansambli xalıqqa xızmet etti.

Joqarı qa'nigeli padagog kadrlardı tayarlaw maqsetinde 1944-jılı Qaraqalpaqstan mug'allimler institutı pedagogikalıq institut bolıp ashıldı.

Urıs jıllarında bul jerde Qaraqalpaqstang'a ko'shirip a'kelingen ilimpazlar professor G.D.Petrov, M.V.Porodokov, dotsentler S.A.Fisher, N.D.Shepkin student-lerge ta'lim-ta'rbiya berdi. Sunday-aq 240 orınlıq sırttan oqıw bo'limi ashıldı.

Urıstan son'g'ı jılları minnetli jeti jıllıq bilim beriw engizildi. Mekteplerde politexnikalıq bilim beriwdi iske asırıw boyınsha ila'jlar ko'rildi. 1956-jıldın' o'zinde aq Qaraqalpaqstan mekteplerinde 77 ustaxana ha'm 300 ge jaqın ta'jiriye uchastkaları boldı.

Mektepler ushın jan'a nızam (1959) qabıl etildi. Nızamg'a muwapıq mektepler 8 ha'm 10 jıllıq mektepler bolıp qayta du'zildi. 1960-jıllarda Qaraqalpaqstan aymag'ında tek g'ana 7 qa'nigelesken orta oqıw ornı bar bolsa, 1970-jıllardıń aqırına kelip olardıń sanı 25 ke jetti. Biraq usı jetiskenliklerge qaramastan oqıtıw tarawında u'lken qa'te kemshilikler orın aldı. Qaraqalpaqstanda ko'plegen mektepler, a'sirese awıllıq mektepler, zaman talabına say emes, polsız, jaqtılıg'ı joq, kanalizatsiya ha'm vodoprovodlar joq bolıp, mektep gıgıenasına juwap bermedi. Hu'kimet mektepler ushın ju'da' az qarjı bo'lip shıg'ardı, ma'selen 1989-jıl'g'ı mag'lıwmat boyınsha xalıq bilimlendiriwi ushın orta esap penen AQSh ta byudjetin' 6,0%ti, Evropa ma'mleketlerinde 5,0%ti sarp etilse, bizin' respublikada ilim, ma'deniyat ha'm xalıq bilimlendiriwi, ha'mmesin qosıp esaplag'andag'ı bo'lip shıg'aratug'ın qarjı byudjetin' 3 protsentine shamasın g'ana tutatug'ın edi.

1950-jıldın' ekinshi yarımında institut «Qaraqalpaq ma'mleketlik institutı» dep ataldı. Ol avtonomiyalı respublikamızda birden-bir joqarg'ı oqıw ornı bolıp, ja'miyetlik-siyasiy ha'm ma'deniyattın' rawajlanıwında u'lken a'h'miyetke iye boldı.

1966-1967-jıllardan baslap Qaraqalpaqstanda pedagogikalıq institut bazasında universitet sho'lkemlestiriwge tayarlıq baslandı. Na'tiyjede 1974-jılı 26-fevralda «1976-1977-oqıw jılınan baslap No'kiste pedinstitut bazasında universitet ashılsın» degen qarar qabıl etildi.

Sunday-aq SoyuzNIXİdın' Shımbaydag'ı zonallıq stantsiyası 1958-jılı Diyxanshılıq ilim izertlew institutı bolıp qayta du'zildi.

1945-jılı Xorezm arxeologiyalıq etnografiyalıq ekspeditsiyası ataqlı ilimpaz S.P. Tolstov basshılıg'ında o'z jumısın qayta basladı.

1959-jılı Qaraqalpaqstan kompleksli ilim izertlew institutınin' bazasında O'zbekistan İlimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan filialı du'zildi.

A'llette, ilimiy mekemeler menen joqarg'ı oqıw orınları Qaraqalpaqstannın' ekonomikalıq ha'm ma'deniy rawajlanıwında a'h'miyetli orın iyeledi. Biraq, olar da xalıq xojalıg'ının' basqa tarawları sıyaqlı, totalitarizm ta'sirinen sırtta qalmaq ha'm ko'plegen unamsız qubılıslar boldı. İlim izertlew jumıslarınin' xalıq xojalıg'ı menen baylanısı aytarlıqtay jolg'a qoyılmadı. İlimpazlardın' Aral krizisinin' aldın alıw h'aqqındag'ı pikirleri sheshiwshi tu'rde esapqa alınbadı. Qaraqalpaqstanda o'ndiriwshi ku'shler talabına muwapıq joqarg'ı oqıw orınları ashılmadı.

1950-jilg'a shekem-aq, No'kis, Tashkent, Moskva arasında telefon baylanısı ornati'lg'an edi. Bunnan son'g'ı jılları basqa da qalalar menen telefon baylanısı du'zildi. No'kis qalası qalalar, rayon orayları ha'm bir qatar poselkalar menen telefon arqalı baylanıstı.

1950-jıllardan baslap qaraqalpaq tilinde «Agitator blaknotı» jurnalı basılıp shıg'atug'ın boldı. Usı jıldın' iyul ayında Qaraqalpaqstan jaslarının' gazetası «Jas Leninshi» qaytadan shıg'a basladı. Bunnan basqa respublikada bul jılları respublikalıq gazeta ha'm 14 rayonlıq gazetalar shıg'ıp turdı.

1956-jıldan baslap «Qaraqalpaqstan a'debiyatı ha'm ko'rkem o'neri» jurnalı jan'adan basıp shıg'arıla basladı. Ol 1958-jıldan «A'miwda'rya» dep ataldı. 1957-jılı Tashkentte Qaraqalpaqstan ko'rkem o'neri ha'm a'debiyatının' 10 ku'nligi bolıp o'tti.

1966-jılı a'debiyat ha'm ko'rkem o'ner tarawındag'ı en' jaqsı shıg'armalar ushın Respublikalıq Berdaq atındag'ı sıylıq belgilendi. A.Dabilov, T.Qayıpbergenov, S.Xojaniyazovlar usı sıylıqtın' birinshi laureatları boldı.

Usı jıllarda respublikada Leningrad ma'deniyat ku'nleri, Ukraina a'debiyatı ha'm ko'rkem o'nerinin' on ku'nligi (1966), Tu'rkmnenstan Respublikası (1966), Xorezm wa'layatı (1968), Qırg'ızstan (1969) ma'deniyat ku'nleri bolıp o'tti. O'z gezeginde Qaraqalpaqstan ma'deniyatı ku'nleri Moskva, Ukraina, Tu'rkmnenstan, Qazaqstan, Tatarstan, Bashqurtstan, Dagestan h'.b. da orınlarda boldı.

1950-jıldan keyin Respublikalıq kitapxana ashıldı. 1966-jılı «Qırıq qız» ansambli du'zilip, onın' quramında 59 qız boldı. Usı jılı belgili xudojnik İ.V Savitskiy basshılıg'ında ko'rkem-o'ner muzeyi ashıldı.

Radio ha'm televidenie jumısı en jaydı. 1941-jılı mart aynan No'kis qalasında o'z jumısın baslag'an radiostantsiya dawısları 1985-jılı xalıqtın' 96% nen aslamının' u'ylerinde esitildi. 1984-jılı televideniende ren'li ko'rsetiw payda boldı ha'm televideniende ko'rsetiw kanalları ko'beydi.

1970-jılı No'kis qalasında «O'zkinokhronika» studiyasının' Qaraqalpaqstan filialı ashıldı. Son'g'ı jılları ol Qaraqalpaqstan kinostudiyası bolıp sho'lkemlestirildi.

5-tema Suverenli Qaraqalpaqstan Respublikasının’ siyasiy, ja’miyetlik, ma’deniy ha’m ekonomikalıq turmısı

JOBASI

1. O’zbekstan Respublikası g’a’ressizliginin’ tariyxıy a’h’miyeti
2. Qaraqalpaqstannın’ ma’mleketshiliginin’ rawajlanıwı
3. Ja’miyetlik ekonomikalıq du’zilistin’ o’zgeriwi.
4. Qaraqalpaqstan bazar ekonomikasına o’tiw jolında.
5. Xalıqtın’ sotsiallıq turmısın turaqlastırıw ushın ilajlar.
6. Sırtqı ekonomikalıq baylanıslar.
7. Xalıq bilimlendiriw tarawındag’ı ozgerisler. Joqarg’ı oqıw orınları.
8. İlimnin’ jan’adan rawajlanıwı
9. a’debiyat ha’m iskusstvodag’ı jan’a tabıslar.
10. Ma’deniy tarawındag’ı tabıslar.

A’DEBIYATLAR’

1. Karimov İ.A. Jan’asha oylaw-da’wir talabı. N. 1997
2. Aytmuratov J. “a’rezsizlik da’wirinde Qaraqalpaqstan ma’deniyatının’ rawajlanıwı N. 1999
3. Nietullaev S.D. Gosudarstvennoe stroitelstvo v respublike Karakalpakstan N. 1993
4. Urazbaeva R. İz istorii vısshego i srednego spetsialnogo obrazovaniya v Karakalpakstane N., 1994
5. Nietullaev S.D. Qaraqalpaqstan respublikası jana konstitutsiyasının’ xuqıqıy tiykarları ha’m onın’ ma’mleketlik qurılısının’ ayırım ma’seleleri N. 1994
6. Qaraqalpaqstannın’ jan’a tariyxı N. 2003
7. Qudiyarov A. Shimbay paxta tazalaw zavodı tariyxınan N. 2001
8. Yusupbaev K. Qoraqalpog’istonning agrar sektorida iqtisodiy isloh’otlarni amalga oshirish xususiyatlari T. 2001
9. Qaraqalpaqstannın’ jan’a tariyxı N. 2003
10. Kamalov S. Qaraqalpaqlardıń xalıq bolıp qa’liplesiwi ha’m onın’ ma’mleketliginin’ tariyxınan N. 2001

14 dekabr 1990 jılı on ekinshi shaqırıq Qaraqalpaqstan ASSR Joqarg’ı sovetinin’ gezektegi to’rtinshi sessiyasında deputatlar Qaraqalpaqstannın’ ma’mleketlik suvereniteti h’aqqında Deklaratsiya joybarın dodaladı ha’m onı qabıl etti.

Suverenlik bul sırtqı qatnasıqlarda ma’mleketin g’a’ressizligi o’z betinsheligi ha’m ishki islerde ustinligi.

Suveren (xalıq aralıq pravoda joqarı h’a’kimshilik etiwshi). Suverenitet g’a’ressizlik. Suverennost gosudarstva ma’mleketin g’a’ressizligi.

Suverenli Qaraqalpaqstan respublikası menen O’zbekstan respublikası arasında o’z-ara qatnasıqlar olar arasında ten’lik, eki ta’repli sha’rtnamalar ha’m kelisimler tiykarında qurıladı.

Qaraqalpaqstannın' ma'mleketlik suverenliginin en a'h'miyetli printsipleri tomendegilerden ibarat.

Qaraqalpaqstan respublikası duzilgen sha'rtnamalar tiykarında O'zbekstan respublikasına iktiyarlı berilgen wa'killiklerden tısqarı o'z aymag'ında ma'mleketlik h'a'kimiyatqa tolıq iye.

Qaraqalpaqstan respublikası ozinin ma'mleketlik duzilisin, h'a'kimshilik-aymaqlıq jaqtan boliniwin, ma'mleketlik h'a'kimiyat ha'm basqarıw uyımları sistemasın, sudtı, arbitrajdı duziwdi ha'm prokurorlı baqlawdı sholkemlestiriwdi ozi belgileydi.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' aymag'ında oz biyligindegi ma'selelerdi sheshiwge kelgende Qaraqalpaqstan Respublikasının' konstitutsiyası (tiykarg'ı nızamı) ha'm nızamları joqarı turadı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' aymag'ı bir putin bolıp tabıladı, bolinbeydi, Qaraqalpaqstan xalqının' erkin tilegisiz ozgertiliwi mu'mkin emes.

Qaraqalpaqstan Respublikası O'zbekstan Respublikasının' quramın'an shıg'ıw xuqıqına iye.

Qaraqalpaqstan respublikası suverenli ma'mleket sıpatında putkil xalıq pikirin soraw jurgiziw jolı menen biliw- referendum ja'riyalaw xuqıqına iye.

Qaraqalpaqstan respublikası suverenli ma'mleket sıpatında O'zbekstan nızamlarının' ha'm basqada nızam aktlerinin kushin jurgizbey taslawg'a, protest (qarsı ekinen) bildiriwge xaqılı, eger olar O'zbekstannın' uakilliklerinin sheginen shıg'ıp ketse ha'm Qaraqalpaqstan Respublikasının' h'uqıqların buzsa,

Qaraqalpaqstan respublikası ma'mleketlik oz nızamın', tanbasın, bayrag'ın gimnin belgileydi, h'.t. b.

Ma'mlekettin' tiykarg'ı belgilerinin' biri onın' ma'mleketlik nıshanları, olarsız h'esh bir el tolıq ma'mleket statusına ko'terile almaydı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' tariyxıy ha'm ma'mleketlik o'mirinde 1990-1993 jılları ulken siyasiy a'h'miyettegi uakiyalar juz berdi. 1992 jılı 14-dekabrde Qaraqalpaqstan Respublikasının' tung'ısh bayrag'ı onın' joqarg'ı sovetinin on ekinshi shaqırıq on birinshi sessiyasında tastıyıqlandı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'mleketlik bayrag'ı h'aqqındag'ı nızamın'da belgilengenindey, onın' bayrag'ı Qaraqalpaqstannın' ma'mleketlik suverenitetinin' nıshanı bolıp tabıladı ha'm respublikanı xalıq aralıq maydanda tanıstıradı. Ol Qaraqalpaqstan Respublikasının' ra'smiy delegatsiyalar sırt ellerge sapar etiw payıtlarında, xalıq aralıq sholkemlerde, konferentsiyalarda, jerjuzilik korgizbelerde, sport jarıslarında koteriledi. Qaraqalpaqstannın' ma'mleketlik bayrag'ı a'diwli bolıp esaplanadı ha'm onı respublika puxaraları, sonday-aq onda turg'an basqada adamlar xurmetlewge minnetli. Og'an til tiygezgenler nızamlar menen belgilengen ta'rtipte juwapkershilikke tartıladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'mleketlik belgilerin qabıl etiwidin ekinshi basqışı 1993 jılı dawam etti. Usı da'wirde onın' ekinshi ma'mleketlik nıshanı o'z gerbi 9-aprel 1993-jılı dunyag'a keldi. Ol on ekinshi shaqırıq Qaraqalpaqstan Respublikasının' on ekinshi sessiyasında qabıllandı sonday-aq usı sessiyada Qaraqalpaqstan Respublikasının' konstitutsiyası qabıl etildi. Bul kun g'alaba xalıqlıq bayram dep dag'azalandı. Konstitutsiya Kirisiw bolimi, altı taraw, 25 bap ha'm 120 stayadan ibarat. Olarda

ma'mleketlik suverenitet, nizamnın ustemligi insan xuqıqları ha'm erkinlikleri menen minnetleri, ja'miyettin ekonomikalıq tiykarları ha'm ja'miyetlik birlespeler, h'a'kimshilik aymaqlıq duzilis, Qaraqalpaqstan Respublikasının' Joqarg'ı Ken'esi ha'm onın' baslıg'ı, Ministrler Ken'esi, sud ha'm prokuratura, saylaw sisteması ha'm tag'ı basqalar nazamlastırıldı. Qaraqalpaqstan Respublikasının' Joqarg'ı sovetinin' on ekinshi shaqırıq on tortinshi sessiyasında O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan xalıq shayırı İ.Yusupov so'zine talantlı kompozitor N.Muxametdinov muzıkasın jazg'an ma'mleketlik gimni ha'm muzikalıq redaktsiyasın qabil etti.

Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'mleketlik nıshanları tariyxta birinshi ret onın' konstitutsiyasında tastıyıqlanıp, respublikamız suverenitetin bekkemlewge xızmet etip atır.

1992 jılı No'kis qalasının' 70 jıllıg'ı ken turde belgilenip, bul O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan tariyxındag'ı en a'h'miyetli uaqıyalardıń biri bolıp qaldı.

O'zbekstan prezidenti İ.A.Karimovtın', No'kis qalasının' 70 jıllıg'ı bayramın'da` - O'zbekstan ta'g'diri-bul Qaraqalpaqstan ta'g'diri, ozbek xalqının' ta'g'diri bul qaraqalpaq xalqının' keleshegidur» degen sozleri ulken a'h'miyetke iye.

O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstan siyasiy partiyalar, ja'miyetlik siyasiy birlespeler payda boldı. h'a'zir O'zbekstan ha'm Qaraqalpaqstanda xalıq demokratiyalıq partiyası, watan tarakkieti, a'dalat, milliy tiklanish,

Jumıssız sanı 1997 jıl aqırında 4,2 mın' adamg'a jetti. 1997 jılı 1y mın' jumıs ornı jaratıldı. Bul jag'day miynet birjalarınan jumıs sorag'an puqaralardı jumıs penen ta'miynlew imkaniyatın berdi. Xalıqtın' jan basına xızmet ko'rsetiw da'rejesi O'zbekstan Respublikası ko'rsetkishinen 2,2 martegi.

O'zbekstan prezidenti İ.A.Karimov ta'repinen Aral boyı mashqalaların sheshiw boyınsha birqansha jumıslar islenbekte 1994 jılı 11 yanvar ku'ni No'kiste Oraylıq Aziyanın' bes ma'mleketinin' Prezidentleri ha'm de Rossiya Federatsiyasının' uakillerinin' qatnasıwında otkizilgen ushırasıwda Aral'g'a ha'm Aral boyı xalqına a'meliy ja'rdem beriw ma'selesı talqılandı. 1995- jılı sentyabrde No'kiste o'tkizilgen xalıq-aralıq konferentsiyada No'kis deklaratsiyası qabıllanıp, onda putkil du'nya ja'miyetshiligi itibarı Aral mashqalasına qaratıldı.

Qaraqalpaqstannın' xalıq-aralıq baylanısları a'dewir rawajlandı Qaraqalpaqstanda sırt eller menen baylanıs boyınsha Ministrlik duzildi. O'zbekstan sırtqı isler ministrliginin' Qaraqalpaqstan bo'limi sho'lkemlestirildi.

1997 jılı Qaraqalpaqstan respublikasının' sırtqı sawdadag'ı tiykarıg'ı sheriklerinin' ulesi tomendegishe boldı` Rossiya-11,4, AQSh-14,1, Qubla Koreya-11,1, Shveytsariya-9,4, Niderlandiya-7,2, sırt ma'mleketlerge tiykarınan paxta talshıg'ı, qayta islengen neft o'nimleri shıg'arıldı. Al sırttan qumsheker biyday, mashina ha'm u'skeneler, avtomashinalar h'.b. uskeneler alıp kelindi.

Ha'r qanday ma'mleketin' ullıg'ının' belgileytug'ın tiykarıg'ı faktorlardın' biri, onın' xalqının' ruwxıy ma'deniyatı bolıp esaplanadı. h'a'r qanday ekonomikalıq ha'm siyasiy dag'darılardıń aldın alıw mu'mkin, biraq ruwxıy jaqtan dag'darısqa ushırag'an xalıqtın' sanasın koteriw, milliy juwapkershilik sezimin kusheytiw ju'da' ko'p mashaqatlı waqıtta talap etedi. Sonın' ushında bizin' qaxarman xalqımız Respublikamız xalqının'

g'a'rezsizlikke erisiw menen ha'm bir millettin' ruwxıy baylıg'ı bolg'an milliy ha'm adamgershilik qadiriyaqları qayta tiklendi. Sonın' ushında O'zbekstan Prezidenti İ.A.Karimov «'a'rezsizlikke baylanıslı qaraqalpaq xalqı koplegen ruwxıy baylıqların qayta tiklew mu'mkinshiligine iye boldı. "a'rezsizlik milliy ma'deniyatı ha'm ruwxıylıqtı tastıyıqlaw qaraqalpaq xalqının' klassik shayırları

Berdaqın', a'jiniyazdın' do'retiwshilik miyrasın tolıq qayta tiklew, olardıń jarqın esteligin men'gilik etiw ushın jol ashtı` dep korsetkenindey Qaraqalpaqstan Respublikası xalqı en qıyın jag'daylarda da ozinin' ruwxıy baylıg'ın joqarı bah'aladı.

Qaraqalpaqstannın' ruwxıy turmısındag'ı tariyxıy sa'nelerdi belgilew, respublikamızda jasawshı barlıq tuwısqan xalıqlardıń bayramın'a aylandı. 1992-jılı 19-dekabrde Qaraqalpaqstannın' paytaxtı No'kis qalasının' y0 jılg'a tolg'an saltanatlı merkesi belgilendi. Bul saltanatlı meresim O'zbekstan respublikasının' Prezidenti İ.A.Karimovtıń o'tkerilip og'an Turkmenstan ha'm Qazaqstan Respublikasının' ra'smiy uakilleri qatnastı.

Bul sa'ne o'zbek ha'm qaraqalpaq xalıqlarının' birligin, doslıg'ın merkesinde O'zbekstan Respublikasının' xurmet jarlıg'ı menen sıyıqlandı.

1993- jıl 23-24 dekabr kunleri Qaraqalpaqstannın' da'slepki paytaxt To'rtkul qalasının' 120 jıllıq toyı saltanatlı turde belgilendi. Toy saltanatlı Prezidentimiz İ.A. Karimovtıń Tortkul qalası puxaralarına qutlıqlawı menen baslandı.

O'zinin' duzilgen uaqtınan baslap, qon'sılas ush ualayat xalıqların elektr energiyası menen ta'miyinlep kelgen doslıq qalası Taqıyatas qalasının' 40 jıllıq merkeleleri bolıp o'ttı.

1993-jılı 25-29 yanvar yanvar kunlerinde Tashkent qalasında Qaraqalpaqstan Respublikasının' ma'deniyat kunleri ashıldı. Bul ma'deniyat ku'nlerinde respublikamızdın' a'debiyat ha'm ko'rkem o'ner sheberleri paytaxtıımız Tashkent qalasının' ma'mleketlik teatr ha'm u'ken kontsert zallarında bolıp, olar putkil O'zbekstan xalıqlarının' ma'deniyatın' rawajlandırıwg'a ulken ules qostı.

Usı ma'deniyat kunlerine juwap retinde 1993 jıldın' 17 noyabrinde Qaraqalpaqstanda tort ku'n dawam etken Tashkent qalasının' ma'deniyat u'unleri baslandı.

Bunday ma'deniyat ku'nlerinin doslıq ushırasıwları qon'sılas Qazaqstan Respublikasının' Qızıl Orda walayatında ha'm Turkmenstan Respublikasında o'tkerilip, bugingi Qaraqalpaqstan ma'deniyatının' ko'rkemo'ner ha'm a'debiyatının' durdanaları Oraylıq Aziyadag'ı tu'rk tilles xalıqlarg'a ken'nen tanıldı.

Respublikamızda jana tiytegi orta arnawlı, ulıwma bilim beretug'ın litseyler, gimnaziyalar ha'm ayırım pa'nlerdi teren'lestirilgen h'alda oqıtılatug'ın mektepler rawajlandı. Song'ı jılları O'zbekstan xalıq bilimlendiriw Ministriliginin' anıqlawı boyınsha Qaraqalpaqstan bilimlendiriw tarawı barlıq korsetkeshlerdin juwmag'ı boyınsha O'zbekstanda 7 oring'a koterildi.

Suverenli Qaraqalpaqstanda ilim janadan rawajlanbaqta O'zbekstan İlimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan filialı 1992 jılı usı Akademiyasının' bolimi bolıp qayta duzildi. Bul bolimde jana ilimiy bolimlerden payda bolıwı qaraqalpaq alımlarının' ta'biyat ha'm ja'miyetlik ilimlerdi ja'nede rawajlandırıw xalıq xojalıg'ı ha'm ma'deniyatın jetilistiriwde salmaqlı ules qosıwg'a mu'mkinshilik berdi. ooauıl xojalıq ilimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan bolimi ashıldı. tariyx institutında ha'm Berdaq atındag'ı

qaraqalpaq ma'mleketlik universitetinde filologiya tarawı boyınsha kandidatlıq ha'm doktorlıq dissertatsiyalardı qorg'awshı qa'nigelestirilgen keneslerdin' duziliwi a'h'miyetli na'tiyje berip atır.

Respublika alımları song'ı jıllarda shetel qa'nigeleri menen birge ilimiy izertlewler jurgizip atır. Atap aytqanda tariyx, arxeologiya ha'm etnografiya institutı alımları ha'm frantsuz arxeologlar menen birlikte is alıp barıp atır h'.t.b.

A'sirese song'ı jıllardag'ı qaraqalpaq a'debiyatlardag'ı turkiy xalıqlar a'debiyatı menen baylanıstın' ku'sheyiwi dunya xalıqları a'debiyatına qosılǵ'an ules bolıp tabıladı.

1997 jılı 10-12 sentyabr kunleri No'kis qalasında qaraqalpaq xalıq da'stanı «qırıqqız» ha'm turkiy tilles xalıqlarınan' folklorın izertlew ma'plelerine arnalǵ'an xalıq aralıq ilimiy teoriyalıq konferentsiyasınıń otkeriliwi, BMShtın' Oralıq Aziyadag'ı wa'kili Xalid Maliktin', Kiprdan, Turkiya Azerbaydjan, bashkir ha'm putkil Oralıq Aziya xalıqları a'debiyatı uakillerinin' qatnasıwı bugingi qaraqalpaq a'debiyatın turkiy xalıqlar dunyasına tanıttı.

Muzeyler xalqımızdın' milliy miyrasın qa'sterlewshi ma'deniyat oshag'ı bolıp tabıladı.

Eger, Savitskiy atındag'ı Qaraqalpaq Ma'mleketlik ko'rkem o'ner muzeyi ashılǵ'an uaqıtta (5 fevral 1977 jıl) tek g'ana 4 mın' eksponat bolsa, ol h'a'zir 70 mın'nan aslam eksponatlar muzey fondınan orın alıp, xalqımızdın' ruwxıy dunyasın bayıtıwg'a xızmet etedi.

Bul muzey g'a'rezsizliktin' qısqa da'wiri ishinde tek "MDA ma'mleketlerinde g'ana emes, al Yaponiya, Yugoslaviya, İspaniya, Bosniya, Bolgariya, Siriya, İtaliya, avstraliya ellerinde da ten' qalarlıq eksponatlar korgizbesin sholkemlestirildi.

1991 jılı 9 yanvarda Savitskiy atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik ko'rkem oenr muzeyinin Frantsiyada korgizbesin ashıwı elimizdin' 399 ge shamas eksponatların tanıstırdı.

Bul jetiskenlik frantsuz baspa sozinin' korsetkenindey, muzey shıg'arması Oralıq Aziya ko'rkem o'nerinin tamis emes betlerin ashıp, XX a'sir baylıg'ı sıpatında bah'alandı.

Bul korgizbeO'zbekstan Prezidenti İ.A.Karimovtın' ha'm Frantsiya Prezidenti J.Shiraktın' qa'wenderliginde sholkemlestirildi.

1998- jılı 19 dekabrde Berdaq Qarg'abay ulının' 170 jıllıq 1999 jılı dekabrde A'jiniyaz Qosıbay ulının' 175 jıllıq merekesi putkil O'zbekstan koleminde belgilendi.